

e-ISSN: 2718-000X

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

SEYDA MOLLA MUSA GEÇİT ÖZEL SAYISI

Aralık
2023

Cild:4
Sayı: 4

academindex

ASOS
indeks

idealonline

Google
Scholar

ACARINDEX
academic researches index

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/gemder>

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

(GEMDER)

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ

INTERNATIONAL PEER-REVIEWED JOURNAL

SEYDA MOLLA MUSA GEÇİT ÖZEL SAYISI

e-ISSN: 2718-000X

YIL: 4, CILT: 4, SAYI: 4

Aralık-2023

Yönetim / Management

Sahibi / Owner

Dr. Nihat DEMİRKOL

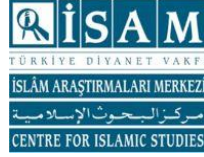
İletişim Bilgileri / Contact Information

***Adres / Address:* İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**

***Telefon :* 5433085970**

***E-Posta / E-Mail:* gemder2020@hotmail.com**

Genç Mütfekkirler Dergisi Uluslararası bilimsel **hakemli** bir e-dergidir. Yılda dört kez, Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında yayınlanır. Derginin yayın dili Türkçe, İngilizce, Arapça ve Farsçadır. Yayınlanan makalelerin ilim ve dil yönünden sorumluluğu yazarlarına aittir. Fikirlerden kesinlikle editörler sorumlu tutulamazlar. Makalelerde belirtilen görüşler, *Genç Mütfekkirler Dergisi*'nin görüşlerini yansıtmazlar. Dergide yayınlanan makalelerin tüm yayın hakları *Genç Mütfekkirler Dergisi*'ne aittir.

idealonline

academindex

Yayın Kurulu / Editorial Board

BAŞ EDİTÖR / EDITORS

Dr. Nihat DEMİRKOL

EDİTÖRLER / ASSOCIATE EDITORS

Musa GÜL

ALAN EDİTÖRLERİ

Osman BAYRAKTUTAN

Ekrem UYSAL

İbrahim AKGÜN

Sinan ÖZYURT

Bayram DEMİR

Ahmad ALHALİL

Ali SEVDİ

Mehmet Nuri AYYILDIZ

Zeynep AKBUDAK

Kadir AL

Ahmet ÇETİN

DİL EDİTÖRLERİ

Moulay El Hassan EL HAFİDİ (Arapça)

Zeynep AKBUDAK (İngilizce)

Ali SEVDİ (Farsça)

Yayın ve Danışma Kurulu / Advisory Board

Chivu Luminita, National Institute of Economic Research, “Costin C.

Kiritescu”, Romanian Academy, Romania

George Georgescu, National Institute of Economic Research, “Costin C.

Kiritescu”, Romanian Academy, Romania

Andrei Jean Vasile, National Institute of Economic Research, “Costin C.

Kiritescu”, Romanian Academy, Romania

Sima Violeta, Petroleum-Gas University of Ploiești, Romania

Gheorghe Ileana Georgiana , Petroleum-Gas University of Ploiești, Romania

Ladaru Georgiana-Raluca, Bucharest University of Economic Studies,
Romania

Predrag Vukovic, Institute of Agricultural Economics, Belgrade, Serbia

Vasilii Erokhin, Harbin Engineering University, School of Economics and
Management, P.R.China

Mile Vasic, European Marketing and Management Association, Bosnia &
Herzegovina

Prof. Dr. Şadi EREN, Dumlupınar Üniversitesi

Prof. Dr. Hasan YILMAZ, Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Salih GECİT, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

Doç. Dr. Osman BAYRAKTUTAN, Batman Üniversitesi

Doç. Dr. Mustafa Harun KIYLIK, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Dr. Abdulhekim AĞIRBAŞ, Çankırı Karatekin Üniversitesi

ÖNSÖZ

Değerli araştırmacılar ve saygıdeğer okuyucular,

“**Genç Mütefekkirler Dergisi**” adlı elinizdeki bilimsel ve hakemli dergimizin bu yeni sayısında bulduğumuz için son derece sevinçliyiz. Dergimizin bu sayısı “**Molla Musa Celâlî**” hocamızın ilmî kişiliğini ve çalışmalarını ele alan, onun ilmî hizmetlerini tanıtan “**Özel Sayı**”dır. İlme ve alime yönelik kadirşinaslık örneği olacak bu özel sayı ile merhum hocamızı vefatının 2. Vefat yıldönümünde anıyoruz. Bu amaçla değerli ilim adamlarımız, hocamızın farklı yönleri konusunda son derece önemli ve birbirinden güzel çalışmalar göndermişlerdir. Ben de Seydamızın hem bir talebesi, hem de oğlu olarak dergi editörümüz Dr. Nihat DEMİRKOL’un talebi üzerine bu sunuş yazısını yazdım.

Molla Musa Celâlî son dönem alimleri içinde ilmî derinlik ve yetkinliği, tevazu ve zühdu, ilim, amel, ihlas bütünleşmesi konusundaki hassasiyeti ve ömrünü ilme adayıp kitap okuma, okutma ve yazmayı hayatının en önemli esasına çevirmesi itibarıyla selef-i salihîn devrinde rastlanılan bir kişiliğe sahiptir. İlmî yolculuğa başlaması, medrese kurup köy köy gezmesi, talebe yetiştirme çabası ve toplum nezdinde yaptığı hizmetlere bakıldığında ilâhî fitrat ve tevçih çerçevesinde hareket ettiği anlaşılmaktadır.

Bu vasıfları itibarıyla Molla Musa Celâlî, Şeyh Ahmed-i Hânî çığırının devamcısı olan alimlerden sayılmaktadır. Bu alimler İsmail-i Beyâzidî, Muradhân-ı Beyâzidî, Molla Mahmûd-i Beyâzidî, Molla Muhammed-i Celâlî, Halife Yusuf Topçu ve diğer bazı alimlerdir. Onlardan sonra Doğubeyazıt'ta köklü bir medrese eğitimi veren ve binlerce talebe yetiştiren, talebelerine klasik medrese programının yanında Ahmed-i Hânî'nin "Mem u Zîn", Nubihar", "Ekîda İmané" eserlerini okutan ve şerh eden, bunlarla birlikte Molla Mehmed-i Bateyî'nin "Mevlid", Molla Halil-i Siirdî'nin "Nehcü'l-Enâm" adlı eserlerini şerh ve haşiyelerle Arapça'ya tercüme edip açıklayan âlim, Molla Musa Celâlî'dir.

1938 yılında Doğubayazıt'ın Telçeker Köyünde doğan ve ilkokuldan sonra bölgenin muhtelif medreselerinde 17 yaşına kadar dinî ilimleri tahsil eden hocamız, daha sonra İmam-Hatiplik görevine başlayarak yaklaşık 60 sene boyunca medreselerde ders vermiştir. Ömrünün son beş yılında planladığı kitapları tamamlamak için ders vermeye ara verip kendisini tamamen ilmi kitaplar hazırlamaya adanmış hocamız Eleşkirt'in iki köyünde imamlıkla geçirdiği dört yıl hariç ömrünü Doğubayazıt'ta ikamet etmekle geçirmiştir. Resmi adı "Musa Geçit" şeklinde olan hocamız, halk arasında ve bölge uleması nezdinde "Molla Musa el-Celâlî" diye meşhur olmuştur.

Molla Musa Celali hem talebeliğinde hem imamlık ve müderrislik döneminde son derece mütevazı bir tavır içinde yaşamıştır. Bu tavrı onun hem talebe ve müderrisler, hem de halk kesimi arasında saygı ve sevgi ile karşılanmasına vesile olmuştur. Öyle ki talebelik yaptığı köylerdeki dostlukları vefatına kadar devam etmiştir. Talebelik yaptığı babası Sofi Hasan'ın maddi durumu iyi olmadığından babasına masraf çıkarmamak ve kitap ihtiyacını gidermek için medresede okutulan ders kitaplarını kendi el yazısıyla istinsah ediyor, gidiş, geliş, kitap, defter, kalem, elbise ve diğer ihtiyaçlarını bu yolla karşılıyordu. O zamanki el yazısı oldukça güzel iken daha sonra hızlı hızlı yazmaya çalıştığından yazısında değişme meydana gelmiştir.

Talabeliğiyle ilgili konuştuğunda şu bilgileri verirdi: *"Biz camide okuyor, yatıyor, yaşıyorduk. Derslerimizi camide alıyor, mütalaa ve müzakerelerimizi camide yapıyorduk. Akşam yatarken camide boydan boya yataklarımızı seriyorduk. Her talebenin yeri de belliydi. Yorganın yarısını altımıza sererken yarısını da üstümüze sarıyorduk. Caminin bir köşesinde yapılan basit bir havuzda banyo yapıyor, abdest alıyorduk. Bugünkü medreseler gibi özel yatakhane, yemekhane, abdesthane, banyo, derslik, kütüphane, çalışma salonlarına sahip medreseleri hayal bile etmiyorduk. O günkü*

şartlarımız son derece kısıtlı idi, ama tedris ve tahsilimiz çok yoğundu. Bugün ise şartlar çok rahat, lakin tedris ve tahsil zayıftır."

Seyda bunları zikrederken şu hatırasını da hep anlatırdı: *"Bizler hafta içi derslerimizi alır, mütalaa ve müzakerelerimizi yapardık. Akşam olduğunda yorganlarımızı yere seriyorduk, üzerine uzanıp öbür tarafını da üstümüze arıyorduk. Ben eve ziyarete gelip medreseye giderken kardeşim İsa'yı da alıp medreseye götürmüştüm. İkimiz bir yorganı üzerimize atıyorduk. perşembe ve cuma günleri ise tatil idi. Bu günlerde ise bizler istirahat ediyorduk. Bazı talebeler kır gezisine giderlerdi. Bazen de kendi aramızda para toplayıp yemiş vesair alır, aramızda paylaşıp yerdik. Bir gün para toplanacaktı, ama benim param yoktu. Ben de utandığım için yorganımı üzerime örtüp uyumuş gibi davrandım. Para toplayan talebe "Musa nerde?" Deyince diğer bir talebe arkadaşım "O uyuyor, hiç rahatsız etme. Allah'ın hikmetine bakın, Musa'ya zeka ve hafızayı hepinizden fazla vermiş, ama para vermemiş. Yazık fakir bir ailenin evladıdır, rahatsız etmeyiniz." Talebe bunu dediğinde yorganın altında sessiz sessiz ağladım."* Seydanın bu tür hatıraları çoktur. Hepsi de talebelik hayatında büyük imkansızlıklara rağmen ilim talep etme konusunda gayret ve şevkini hiç kaybetmediğini, her şeye rağmen ilim için büyük fedakarlıklar yaşadığını göstermektedir.

Seyda talebelik hayatında içinde yaşadığı toplumun sorunlarını da keşfetmiş, bu çerçevede mensubu olduğu Celâlî Aşireti ve Keçelî Boyundan dindar insanların çok sayıda olduğunu, ancak dinî ilimleri tahsil ve tedris eden insanların sayısının az olduğunu görmüştü. bir çok akrabasını, arkadaşını da her seferinde kendisi ile birlikte medreselere götürüyordu. Böylece sadece okumakla yetinmiyor, akraba ve dostalarını da eğitime kazandırıyor.

Seyda Molla Musa imamlık ve müderrislik hayatında çok verimli biçimde bir hizmet vermiştir. Gittiği her köyde medrese açmış, çevre köy, ilçe, illerden

gelen talebeleri okutmuş, ayrıca gittiği her köyde o köyün evladından olan bir kaç kişiyi okutarak imam, müezzin, hoca olmalarını sağlamıştır.

Müderrislik hayatını çok erken ve genç dönemde icra ettiği için, ilk kuşak talebeleri ile kendisi arasında üç beş yaş farkı vardı. Bazı talebeleri de kendisinden büyük yaşta idi. Kendisi ile yaşıt olan talebeleri de vardı. Bu ilk kuşak talebeleriyle ilişkileri son derece güçlü idi. Onlar kendisine Seyda diyor, sevgi ve saygıda kusur etmiyorlardı. Seyda da onlarla bir arkadaş gibi davranıyordu. Seyda bu talebeleriyle arkadaş gibi davranıyor, beraberce hizmetlerini sürdürüyorlardı. Seydanın bu talebeleri aynı zamanda o dönemin siyâsî ortamında müslüman ve dindar insanların desteğini kazanan Rahmetli Erbakan Hoca'nın çevre insanı tarafından tanınması konusunda da emek sarf etmiştir. Hatta Seyda, ilk talebeleri, yakın dostları ile birlikte köy köy gezerek Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisine destek aramışlar, Doğubeyazıt merkezinde İmam-Hatip Okulunun inşa edilmesinde büyük gayretler göstermişler, zamanın siyâsî ortamında müslüman halkın taleplerini dile getirip siyaset adamlarını dini talepler konusunda bilgilendirmişlerdir. Böylece talebelerine ve sevenlerine İslâmî ve siyâsî bir şuur da kazandırmış, müderris olmanın sadece medrese köşesinde sarf ve nahiv kaidelerini okumaktan ibaret olmadığını, ümmetin derdiyle ilgilenme konusunda örnek bir tabir üzerinde cehd ve gayret göstermeyi gerektirdiğini de hayatıyla, emeğiyle ve mücadelesiyle öğretmiştir.

Seyda bazen bu talebelerini kendisiyle birlikte Doğu ve Güneydoğu Bölgesindeki meşhur medreselerine ve âlimlere götürüyor, oralarda bir veya bir kaç ay beraberce ilim tahsil ediyorlardı. Seydanın hem talebelik, hem de muderrislik hayatındaki özelliklerinden birisi de Bediüzzaman Said Nursî gibi ilimde seçici olmasıdır. O ders kitaplarının hepsini uzun zaman içinde hocaların yanında okumak yerine, kendisi mütalaa ediyor, müşkilatlarını bir deftere not

alıyor, belli dönemlerde bölgenin büyük âlimlerine giderek hal etmeye çalışıyordu. Böylece tedrisat ve tahsilat hayatında tasarruf sağlıyordu. Çok az zamanda çok büyük terakkiye imza atıyordu. Onun bu huyu zamanla mudekkik ve muhakkik bir âlim olmasını sağlamıştır.

Seyda Molla Musa imamlık ve müderrislik hayatında görev yaptığı köylerde hem dışarıdan talebe kabul ederek hem de köy çocuklarını alarak dinî eğitime tabi tutmuş, onlara Arabî ve dinî ilimler konusunda sağlam bir temel oluşturmuştur. Kendisi ders verip medreseye dönüştürdüğü camide talebeleriyle birlikte sabah namazından yatsı namazına kadar vakit geçiriyor, onların mütalaa ve müzakere esnasında takıldıkları yerlerde dersten ayrı olarak bilgilendirme yapıyor, sorularına cevaplar veriyordu. Aynı şekilde medreseye çevirdiği camide sosyal olayları da çözümlmek için gelen vatandaşlar ile de ilgileniyordu. Yani cami hem ibadet merkezi, hem okul ve medrese, hem de adliye sarayı gibi büyük bir vizyon ve misyon taşıyan bir merkeze dönüşüyordu. Bütün bunlarla birlikte günlük derslerini sıkı bir disiplin içinde takip ediyor, talebelerine resmi medrese müfredatı yanında muhtelif İslâmî ilimler ve çağdaş İslâm kültürü ile ilgili kitaplar okutuyordu. Ayrıca bu talebelerine ezan okuma, kamet getirme, namaz kıldırma, vaaz verme ve hutbe okutma müsaadesi de vererek onların mesleki gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu usulü neticesinde talebeleri hem sağlam bir ilmî temel alıp kısa sürede büyük ilmî terakki kaydediyorlar, hem de mesleki tatbikat konusunda imamlık yapacak derecede bir tecrübe ediniyorlardı.

Seyda gittiği her köyde talebeler yetiştirdiği gibi, gittiği her köye her yerden talebeler de geliyordu. Örneğin Ağrı, Iğdır, Kars, Van gibi yakın civarlardan talebeler geldiği gibi Diyarbakır, Batman, Karayazı, Hınıs, Köprüköy, Tekman, Bingöl gibi yerlerden de medresesine gelen bir çok talebe yetiştirmiştir. Bu açıdan bakıldığında seydanın talebeleri, talebelerin talebeleri,

talebelerin talebelerinin talebeleri üç veya dört kuşak halinde memleketin bir çok yerinde imamlık, vaizlik, müftülük, akademisyenlik görevlerini icra etmişlerdir. Hatta talebelerinden çok sayıdaki bir kısmı doktor, avukat, amir, memur şeklinde bir çok farklı görevlere yerleşmişlerdir. Bazı talebeleri de yurt dışına giderek önemli hizmetler ve görevler yapmışlardır.

Seydanın bu usul ile yetiştirdiği talebeler hakikaten çok kısa sürede normal seviyenin üstünde bilgi elde ederek sonradan bölgenin en çok tanınan ve hizmet veren âlimleri arasında yer almışlardır. Seyda bu durumu kendisiyle görüşen Abdullah Karaduman hocaya şöyle anlatmıştır: "*Medrese eğitimi bitirdikten sonra artık müderris olarak öğrenci okutmaya başladım. 1958 yılında (yani 20 yaşında) Doğubeyazıt'ın Niço Köyünde dokuz (9) talebe ile eğitime başladım. 1960 yılında (22 yaşında) Çiftlik Köyünde medrese açtım. Orada da 28 kişiye eğitim vererek onları da ders verecek duruma getirdim. 1970 yılında Zorava Köyünde medrese açtım. Orada da 16 kişiye ders vererek âlim seviyesine getirdim. Daha sonraları Doğubeyazıt merkezinde medrese açarak tesbit ettiğim kadarıyla 257 kişi yetiştirdim.*" (Bkz. Abdullah Karaduman, Doğubeyazıt, Mat Yay, İstanbul, 2019, s. 186-187).

Seyda zikrettiği bu köylerin dışında Kanık, Noreşin, Xarık, Kucak, Haydaroğlu, Şanezer, Korim Köylerinde de hem imam-hatiplik yapmış, hem de o esnada medrese kurarak yüzlerce âlim, fakih, talebe yetiştirmiştir. Seydanın bu dönemlerde yetiştirdiği talebelerinin bir kısmının listesini sayın Abdullah Karaduman Hocanın eserinde isim isim sıralamıştır.

Seyda Molla Musa gittiği her köyde medrese açıp talebe okuttuğu gibi, köyden ayrıldığında o köyün evladından olan bir kaç kişiyi imamlık yapacak derecede yetiştirip gitmiştir. Gecesini gündüzünü talebelerine ders vermek, dinî kitapları ve temel kaynakları okuyup incelemek için disiplinli ve planlı bir şekilde değerlendirmiştir.

Seydanin ders verme usulü klasik usulden biraz farklıdır. Kendisi daha önce defalarca ders vermiş olmasına rağmen her verdiği dersi ilk defa veriyormuş gibi büyük bir heyecan, aşk ve şevkle veriyordu. Bu nedenle dersten önce bir talebe gibi kitabı mutalaa ederdi. O kitabın farklı haşiye ve serhlerine bakardı. Seydanın yanında mutlaka el-Muncid, Mu'cemu'l-Vasit ve diğer bazı lügat kitapları bulunurdu. En basit kelimeleri de mazi, muzari, masdar ve diğer kalıpları açısından sözlükte farklı ihtimaller açısından inceliyor, kelimelerin zapt ve harekelerine büyük önem veriyordu. Ayrıca o kelimenin ilgili cümle içindeki en uygun anlamını buluyor ve bu sayede bir çok öğrencilerine lügat kullanma, ibareyi doğru okuma, kelimelerin mazi, muzari, masdar ve diğer vezinlerini tanıma, metnin sarf, nahiv ve belağat ilimleri açısından doğru okunup doğru anlaşılmasını sağlayacak bir meleke kazanma konusunda özel bir alışkanlık kazandırıyordu.

Seydanın bir diğer hususiyeti de ders verirken talebenin anlama ve dinleme durumunu her daim göz önünde bulundurmasıdır. Bu nedenle bazen talebenin gevşediğini, dinlerken uyukladığını, gayr-ı iradi "Beli Seyda" dediğini hemen anlıyor, özel bir parmak işaretiyle omuzuna dokunarak "öyle değil mi faki?" diye talebeyi uyandırıp dikkatini toplamasını sağlıyordu.

Bir başka hususiyeti de şudur: Seyda talebenin dersini anlamadan ayrılmasını kesinlikle istemez, bu nedenle talebeye dersi defalarca tekrar eder, sorularına cevap verir, anlamakta güçlük çeken talebeye konuyu basitleştirmek için büyük uğraş verirdi. Hatta talebe dersten sonra da unuttuğu ve anlamakta güçlük çektiği yerleri seydaya sorduğunda kesinlikle rahatsız olmuyor, her seferinde ilk defa dersi veriyormuş gibi tekrar ediyordu.

Seydanın bir diğer hususiyeti de şudur: Seyda her bir talebeye bir veya bir kaç ders veriyor. Bazen fıkıh, siyer, tefsir, hadis gibi ilimlerde ders verirken küçük gruplar halinde ders veriyordu. Talebe sayısı çok olmasına rağmen ders

kitabında her talebenin dersinin hangi sayfada olduğunu biliyor, talebeye dersini aç bakalım dediğinde talebe yanlış sayfayı açtığı zaman, nazik bir şekilde ve gülümseyerek "Faki, senin dersin burasıdır" diyerek bir önceki dersinde geldiği cümlelerin bulunduğu sayfayı açardı.

Seyda ayrıca sadece klasik doğu/şark müfredatı ile yetinmez, kitap sırası konusunda bazı tasarruflarda bulunur, müfredat dışı bir çok kitabı da ders kitabı olarak okuturdu. Bu da talebelerin genel kültürü, İslâmî bilinci, çağdaş İslâm düşüncesi çalışmaları ve diğer sahalarla ilgili müktesebatının zenginleşmesini sağlardı. Örneğin talebelerine kadim medrese müfredatında takip edilen eserleri okutmakla birlikte imâmet ve hilâfet konusunda ve Şia ile Ehl-i sünnet arasında geçen münakaşalarla alakalı olarak İbn Hacer el-Heytemî'nin "**es-Sevâiku'l-Muhrika**" eserini, Raşid Halifeler ve diğer halifelerin tanınması, İslâm tarihinin geçirdiği Emevî, Abbâsî devirlerinin bilinmesi için İmâm Suyûtî'nin "**Târîhu'l-Hulefâ**" adlı eserini, Hz. Muhammed'in hayatının sahil bir şekilde öğrenilmesi ve bu konuda oryantalist yazarlarının veya misyonerlerin iddia, iftira ve yalanlarının cevaplarının bilinmesi için Muhammed Rıza'nın "**Muhammed Rasulullah**" adlı eserini, İslâm Peygamberinden önceki peygamberlerin tanınması ve onlar hakkında çağdaş oryantalist ve misyoner bilim adamlarının iddialarının cevaplarının ilmî usullerle verildiği Abdurrezzâk en-Neccâr'ın "**Kıyasu'l-Enbiya**" eserini, Çağdaş İslam Düşüncesinin tanınması ve bilinmesi amacıyla Üstada Said Havva tarafından yazılan "**Allah, er-Resûl, el-İslâm ve Cundullah**" adlı eseri, M. Afif Tabbara'nın "**Rûhu'd-Dîni'l-İslâmî**" adlı eserini, aynı şekilde tefsir ilmiyle alakalı olarak İmâm Suyûtî'nin "**Celâleyn**" tefsirini, Şehid Seyyid Kutub'un "**Fî zilâli'l-Kur'an**" adlı tefsirinin bazı bölümlerini, yine Seyyid Kutub'un "**Mealim fî't-Tarik**" adlı eserini ders kitabı olarak okutmuştur.

Molla Musa Celâlî bu ilmî faaliyetlerinin yanında ayrıca medrese çevrelerinde ve dinî ilimler alanında gerek Türkiye'de gerekse çevre ülkelerde tanınan bir çok eser yazmış, eserlerinde önemli konuları ve alanları ele almış, günümüz ilim adamının ihtiyaç hissettiği bir çok alanda "allâme" vasfıyla hakkıyla muttasıf olmasını sağlayan bilgiler vermiştir. Bu eserleri araştırmacılar tarafından zamanla incelenecek ve farklı şekillerde değerlendirilecektir. Ama biz burada bir başlangıç olması temennisiyle eserleri şu şekilde tasnif edebiliriz:

Molla Musa Celâlî medrese eğitimine katkı sunmak amacıyla mevcut müfredatın yanında takip edilmek ve okunmak ve okutulmak üzere "**Mecmûât**" adı verilen bir takım yazmıştır. Bunlardan birincisi "**Mecmûatu'l-Ulum**" adında olup bu eserde kadim medreseler ile çağdaş dinî okul ve fakültelerce okutulan Sarf, Nahiv, Mantık İlmi, Vadî İlmi, Akaid ve Kelâm İlmi, Tasavvuf, Fıkıh Usulü, Tefsir Usulü, Hadis Usulü, Tecvid, Aruz İlmi, Belağat, Beyan, Münazara, Meani, Bedi İlimleri gibi 15 adet temel ilmin kısa ve öz bir şekilde ele alınmaktadır. "İslami İlimlere Giriş" niteliğindeki "**Mecmuatu'l-Ulûm**" eseri bir çok medrese ve ilim merkezinde okutulmaktadır. Başka bir kitabı olan "**Mecmuatu'l-Fevâid**" eseri, derli toplu ve yeterli bilgilerin talebeye hazır bir şekilde sunulmasını hedef alan önemli bir kaynaktır. Günümüzde yaşayan bir dinî ilimler talebesinin bilmesi gereken klasik ve modern konulardaki bilgilerin toplu bir şekilde ele alındığı "Faydalı Bilgiler Ansiklopedisi" niteliğindedir. Bu eserlerin yanında "**Mecmuatu'l-Kasaid**" eseri Arap cahiliyyesi döneminde en meşhur Muallakat-ı Seb'a (Kâbe'ye asılan yedi adet kaside) şiirleri ile İslam Tarihinde çok meşhur olan Arapça edebi kasideleri şerh eden bir eserdir. İslam Tarihi boyunca Arap Dili ve Edebiyatında en meşhur kaside ve divanların da ele alındığı eser, türünün ilki ve en toparlayıcısı olarak kabul edilmektedir. Hz. Ali ile İmam Şafii'nin divanları da eserde şerh edilmektedir. "**Mecmuatu'l-Fetava**" adlı eseri Şafiî, Hanefî, Malikî, Hanbelî ve Caferî Mezheplerine ait fetvalar ile çağdaş konularla

İlgili fetvaların toplu olarak özetle ele alındığı eser, klasik ve çağdaş sorunların her ikisine de cevap vermektedir. Eserde dinî ve fikhî meseleler hakkında eski ve yeni en önemli İslam hukukçularının görüş ve içtihatları derlenerek ele alınmaktadır. **“Mecmuatu'l-Makasid”** adlı eserinde Buharî, Müslim, en-Nihâye, el-Camiu's-Sağîr gibi meşhur hadis kitaplarında geçen Mücmel ve Müşkil hadisler haşiye ve şerhlerle açıklığa kavuşturulmakta, ayrıca vaaz ile ilgili bir risale de bulunmaktadır. **“Mecmuatu'r-Resâil”** adlı kitabı dört risaleden oluşmuştur. Bu risalelerde özellikle günümüz İslâm dünyasında tartışılan sünnetin hücciyeti, recm, riddet, sigara, sigorta, organ nakli, Mehdi'nin gelişi, Hz. Hızır konusu, kabir azabı, şefaât gibi itikadî ve fikhî konular ele alınmıştır.

Bu eserlerin yanında ilmî seviyesi ileri düzeyde olanlar için de kadim ilmî mirasın anlaşılmasını kolaylaştıracak bazı şerh, haşiye ve ta'lik türünden eserler yazmıştır. Örneğin **“Haşiye Ala İşarati'l-İ'caz”** eserinde Bediüzzaman Said-i Nursi'nin Kur'an'ın belağat ve i'cazı ile ilgili olarak yazdığı tefsir mukaddimesindeki zor ve anlaşılması müşkil olan ibareler açıklığa kavuşturulmaktadır. Bu eserlerin yanında **Şerhu Kasaid-i İbn Fariz, Şerhu Ebyati Tarihi'l-Hulefa, Şerhu Ebyati Nuri'l-Ebsar, Kızıl İcaz Şerhi, Tefsiru'l-Muhmel Üzerine Haşiye, Ta'likât Ala Haşiyeti'l-Kızılı Ala Tasrifî'l-Eşnevî** gibi ilk dönemden bu güne kadar gelen İslâm bilim ve medeniyetinin derin meselerini ve farklı alanlarını büyük bir vukûfiyetle ele almaktadır.

Molla Musa Celâlî, sadece kadim medrese geleneğinin tartıştığı ve incelediği konuları ele almaz, çağdaş dönemde müslüman alimler, bilim adamları, akademisyenler tarafından ele alınan, konuşulan, tartışılan meselelere dair de önemli eserler yazmıştır. Geçmiş İslâm kültürünü muhafaza ve müdafaa, günün İslâmî çalışmalarına katkı ve fayda sağlamak üzere ümmetin sorunlarını ve sorularını da takip etmiş ve bu çerçevede önemli eserler yazmıştır. Örneğin **“Bazı Şüphelere Cevaplar”** adlı eserinde günümüz ilahiyat âlimleri arasında

tartışılan bazı konuların ele alınmakta, bazı iddia ve tartışmalara değinilmekte ve temel kaynaklara dayalı bir şekilde cevapları verilmektedir. Aynı şekilde **“Ateist İddialara Cevaplar”**, **“Modernist ve Oryantalist İddialara Cevaplar”**, **“Mealist İddialara Cevaplar”**, **“Hadis İnkarcılarına Cevaplar”** adlı cevaplar serisinde son dönemde bazı çevrelerce desteklenerek gündeme taşınmaya çalışılan yanlış ve çarpık anlayışlardan kaynaklanan sorunlara cevap vermek amacıyla Kuran, Sünnet, İcma ve Kıyas esaslarına dayalı bir bilinç ile ön dört asırdan bu yana İslam ümmetinin kahir ekseriyetinin ve İslam âlimlerinin büyük çoğunluğunun üzerinde bulunduğu Ehli sünnet ve'l-cemaat anlayışı esas alınarak yazılmıştır. Bu eserler özellikle İmam Hatip Lisesi Din Kültürü öğretmenleri ve ilahiyat fakültesi talebelerine kılavuz mahiyetindedir.

Molla Musa hocamız geçmişte olduğu gibi günümüzde de etkili olmaya başlayan bazı müfrit meshebî iddialara da cevap verecek eserler ele almıştır. Bu bağlamda **“er-Risaletu'd-Daiyye İla Mahabbati Muaviye”** adlı eserde günümüzde Hz. Muâviye'yi ta'n etmek üzere yazılmış olan bir takım kitap ve makaleler karşısında geleneksel Ehl-i sünnet ulemasının kaynak eserlerine dayalı bir şekilde Hz. Muaviye savunusu yapılmaktadır. **“Nefyu'l-Ciheti Ve'l-Hululi ve'l-İttihadi ve'l-Mekân Anil'İlâhi'l-Vahidi'l-Kahhâri'r-Rahmân”** adlı eserde, İslâm akaidinin ulûhiyet bahsinde Mücessime, Müşebbihe, Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile mezhepleri arasında olduğu gibi günümüzde Çağdaş Selefilik ve Vehhâbi grupları tarafından da tartışılan hulul, ittihad, cihet ve mekân konuları ilgili ayetlerin ışığında hadisler yardımıyla ve selef ile halef ulemasının izahatları çerçevesinde ele alınmıştır. **“Ta'likât Alâ'l-Kitâbi'l-Lezi Yebhasu Ani'l-lâh”** adlı eseri, çağdaş ateist, materyalist ve deist anlayış mensubu gazetecei, yazar ev aydınların karşıt sorularına çağdaş bilimleri de kullanarak cevap veren ve çağımız alim ve hareket adamlarından biri olan Üstad Said Havva tarafından yazılan **“Allah”** isimli Arapça kitabın zor yerlerinin anlaşılması sağlanmış, bu

esere eklenen ta'liklerle çağdaş bir İslâm mütefekkirinin bilimsel metotla yazdığı bir eserin medrese camiasında ders kitabı olarak okutulmasının yolu açılmıştır.

Molla Musa Celâlî son dönemde hulefa-i raşidîn ve sahabe-i kirâma yönelik haksız ve yersiz tenkitleri de nazar-ı itibara alarak çağdaş gençliği ve müslümanları bu konuda da bilgilendirme ihtiyacı hissetmiştir. Bu çerçevede **“Senau's-Sakaleyn Fî Menâkıb-i-Ş-Şeyheyn Ebî Bekir Es-Siddîk ve Ömer El-Farûk”** adlı eserinde onları müdafaa ve tanıtma bağlamında bilgiler vermiştir. Bu adı taşıyan kitabı Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer ile ilgili olarak temel İslam Tarihi kaynaklarından nakil ve istifadeyle yazılmış olan bir eserdir. Bu eserde günümüzde iki büyük halifeyle ilgili tartışmalar temel tarih kaynaklarına dayanılarak aydınlatılmaktadır. **“Celâu'l-Ayneyn Fî Menâkıb-i'l-Hateneyn Usmân Zî'n-Nureyn Ve Alî bî's-Sibteyn”** adlı kitap Hz. Osman ve Hz. Ali ile ilgili olarak temel İslam Tarihi kaynaklarından istifadeyle yazılmış olan bir eserdir. **“el-Envâru's-Satia Fî'l-Ecvibeti Ani'l-İ'tirâdâti'l-Vârideti Alâ'l-Hulefâi'l-Erbaati”** adlı kitap dört halife ile ilgili ileri sürülen bir takım itirazlara karşı onları savunan ve bu konudaki şüphe ve itirazlara cevap veren bir eserdir. **“Nuru'l-Basar Fî Menâkıbi'l-Eimmeti'l-İsney Aşer”** Ehl-i beytin on iki imamının hayatları, şahsiyetleri, menkıbeleri ve İslâm tarihindeki yeri ile Ehl-i sünnet tarafından kendilerine verilen değer ve hürmeti anlatan bir eserdir. Böylece raşid halifeler, sahabe-i kirâm ve Ehl-i beyt imamları konusunda günümüz müslümanını aydınlatacak önemli uyarılar yapmakta, yaşadığı zamanın insanının “es-sabikûne'l-evvelûn” şeklinde Kur'an'da tanıtılan “din öncülerimiz” konusunda dikkatli olması gerektiği ifade edilmektedir.

Molla Musa Celâlî tefsir konusunda da önemli çalışmalar yapmış, çağımız alimlerinin dikkatine sunmak üzere üç önemli tefsîri şerh ve haşiye etmiştir. Bu çerçevede ilk olarak **“Tefsiru'l-Muhmel”** diye meşhur olan **“Dürrü'l-Esrâr”** adlı tefsîr kitabı üzerine **“Hâşiyetü'l Kenzü'l- Ebrâr Ala Tefsiri'l Mühmel el-**

Müsemma Dürrü'l Esrâr” adlı haşiyeye yazmıştır. Arapça yazılmış ve tamamıyla noktasız harflerin kullanıldığı meşhur **"Tefsiru'l-Mühmel"** adlı Kur'an tefsiri kitabının zor yerlerinin ve anlaşılmaz bölümlerinin açıklığa kavuşturulduğu eseridir. İkinci olarak da **"Hâşiyetu el-Vâdihu'l-Mesâlik alâ Tefsîri'l-Medârik"** adıyla **"Tefsîri'n-Nesefî"** diye meşhur olan **"Medâriku't-Tenzîl ve Hekâiku't-Te'vîl"** adlı tefsîr kitabını şerh etmiştir. Bu eserini bölgedeki bazı âlimlerin ve üniversite hocalarının talebi üzerine yazmış olup eserinde söz konusu tefsîr kitabının müşkil ve zor taraflarının anlaşılmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Tefsîr kaynakları ile ilgili üçüncü eseri de **"Beyzavî Tefsiri"** olarak meşhûr olan **"Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl"** üzerine yazdığı **"Hâşiyetu'l-Celâlî alâ Tefsîri'l-Beyzavî"** adlı haşiyesidir. 2019 yılı itibarıyla te'lif etmeye başladığı bu haşiyeyi 30.11.2021 tarihinde vefat ettiği son haftaya kadar yazmaya devam etmiş ve dönemde bitirmiştir. Bu eserinde Nesefî Tefsiri haşiyesinin üslup ve metoduna uygun bir metot takip edilmiştir. Eser inşallah yakında yayınlanacaktır.

Molla Musa manevî hayata ve tasavvufa dair eserler de yazmıştır. Esasen teoriden çok pratik hayatını zühd ve ibadet mesleği dahilinde sürdüren Molla Musa bu açıdan tasavvufmeşreb bir alim olarak tanınmaktadır. Tasavvuf erbabının evvela itikad ve ibadet bilgisine sahip olması gerektiğini savunduğundan **"Tuhfetu'l-Habîb"** adlı eserini **"Habib: Dost"** diye andığı Şeyh Muhyeddin el-Cezerî'ye ithaf ve hediye etmiştir. Bu kitap üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısmı Ehl-i sünnet ve'l-cemaat fırkasının itikadî esaslarını ihtiva etmektedir. İkinci bölümü bazı fikhî meseleleri Şafiî ve Hanefî Mezheplerine göre açıklamaktadır. Üçüncü bölümü de tasavvuf konularını muhtasar bir şekilde açıklamaktadır. Bunun yanında bir de her müslümanın, özellikle de tasavvuf erbabının günlük hayatında okuması ve tekrarlamasını gerekli gördüğü zikir ve dualarla ilgili olarak da **"Hediyetu'l-Fakîr Fî Beyânî**

Ezkâri'l-Kadîr” adlı bir eser yazmıştır. Bu eser dua kitabı olarak hazırlanmıştır. Kur'an ve Sünnette geçen duaları esas alarak bir Müslümanın hayatında daima tekrar etmesi gerekli duaları bir araya getirmiştir. Eser üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım; Rasûlullah (s.a.s.)'den rivayet edilen zikirleri vird halinde tekrar etmenin fazileti hakkındadır. İkinci kısım; Rasûlullah (s.a.s.)'den rivâyet edilen bazı zikirleri ve duaları bir araya getirmiştir. Üçüncü kısım; belirli zamanlara tahsis edilmiş dua ve zikirlerden bahsetmektedir. Dördüncü kısım; Kuran'da geçen dua ve zikirleri içermektedir. Hatime kısmı da istiğfar konusunu ele almakta ve örnek istiğfar zikir ve dualarını ihtiva etmektedir.

Molla Musa Celâlî içinde yaşadığı toplumun ve mensubu olduğu kavmin dinî literatürü ve ilmî mirasına da bgâne kalmamış, bu çerçevede büyük bir hizmet yapmıştır. Doğu ve Güneydoğu medreselerinde Arapça kitapların yanında ders kitabı olarak okutulan ve bölgenin büyük alimleri tarafından yazılan temel Kürtçe kaynakları da dünyaya tanıtmak amacıyla hem Arapça diline tercüme etmiştir, hem de şerh etmiştir. Bu çerçevede şu eserleri yazmıştır: **“Feyzu'l-Kadiri'l-Mubdî Şerhu'l-Mevlidi'l-Kurdî”** adlı kitabı, Molla Muhammed-i Bateé tarafından yazılan ve Kürt bölgelerinde bir kaç asırdır Mevlid kandillerinde ve muhtelif vesilelerle merasim şeklinde okutulan Mevlidi Şerif'i Arapça'ya tercüme ettikten sonra bir de şerh eden bir kitaptır. **“Feyzu'l-Kadiri'l-Allâm Şerhu Nehci'l-Enâm”** adlı kitabı, Molla Halil Siirdî tarafından yazılan "Nehcu'l-Enâm" isimli Akaid ve Kelâm manzumesini Arapça'ya tercüme edip yine Arapça Şerh etmektedir. **“Feyzu'l-Kadîri'r-Rahmân Şerhu Newbihârâ Biçûkân”** adlı eseri, Şeyh Ahmed-i Hânî'nin meşhur eseri "Nevbihar" adlı eseri Arapça'ya tercüme edip Arapça açıklayan bir şerh kitabıdır. **“Feyzu'l-Kadiri'l-Mennân Şerhu Aqîdeti'l-Îmân”** adlı kitabı, yine Şeyh Ahmed-i Hânî tarafından yazılan "Akîda İmâné" isimli eserin Arapça'ya tercüme ve şerh edildiği bir

eserdir. Bu eserleri daha sonra bir araya getirerek “**Mecmuatu'l-Fuyûzât**” adını vermiştir.

İşte buraya kadarki malumattan da anlaşıldığı gibi Bayezid toprağının yetiştirdiği en velut müellif özelliğini taşıyan ve bu eserlere imza atan Molla Musa Celâlî, hayatını ilme ve ilmî çalışmalara adanarak bu bölgede önemli hizmetlere imza atmıştır. Doğubeyazıt'ta açtığı Medresede ailesiyle birlikte uzun süre boyunca talebelere ders vermiş, ders verme işiyle birlikte eserler te'lif etme gayretini de büyük emek ve gayretlerle ömrünün sonuna kadar sürdürmüştür. Aynı zamanda feodal aşiret yapısından ve çağdaş ekonomik hırs ve menfaat çatışmalarından doğan sosyal olayları halleden, bu konuda yaşadığı bölgede bir kanaat önderi ve sosyal hakem görevini de sivil ve gönüllü olarak sürdüren bir ilim adamı olarak bilinen Molla Musa Celâlî, çevresinde meydana gelen sosyal olayları da çözme konusunda topluma son derece önemli hizmetler sunmuştur.

Molla Musa Celâlî, 45 cildi aşkın eserlerinde İslâm ilim tarihinin genel bir özet ve hulasasını bir araya getirmiş, İslâmî ilimlerin oluşum aşamasından günümüze kadar temayüz etmiş ilim dalları ve âlimlerden en önemli olanlarından nakil ve iktibaslarla bulunarak bir ilim talebesinin ve müderris/âlimin bilmesi gereken İslâmî Genel Kültür konusunda ansiklopedik bilgiler vermiştir.

Eserlerinde on dört asırlık İslâm bilim, kültür ve medeniyetinin genel bir özetini sunan Molla Musa Celâlî, bu eserlerinde tefsir, hadis, fıkıh, tarih, mezhepler tarihi, dinler tarihi, çağdaş fikir akımları, oryantalizmin İslâm'a tenkitlerine cevaplar, çağdaş İslam mütefekkirlerinden pasajlar, çağdaş âlimlerin bir kısmına reddiyeler, günümüz fıkıh tartışmaları, günümüz kelim tartışmaları, günümüz tefsir ve hadis tartışmaları, mealcilere reddiyeler, bazı şüphelere cevaplar, bazı itirazlara cevaplar, sahabeye yöneltilen itirazlar, Hz. Peygamberin hayatı ve müdafaası, İslam tarihindeki halifeler (Tarîhu'l-Hulefâ), Kısasu'l-

Enbiya, Peygamberlere yöneltilen itirazlara cevaplar, sarf, nahiv, mantık, beyan, bedi, meani, icazu'l-Kur'an, Arap Edebiyat Tarihinin en önemli kasidelerinin şerh ve haşiyeleri, cifir ilmi, aruz ilmi, tasavvuf ilmi ve daha birçok ilim dalı ve bilimsel mesele hakkında bilgilere yer vermiştir.

Bu açıdan bakıldığında her ne kadar Katip Çelebi, Zirikli, Brockelmann ve Fuat Sezgin'in müellif ve kitap isimlerini esas alan GAS ve GAL eserleri üslubu ile yazılmamış ise de, ilim dalları ve ilmî meseleler bazında geçmiş kültürden günümüze kadar elde edilen İslâm Bilim Tarihi müktesebatından birçok "bilgi ve malumat"ı bir külliyat ve mecmua halinde ilim dünyasına sunmaktadır.

Nitekim müellif yazdığı eserlerin bu özelliğine dikkat çekmek üzere eserlerinin isimlerini "Mecmuatu'l-Ulûm, Mecumatu'l-Fevâid, Mecmuatu'l-Makasid, Mecmuatu'l-Fetevâ, Mecmuatu'l-Kasaid, Mecmuatu'r-Resâil" gibi isimler kapsamında tasnif etmiş, eserin kapağına kendisini müellif olarak değil "el-Câmi" yani "Bir Araya Getiren, Derleyen ve Toplayan" şeklinde göstermiştir. Ayrıca "İhtasarehu" yani "Bu eserleri ihtisar halinde bir araya getiren" ifadesini kullanmıştır.

Bu eserlerden hakkıyla istifade etmek için medrese ve ilahiyat eğitiminde temeli sağlam atılmış derecede bilgi ve Arapça dilinde orta seviyenin üzerinde malumat sahibi olmak gerekmektedir. Bu itibarla eserler, Medrese Eğitimi ve İlahiyat Lisans Eğitimi sonrasında özel bir program halinde takip edildiğinde, hatta master ve doktora programı müfredatı halinde "İslâm İlim, Kültür ve Medeniyeti" konusunda tedris edildiğinde ileri seviyede yeterlilik sağlayacak vizyon ve misyona sahiptir. Eserler, bu itibarla kendisine has bir takım metodolojik özellikler taşıdığı için, kendine mahsus önem ve değeri açısından değerlendirilmeli, diğer eserlerin metot ve üslubu çerçevesinde mukayese edilerek değerlendirilmemelidir. Bu açıdan bakıldığında müellif Molla Musa

Celâlî'yi de Bayezid'de yetişen önemli bir "bilim tarihçisi" ve "ansiklopedik âlim" kategorisine yerleştirmek mümkündür.

“**Genç Mütefekkirler Dergisi**”nin yayınladığı bu özel sayıda bölgemizin önemli alimlerinden biri olan “Seydâ Molla Musa Celâlî”nin konu olarak seçilmesi ilme ve alimlere yönelik yapılması gerekli olan bir vefakarlık ve kadirşinaslık örneğidir. Umarız bölgemiz ilim adamları ve diğer ilim adamları her sene bir özel sayı çıkararak ömürlerini ilme adayan bu tür alimlerimizi tanıtmak, eser ve hizmetlerini gün yüzüne çıkarmak, onların unutulmasına engel olmak ve ilmî faaliyetlerin sadaka-i cariye olarak kıyamete kadar devam etmesini sağlamak üzere, bu sayıyı örnek alırlar. Bu vesileyle dergi editörü Dr. Nihat DEMİRKOL ile dergide emeği geçen tüm dostlara, dergiye ve derginin bu özel sayısına bilimsel çalışmalarıyla katkı sunan saygıdeğer ilim adamlarına teşekkür eder, başarılarınının devamını dilerim.

Prof. Dr. Mehmet Salih GECİT
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
İslâmî İlimler Fakültesi

CONTENT

Author	Title	No
Ekrem UYSAL	Molla Musa el-Celâli'nin "Fennü'l-Akâid" Risalesinde Yer Alan İtikâdî Görüşleri Theological Views of Mullah Musa al-Jalali in his Treatise "Fennü'l-Aqâid"	1-22
Sedat YILDIRIM	Cumhuriyet Dönemi Doğu Âlimlerinden Seyda Molla Musa Gecit'in (v. 2021) Hadis Usûlü Risâlesi Ḥadīth Treatise by Seyda Molla Musa Gecit (d. 2021), one of the Eastern Scholars of Republic Period	23-37
Mehmet Seyid GECİT	Hatıratlarda Molla Musa Celali (1938-2021) Molla Musa Celali In Memories (1938-2021)	38-59
Amer ALDERSHEWI	اختيارات الملا موسى الجلالى للمسائل الفقهيّة عند الشافعية في كتابه مجموعة الفتاوى- دراسة إحصائية تحليلية Molla Musa el-Celâl'nin Şafîî Fıkhına Ait Fıkhî Meselelere Yaklaşımı: (Mecmatu'l-Fetâvâ Adlı Eserinin Analitik ve İstatistiksel Değerlendirmesi) Scholar Musa Al-Jalali's Choices of Jurisprudential Issues According to the Shafi'is in his Book Collection of Fatwas (Majmo' Al- Fatawa) An Analytical Statistical Study	60-81
Bünyamin ARVASI	Molla Musa Celâli'nin Nahiv İlmindeki İhtisar Yöntemi Molla Musa Celâli's Specification Method in the Science of Nahiv	82-97

Mehmet Nuri AYYILDIZ	Molla Musa (Geçit) el-Celâli'nin Fıkıh Doktrini Üzerine Analitik Bir Değerlendirme An Analytical Assessment on the Fıkh Doctrine of Molla Musa (Gecit) al-Jalalı	98-114
Emrullah BOLAT	Molla Musa El-Celâli'nin (Geçit) Hadisle İlgili Eser ve Görüşleri The Works and Views of Mullah Musa Al-Jalâli on Hadıth	115-154
Ebuzer BAYRAM	Molla Musa el-Celâli'nin (1938-2021) Kurmuş Olduğu Ahmed Yesevî Camii ve Medresesi'nin Dünü Bugünü	155-171
Adnan YUSUFOĞLU	Molla Musa el-Celali'nin Mecmuatu'l-Ulum Eserinde Belağatta Bedii İlmi Bedii Science in Rhetoric in Molla Musa el- Celali's Mecmuatu'l-Ulum Work البالغة في علم البديع عند مال موسى الجاللي من خالل كتابة مجموعة العلوم	172-188
Nesim SÖNMEZ	Molla Musa Celâli'nin (Geçit) Kürtçe Eserlere Yaptığı Şerhler Üzerine Bir İnceleme An Examination Of Molla Musa Celâli's Commentaries On Kurdish Works.	189-215
Hüseyin GÜLER	Molla Musa Celâli'nin Eserlerinde İslam Mezhepleri Islamic Sects in the Works of Molla Musa Celali	216-241

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

SEYDA MOLLA MUSA GEÇİT ÖZEL SAYISI

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 4, Cilt: 4, Sayı: 4

Aralık-2023

MAKALE BİLGİLERİ

Molla Musa el-Celâfî'nin "Fennü'l-Akâid" Risalesinde Yer Alan İtikâdî Görüşleri

Theological Views of Mullah Musa al-Jalali in his Treatise "Fennü'l-Aqâid"

YAZAR

Ekrem UYSAL

Doç. Dr. Batman Üniv. İslami İlimler Fakültesi

ekremuysal72@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-2650-8190

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 29.11.2023

Makale Kabul Tarihi: 03.12.2023

Sayfa Aralığı: 1-22

ÖZET

Ülkemizin Doğu bölgesinde yetişen son dönem alimlerinden biri olan Molla Musa el-Celâlî (Gecit), hayatını ilim, irfan ve dinî alanlarda hizmet yoluna adanmış önemli şahsiyetlerden birisidir. Bu amaçla bölgenin değişik yerlerinde kurduğu medreseler vasıtasıyla birçok kişinin yetişmesine vesile olmuştur. Bunların yanında son dönemlerinde kaleme aldığı eserlerle ilim camiası arasındaki yerini pekiştirmiştir. Bu eserlerden birisi de “Fennü’l-Akâid” adındaki birkaç sayfadan oluşan ve “Mecmuatu’l-Ulûm” isimli eserin içinde yer verdiği kısa risalesidir. Akâid ilminin hulasası şeklinde hazırladığı bu risalesinde akâid ilminin tanımından sonra birçok kaynakta karşılaştığımız üzere ilahiyât, nübüvvât ve sem’iyyât taksimatını yapmakta, her birinin de alt başlıklarına değinmektedir. Böylece medreselerde okuyan öğrencilere akâid alanında özet bilgiler sunan temel bir kaynak sunumu amaçlanmıştır. Biz de bu makalemizde çok kısıtlı imkanlar dahilinde Molla Musa el-Celâlî’nin “Fennü’l-Akâid” risalesini inceleyip müellifin bu alandaki itikâdî düşüncelerini imkan dahilinde diğer mezheplerin görüşleriyle karşılaştırmak suretiyle değerlendirmeye gayret göstereceğiz.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mecmuatu’l-Ulûm, Fennü’l-Akâid, İlahiyât, Nübüvvât, Sem’iyyât.

ABSTRACT

Mullah Musa al-Jalali (Gecit), one of the recent scholars who grew up in the Eastern region of our country, is one of the important figures who devoted his life to service in science, wisdom and religious fields. For this purpose, he educated many people through the madrasahs he established in different parts of the region. In addition, he strengthened his place among the scientific community with the works he wrote in his last years. One of these works is the short treatise called “Fennü’l-Aqâid”, which consists of a few pages and is included in the work called “Majmuat al-Ulûm”. In this treatise, which he prepared as a summary of the science of aqâid, he makes the divisions of theology, prophethood and sem’iyyat, as we encounter in many sources, and touches upon the subheadings of each after the definition of the science of aqâid. Thus, it is aimed to present a basic resource that provides summary information in the field of aqâid for the students studying in madrasahs. In this article, we will try to examine Mullah Musa al-Jelâlî’s treatise

“Fennü'l- Aqâid” within very limited means and evaluate the author's theological thoughts in this field by comparing them with the views of other sects.

Key Words: Kalam, Majmuat al-Ulûm, Fennü'l-Aqâid, Theology, Prophethood, Sem'iyât.

Tarihçe-i Hayatı:

Asıl adı Musa b. Hasan b. Ubeyd b. Yusuf b. Mahmut b. Ömer b. İsmail b. Ahmet olup 1938 yılında Ağrı ilinin Doğubayazıt ilçesine bağlı Telçeker (Sûbhan) köyünde doğdu. Bölgede kalabalık bir nüfusa sahip olan Celâlî aşiretinin Keçelî kolundandır. Bundan dolayı “Celâlî” ve “Keçelî” nisbeleriyle de tanınmıştır (el-Celâlî: 2020, 4-5; Gecit: 2018, 90-94).

Küçük yaşlarda başladığı tedrisatını devam ettirme yolunda pek çok meşakkate göğüs geren Musa el-Celâlî, Molla Abdurrahman Dürre (ö. 2012), Molla İbrahim Egdadî (ö. 1953-1954), Şeyh Abdurrahim Çuğreşi (ö. 2006) ve Seyid Abdulvehhab Dêrizbînî gibi bölgenin önemli alimlerinden ders aldı. Birçok ilmî müşkilâtını bölgenin en meşhur ve yetkin alimlerinden olan Molla Sadreddin Yüksel'e sorup ondan da büyük oranda istifade etti. Nihayetinde bu tatlı serüvenini 12 Şevval 1405/1984 tarihinde Baykanlı Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Muhyiddin el-Hâvilî'den (ö. 1987) ilim ve tarikat icazetini alarak tamamladı. (Gecit: 2021, 302-304).

Birçok talebe yetiştirmiş, bunlardan bazıları imam, vaiz, müftü, meslek dersleri öğretmeni ve akademisyen olmuştur. Talebelerinden bazıları şunlardır:

Molla Fettah, Molla İbrahim Öztürk, Molla Hasan Öztürk, Molla Ahmet Karakaş, Şeyh Abdullah Tanrıverdi, Molla Salih Oğur, Molla Mehmet Tanrıkulu, Molla Ali Batur, Molla Yusuf Karaduman, Mehmet Zakir Çelik (Tutak), Molla Ömer Parlak (Kars), Molla Abdusselam Erdoğan (Erzurum), Molla İhsan Duygun (Ağrı), Molla Süleyman Çiçek (Diyarbakır), Molla Enver Kaya (Arvasi, Taşlıçay), Molla Aydın Varan (Bingöl), Molla Mehmet Sarı (Ağrı), Şeyh Emin Bulut (Kars). (Karaduman: 2019, s. 187-196).

1961 yılında Mardin'de başladığı vatani görevini tamamladıktan sonra Gırberân, Karacık ve Gırıka köylerinde imamlık yaptı. Özellikle Gırberân köyünde köyün ağası Ali Paşa'nın

desteğiyle çok sayıda talebe yetiştirmiş ve buradaki fedakar gayretlerinden dolayı adeta köyün bir mensubuymuş gibi kendisine “Gırberânî” lakabı verildi.

1974 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından İmam-Hatip ünvanıyla resmi görevine başladı. 1982-1984 yıllarında bir taraftan Doğubayazıt Merkez Kur’ân Kursu’nda Kur’ân-ı Kerîm öğreticiliğini yaparken diğer taraftan Merkez Camiinde de gönüllü vaizlik hizmetini sürdürdü. Ağrı’nın Eleşkirt İlçesine bağlı Haydaroğlu Köyünde üç sene, Körpeçayır (Şanezer) Köyünde bir sene imamlık ve müderrislik yaptı. Daha sonra 1989-1991 yılları arasında imamlık yaptığı Korım (Dalbahçe) Köyünde iken 1991 yılında emekliye ayrıldı.

Toplumdan aldığı büyük teveccühle daha önce Nureşin (Buyuretti) ve Harık (Esnemez) köylerinde medreseler kurdu. 1996 yılında Doğubayazıt ilçe merkezinde kurduğu Ahmed Yesevî medresesinde yüzlerce talebeye Arapça ve İslamî ilimler alanında ders verdi.

Medresede ders verirken klasik medrese müfredatını takip edip mukarrer kitapları okuttuğu gibi, çağdaş İslam alimlerinden Seyyid Kutub (ö. 1966), Saîd Havvâ (ö. 1989), Hasan el-Bennâ (ö. 1949), Bediuzzaman Said Nursi (ö. 1960), Mevdûdî (ö. 1979), Afif Abdülfettah Tabbâra gibi alimlerin kitaplarından da dersler vermiştir. Sarf, Nahiv, Fıkıh, Usûl-ı fikh, Kelâm, Mantık derslerinin yanında Tarihu’l-Hulefa, Kısâsu’l-Enbiya, Çağdaş İslam Düşüncesi konusundaki kitapları da okutmuştur. Müderrislik görevinin yanında 2003 yılından itibaren eser telifi, şerh, haşiyeye ve ta’liklerle de uğraşan Molla Musa’nın otuz beşten fazla çalışması bulunduğu aktarılmaktadır. Arapça, Farsça, Türkçe ve Kürtçeyi bilen Molla Musa el-Celâlî, 30 Kasım 2021 tarihinde Ağrı’da vefat etmiş, vasiyeti üzerine Doğubayazıt ilçe mezarlığına getirilerek defnedilmiştir. (Gecit: 2019, 109-110).

Başlıca Eserleri:

- 1- el-Envâru’s-Satıa fi’l-Ecvibeti ani’l-İtiradi’l-Vârideti ala’l-Hulefai’l-Erbaati. Sembol Yay., İstanbul, 2010.
- 2- Nuru’l-Basar fi Menâkibi’l-Eimmeti İsna Aşar, Sembol Yay., İstanbul, 2009.
- 3- Feyzu’l-Kadîril-Allâm Şerhu’l-Nehcu’l-Enâm, Sembol Yay., İstanbul, 2010.
- 4- Hâşiyetu İşârâti’l-İ’câz fi Mezâni’l-Îcâz, Sembol Yay., İstanbul, 2008.
- 5- Hâşiyetu Şerhi’l-Muğni, Sembol Yay., İstanbul, 2012.
- 6- Mecmuatu’l-Fetâvâ, Sembol Yay., İstanbul, 2006.

- 7- Mecmuatu'l-Ulûm, Sembol Yay., İstanbul, 2003.
- 8- Ta'likât alâ Muhâkemât li Bedii'z-Zamân Sa'idi'n-Nursî, Sembol Yay., İstanbul, 2015.
- 9- el-Mevlûdu's-Şerîf ve'l-Kasâidu'l-Kürdiyye, Sembol Yay., İstanbul, 2007.
- 10- Bazı Şüphelere Cevaplar, Sembol Yay., İstanbul, 2. Baskı, 2016.
- 11- Hadis İnkârcılarına Cevaplar, Nuhbe Yay., İstanbul, 2020. (Gecit: 2021, 308-310).

Fennü'l-Akâid Risalesi:

Bu risale editörlüğünü yazarın evlatları olan Mehmet Seyid Gecit ve Mehmet Salih Gecit tarafından yapılan Mecmuatu'l-Ulûm adlı eserin 195-199. sayfaları arasında yer almakta olup 2023 yılında Ravza yayıncılık tarafından İstanbul'da basılmıştır.

Müellif Fennü'l-Akâid adlı risalesine birçok İslam aliminin klasik kaynaklarında da gördüğümüz üzere besmele, hamdele ve salvele'yle başlamaktadır. Daha sonra akidenin lügat ve ıstılahi manasına yer vermektedir. Müellif bu risalede bir araya getirdiği itikadî hükümleri daha önce okuttuğu Nesefî Akâidi, Cevheretu't-Tevhîd gibi metinlerden seçtiği cümlelerden oluşturduğu gibi, Muhammed Emin Erdebilî'nin Tenvîru'l-Kulûb kitabının akaid bölümünden de yararlanmıştı.

Akîde; sözlük anlamıyla “inanın kişi için kendisinde şek (zan) kabul etmeyen (barındırmayan) hükümdür.”

İstılahi olarak ise, “Allah'ın varlığına ve peygamberlerin gönderilmesine iman etmek gibi kendisiyle sadece itikadın kastedildiği hüküm(şey)dür.”(Celâlî: 2023, 195).

Kelâm literatüründe ise akâid, “akd” kökünden türetilen “akîde” kelimesinin çoğuludur. “Bağlamak, düğüm atmak, düğümlenmek” manasına gelen akîde, “üzerinde karar kılınan, gönülden bağlanılan, düğüm atmışçasına inanılan şey” demektir. Aynı şekilde akîde kelimesi; iman esası, inanılan temel esaslar, belli kişi veya grupların iman esaslarını kabul etme ve algılama tarzı anlamına da gelmektedir. İslam akâidi ifadesinden “İslam dininin itikadi ve teorik hükümlerinden bahseden ilim” kastedilmektedir (Kılavuz: 2017, 363-364).

Müellif bu risalesini “ilahiyyât”, “nübüvvât” ve “sem'îyyât” şeklinde üç kısma ayırmaktadır.

1.İlahiyyât: “ilahi konulardan bahseden meselelerdir.” Her mükellefin Yüce Mevlamız hakkında bilmesi gereken “vacib”, “müstehil” ve “caiz” sıfatları vardır.

a.Vacib: Vücut, kıdem, bekâ, vahdâniyet, muhâlefetün li'l-havâdis, kıyâm bi nefsihi, kudret, hayat, sem', basar, kelâm.

b.Müstehil: Yukarıda zikredilen sıfatların zıttı olanlardır. Bunlar da adem (yokluk), hudüs (sonradanlık), fenâ (yok oluş), mumâselet (başka şeylere denklik), bir şeylere ihtiyaç duyma, teaddüd (birden fazla oluş), acziyet, kerâhet, cehalet, ölüm, işitememe, görememe, konuşamama.

c.Caiz: Allah'ın mümkün bir şeyi yapması veya terk etmesidir. Zat, sıfat ve fiilleri yaratması, rızık vermesi, hayat vermesi, öldürmesi, hidayet ve delalet vermesi, ceza ve mükafat vermesi gibi. (Celâlî: 2023, 195-196).

Ehl-i sünnete göre sahih naslarda geçen Allah'ın sıfatları, ezeli ve ebedi olarak kabul edilmiş ve ilâhî sıfatların tasnif edilmesinde genelde aynı çizgi takip edilmiştir. Ancak burada müellifin ilâhî sıfatlar konusunda kendine has bir tasnife gittiği görülmektedir.

Mesela Eş'arîler arasında her ne kadar ilâhî sıfatların tasnifinde net bir ittifak bulunmasa da genel olarak; Nefsî sıfat (Allah'ın “Vücûd” sıfatını kapsamaktadır); Sübûtî sıfatlar (Hayat, ilim, irâde, kudret, sem', basar, kelâm); Selbî sıfatlar (Kıdem, bekâ, vahdâniyyet, muhâlefetün li'l-havâdis, kıyâm bi nefsihi); Fiilî sıfatlar (Tahlik, terzik, istivâ, mecî', inzâl, idlâl, ikâb vs.); Haberî sıfatlar (yed, vech, cenb, vs.) olmak üzere beş grupta incelenmiştir. (Aydın: 1999, 133-158).

Burada geçen Nefsî, Sübûtî ve Selbî sıfatlar bazı kaynaklarda Zâtî sıfatlar kısmına dahil edilmiştir (Ardoğan: 2016, 75). Anlaşıldığı kadarıyla müellif bütün bu sıfatları Allah'ın zatını nitelermeleri yönüyle “vacip sıfatlar” başlığının içerisinde; zâtî sıfatların mukâbili kabul edilen fiilî sıfatları da “caiz sıfatlar” kategorisinde düşünmüştür. Ayrıca tekvin sıfatından bahsetmemiş olması da bu sıfatı müstakil bir sıfat olmaktan ziyade Eş'arîlerin düşündüğü gibi Kudret sıfatı dahilinde kabul ettiği fikrini ortaya çıkarmaktadır. Zira Tekvin, Matürîdîlere göre Allah'ın sübûtî bir sıfatıdır. Eş'arîler'de ise Allah'ın bir fiilidir. Matürîdîler tekvin sıfatının, ilim, irâde ve kudret sıfatlarından farklı bir sıfat olduğunu belirtmişlerdir. Yaratmanın kaynağı ve var etmede müessir olan ise kudret sıfatı değil, tekvin sıfatıdır. Eş'arîler, tekvin sıfatının, hakiki bir sıfat olmayıp, itibarî bir sıfat olduğunu, bu sıfatın Allah'ın zatı ile kâim olmadığını belirtmişlerdir. Eş'arîlere göre

tekvine verilen misyon, yaratmaktır. Oysa ki kudret sıfatına iradenin de dahil edilmesiyle aynı netice (yaratma) hasıl olmakta ve başka müstakil bir sığata ihtiyaç kalmamaktadır.

Müellifin burada kullandığı “Allah’ın insan fiillerini yaratması” şeklindeki ifade kelam ilminde çokça tartışılan “Ef’âl-i ibâd” konusuna yaklaşım tarzını da ortaya koymaktadır. “Ef’âl-i ibâd” kader, irâde ve kudret gibi kelâmî konularla yakından alakalı bir kavramdır. Bunun bir kelâm problemi olarak ortaya çıkışı h.I. asra kadar uzanır. Ehl-i sünnet, Mu’tezile’nin aksine kulların bütün fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı görüşündedir. Allah, hayır veya şer, iyi veya kötü, güzel veya çirkin olsun, kulların bütün fiillerini yaratandır. Mu’tezile ise bütün insanların kendi fiillerini yarattığına kanâat getirir. Onlara göre eğer insanlar kendi fiillerini kendileri yaratmamış olsaydı o zaman söz konusu fiillerin iyilik veya kötülüğüne göre Allah’ın ceza veya mükâfat vermesi de bir nevi adaletsizlik olurdu (Uysal: 2017, 56, 61).

Yine müellifin rızık konusunda helal-haram ayırımına gitmeden külli bir ifadeyle her türlü rızık verenin Allah olduğunu ifade etmesi Mu’tezile’nin aksine Ehl-i sünnet gibi düşündüğünü ortaya koymaktadır. Mu’tezile’ye göre rızık, “kendisinden yararlanılması yasaklanmamış olan mülk”tür. Buna göre haram kazanç rızık kavramı içinde yer almaz. Ehl-i sünnet alimlerine göre ise rızık “insanın istifade edip yediği şey”dir. Dolayısıyla Mu’tezile’nin görüşünü red eden Ehl-i sünnet’e göre haram da rızık olarak kabul edilmektedir. Çünkü haram, rızık olarak kabul edilmezse, bu durumda ömür boyu haram yiyen kişinin veya haramla beslenen hayvanların Allah’ın rızıkından başka bir şey yediğini söylemek gerekecektir (Gecit: 2021, 239-240).

Hidâyet ve dalâletin Allah’tan kabul edilmesi de yine Ehl-i sünnet çizgisini takip ettiğini göstermektedir. Ehl-i sünnet kelâmcılarına göre hidâyeti mü’minlere, dalâleti kâfirlere özgü kılmışlardır. Onlara göre Allah’ın hidâyeti, ihtidâyı yaratması; Allah’ın idlâli de dalâleti yaratmasıdır. Mu’tezile ise, kulların hidâyet ve dalâletinin, Allah tarafından yaratılmadığını, bizzat kulun kendi fîli olduğunu ileri sürmüştür (şaşa: 2021, 251-274).

2.Nübüvvât: Tüm İslam alimleri, Allah’ın insanlara peygamber göndermesini aklen mümkün görmektedirler. Nübüvvet olgusu, Yüce Allah’ın kelâm ve irâde sıfatlarına dayanır. Nübüvvetin imkanını Yüce Allah’ın kelâm sıfatıyla ilişkilendiren Gazzâlî (ö. 505/1111), ezeli ve ebedi kabul ettiği bu sıfatın akıl ve nakil tarafından şüpheye mahal bırakmayacak bir şekilde ispat edildiğini ifade etmektedir. Ona göre kelâm sıfatı varsa

vahiy de var olacaktır. Vahiy varsa peygamber de vardır. Bu da nübüvvetin temelidir. Râzî (ö. 606/1210) de buna benzer ifadelerle Rasulullah'ın peygamberliğinin ispat edilmesi halinde nübüvvet müessesesinin de temelini ispatlanmış olacağını söylemektedir (Gazzâlî: 1996, 67-68).

Nübüvvet konusunu “peygamberlerle ilgili konulardan bahseden meseleler” şeklinde ifade eden müellif resul ve nebi kavramlarına da farklı tanımlar yüklemekle Ehl-i sünnete mutabık şekilde her birinin farklı olduğuna kanâat getirmiştir. O, burada nebi ve resul ayırımına şu ifadelerle gitmiştir: “Resul, ilahi hükümleri tebliğ etmek için Allah'ın kullarına gönderdiği insandır.”, “Nebi ise tebliğ etmekle emrolunsun veya emrolunmasın kendisine şeriat verilen insandır.” Verilen tanımlar göz önünde bulundurulduğunda bu konuda Mâtürîdî mezhebine göre düşündüğü görülmektedir.

Müellifin buradaki nebi tanımı es-Seffârinî'nin (ö. 1188/1774) tanımıyla da uyuşmaktadır ki o da nebi'yi şöyle tarif etmektedir: “Nebi, tebliğ görevi ile yükümlü olmasa bile, kendisine şeriat verilen kimsedir.”(Seffârinî: 1981, II, 266). Ancak bu eksik bir tariftir ve nebi'nin ihtiva ettiği mananın dışına çıkmaktadır. Çünkü şeriatla gönderilen kimseler nebi değil, rasuldür. Ayrıca Allah'ın bir nebiye şeriat verdiği halde onu tebliğ ile memur etmemesi, Allah'ın hikmetine ters düşen bir durumdur (Sönmez: 2019, 14).

Kelâm literatüründe rasul genel olarak, “Yüce Allah'ın şeriatını tebliğ etmek üzere kendisine yeni bir kitap verilen, bununla önceki şeriatları nesheden ve mu'cize gösteren kişi” (Bağdâdî: 1981, 173; Cürçânî: 1995, 110) şeklinde ifade edilmiştir. İmam Eş'arî (ö. 324/936) bunu “Allah'ın peygamberlik vazifesini yerine getirmek üzere insanlara gönderdiği ve tebliğ etmek üzere kendisine sevap ve ikâb, va'd ve va'id, ibadet ve itaatle ilgili hükümleri vahyettiği kişi” (İbn Fûrek: 1987, 174) olarak tanımlarken İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) “insanların kendisine itaat veya isyan etseler dahi risaleti tebliğ etmekle mükellef kılınan kişi” (Mâtürîdî: 2006, VI, 79) şeklinde tarif etmiştir (Uysal: 2019, 299-301).

Öte yandan konuyla ilgili olarak İmam Eş'arî nebiyi, “Yüce Allah'ın bir melek vasıtasıyla emir ve nehiy gibi hükümlerini ulaştırdığı kimse” (İbn Fûrek: 1987, 175) şeklinde tanımlarken İmam Mâtürîdî nebinin, “insanların soru ve isteklerine karşı Allah katından haberler getirip cevap veren kişi” olduğunu ifade etmiştir (Mâtürîdî: 2006, VI, 79).

Risaletin ispatının ancak mu'cize ile olabileceğini dile getiren müellif mu'cizeyi “nübüvvet iddiasında bulunan kişinin doğruluğunu ortaya çıkaran hârikulade olay” şeklinde tanımlamıştır. Buna örnek olarak da “parmakların arasından suyun fişkırması” ve “ateşin yakmaması” gibi mucizeleri vermektedir. (Celâlî: 2023, 196).

Yüce Allah tarafından gönderilen peygamberlerin sıfatlarına da değinen müellif bunları vacip, müstehil ve caiz olmak üzere üç kategoride ele almıştır:

a.Vacip sıfatlar: Sıdk (Hâkka 69/44-47), emânet (Şuarâ 26/107, 125, 143, 162, 178), fetânet (A'râf 7/66-67; İbrahim 14/4; Sebe 34/46; Kalem 68/2), ismet (Bakara 2/124; İsrâ 17/95; Kehf 18/110; Sad 38/47), tebliğ (Mâide 5/67; Ankebût 29/18; Ahzâb 33/39) sıfatlarıdır.

b.Müstehil sıfatlar: Yukarıdakilerin zıttı olan sıfatlardır. Yalan, hıyânet, hakikati söylememe, günah işleme, akli melekelerini kaybetme (ahmaklık, sefihlik), ahlaksızlık gibi durumlardır.

c.Caiz sıfatlar: Hastalık, açlık, fakirlik, yeme, içme ve uyuma gibi peygamberlerin yüksek derecelerini düşürmeyecek beşerî özelliklerdir (Celâlî: 2023, 196-197).

Şunu ifade etmek gerekir ki, gönderilen peygamberlerin mu'cize gösterme gibi temel şartları yanında, önceki peygamberler tarafından müjdenmeleri, gönderildikleri toplumlarda kabul edilen yüksek ahlaki ilkelere sahip olmaları ve zaruri bilgilerin onları teyid etmesi gereklidir (İbn Fûrek: 1987, 176). Bir peygamberin sıdk (doğru olmak), emânet (güvenilir olmak), fetânet (akıllı ve zeki olmak), ismet (günahtan korunmuş olmak) ve tebliğ (Allah'tan alınan emir ve yasakları eksiksiz ulaştırmak) gibi genel sıfatları (Âl-i İmrân 3/161; Maide 5/67; Meryem 19/41; Enbiya 21/73; İbn Fûrek: 1987, 181; Bağdâdî: 1981, 173) taşınmasıyla birlikte özellikle ismet sıfatı şart koşulmuştur (Uysal: 2019, 314-315).

3.Sem'ıyyât: Sem'ıyyât, akıl ve tecrübe alanının dışında vahiy yoluyla elde ettiğimiz işitmeye dayalı bilgilerin genel adıdır. Ahiret hayatını sadece akılla bilmek mümkün olmadığına göre onu bilmenin yolu işitmeye dayanan vahiy olmaktadır. Öyleyse ahiret hayatı, İslam dininin temel esaslarından birisi olup vahye dayanan ve aklen temellendirilmesi mümkün olan bir husustur.

Bu ana konuyu müellif “ancak Kitap ve sünnetten işitilerek bilinebilen konular” şeklinde tanımlamıştır. Alt başlıklar içerisinde melek, cin, ecel, kıyamet ve alametleri, kevser, haşr, mürtekb-i kebîre, sırat, şefaât, cennet ve cehennem, rü’yetullah gibi konulara yer vermiştir.

Kitap ve sünnette geçen itikâdî konuları, aklî ilkelerle izah etmeye çalışan Kelâm alimleri, sem’iyyât konularını daha çok haberlere dayandırmak suretiyle aklî yöntemleri burada kullanmaktan kaçınmışlardır.

3.1. Meleklerle iman: Yüce Allah tarafından kendilerine verilen görevleri yerine getirmekle mükellef olan ve gayb aleminin varlıklarından olan melek kavramını kısaca tanımlayan müellif Kitap ve sünnette bahsedilen dört büyük melek ve diğerlerini görevleriyle birlikte şu şekilde ele almıştır.

Melekler zor işlere güç yetiren (Meâric 70/4), ilimde kemale ermiş, değişik şekillere girebilen (Hûd 11/ 77; Meryem 19/17; Zâriyât 51/31), sayılarını Allah’tan başka kimsenin bilemediği nurânî ve latif varlıklardır (Hud 11/69; Secde 32/5; Fâtır 35/1; Necm 53/4; Tahrîm 66/6; Meâric 70/1-4). Cebrâil (Bakara 2/87; Mâide 5/110; Nahl 16/2, 102; Şuara 26/193-194; Tahrîm 66/4; Kadîr 97/4) vahiy meleği; Mikâil (Bakara 2/87; Müslim, Fezâil, 46-47; Tirmizî, Menâkıb, 17) alemdeki rızkı (tabiat olaylarıyla ilgili) dağıtma; İsrâfil (En’âm 6/73; Yâsin 36/51; Kâf 50/41) sura üfleme; Azrâil/Melekü’l-Mevt (En’âm 6/61; Secde 32/11; Nâziât 79/1-2) pireler de dahil bütün canlıların ruhunu Allah’ın izniyle kabz etmeye görevli ölüm meleği (Celâlî: 2023, 198); Münker ve Nekîr (Ebû Dâvud, Sünnet, 27; Tirmizî, Cenâiz, 70), kabirde sorgu melekleri; Rakîb ve Atîd (İnfitâr 82/10-12) gibi kulların mükellef olduktan sonra (Celâlî: 2023, 198) söz, fiil ve amellerini yazan melekler; Mâlik (Tahrîm 66/6) cehennem bekçisi; Rıdvân cennet bekçisi; Hamele-i arş (Nisâ 4/172) ise arşı taşıyan meleklerdir (Celâlî: 2023, 197).

3.2. Cinlere iman: Kur’an ve sünnette varlıkları sabit (En’âm 6/112; Hicr 15/26-27; Neml 27/39; Saffât 37/7; Rahmân 55/15) olduğu için cinlerin varlığına iman konusunda icmâ’ vardır. Cinler farklı şekillere girebilen ve zor işleri yapma gücüne sahip latif varlıklardır. Bazıları mü’min, kafir veya şeytan olabilir (Celâlî: 2023, 197).

Müellifin de zikrettiği gibi cinlerin mevcudiyetleri hakkında icmâ’ mevcuttur, aynı şekilde akıl da cinlerin varlığını mümkün görmektedir (Zebîdî: 1988, II, 403). Malum olduğu üzere insanlar ile cinler iradeleriyle yaptıkları fiillerden dolayı sorumlu tutulurken

meleklerde böyle bir durum söz konusu değildir. Bunun bir delili Hz. Peygamber'in nübüvvetinin cinleri de kapsamış (rasulü's-sakaleyn) olmasıdır. Burada müellif melek-cin ayırımı yapmış, cinleri de mü'min, kafir ve şeytan taksimatına tabi tutmuştur. Buna göre şeytan cin taifesinden bir gruba verilen isim olmaktadır. Bilindiği şekliyle cinler taifesinden habîs ruhlu olanlarına "şeytan"; daha kötü olanlara "mârid", en kötülerine de "ifrit" denilmektedir (Kehf 18/50; Cin 72/11).

Müellif "bazı durumlarda belli kişilere/gözlere melekler, cinler ve şeytanlar görünebilir" diyerek Ehl-i sünnetin genel kanaatine katıldığını ifade etmektedir. Ancak özellikle cinlerin insanlar tarafından görünebilir oluşu tartışma konusudur (Gün: 2021, 418-419). Ehl-i sünnet alimlerinden bazılarına göre cinleri görmek mümkündür. Onlara göre görülebilmenin tek şartı var olmaktır. Var olan her "mevcûd" görülebilir. Peygamberlerin şeytanı görmeleri insanların da onları görebileceğini bize göstermektedir (Eş'arî: 1963, II, 127). Mu'tezile alimlerine göre cinleri fiilen görmek imkansızdır (Râzî: 1420, VII, 88; XIV, 39). Hadis ehline göre de cinlerin dünya gözüyle görülmesi mümkün değildir. Hatta aksini iddia edenin "adâlet" sıfatı ortadan kalkar. Ancak Hz. Süleyman'ın cinlerle olan ilişkileri O'na ait bir mu'cize olarak değerlendirilmektedir (A'râf 7/27; Kılavuz: 1993, VIII, 8-10).

3.3. Ecel: Her canlının eceli (Âl-i İmrân 3/146; En'âm 6/2; A'râf 7/34; Yunus 10/49; Nahl 16/61) birdir değişmez. Öldürülen herkes Allah'ın ezeli ilmiyle takdir ettiği ecelinin sonuna geldiği için ölmüştür. Eğer öldürülmeseydi yine de belirlenen vakitte ölecekti (Celâlî: 2023, 198).

Müellif burada ecel konusunda Mu'tezile'den ayrılmakta ve Ehl-i sünnet gibi düşünmektedir. Ehl-i sünnet'e göre katil maktûlün ölüm vaktini değiştirmemiş ve hayatını kısaltmamıştır. Katil onu öldürmeseydi dahi Allah'ın belirlediği vakitte yine de ölecekti. Yani katilin fiili sebebiyle ölmüş olması ecelini değiştirmemiştir. Katilin cezalandırılmasının sebebi ise Allah'ın haram kıldığı "katl" fiilini gerçekleştirmiş olmasıdır.

Mu'tezile ise eceli iki kısma ayırmaktadır: Tâbîi ecel (doğal ecel); dışarıdan herhangi bir müdahale olmaksızın maddi hayatın kaynağı kabul edilen hararet ve rutûbet gibi özelliklerin sona ermesi sonucu gerçekleşen ölümdür. İhtirâmî ecel (ecel-i kaza) ise harici bir neden sonucu meydana gelen ölümdür. Bu şekilde gerçekleşen ölümden katil maktûlün

ömrünü kısaltmış, ömrünün sonuna ulaşmasını engellemiş ve bundan dolayı cezalandırılmayı hak etmiştir. Ancak bazı Mu'tezilî alimler her ne şekilde olursa olsun kişinin eceliyle öldüğü kanaatinde idirler (Teftâzânî: 1996, 127, 162-163; Sâbûnî: 1998, 153).

3.4. Kabir Azabı: İnsanın kabir hayatında azap görüp görmeyeceği konusu İslam mezhepleri arasında tartışma konusu olmuştur (Uysal: 2017, 69-77). “Münker ve Nekir adındaki meleklerin ölen kişiyi kabirde kendi diliyle sorguya çektiklerine, kabir azabı ve nimetinin varlığına iman etmek gerekir.” (Celâlî: 2023, 198). Ehl-i sünnet'e göre kabirde iyiler mükafat görecektir, kabirleri cennet bahçelerinden bir bahçeye çevrilecek; kötüler de cezalandırılıp kabirleri cehennem çukurlarından bir çukura dönüşecektir. (Bakara 2/28, 154; Âl-i İmrân 3/169; En'âm 6/93; A'râf 7/25; Tevbe 9/101; İbrahim 14/27; Tâhâ 20/124; Hacc 22/7; Secde 32/21; Yâsin 36/52; Mü'min 40/46; Câsiye 45/21-22, 26; Tûr 52/47; Nuh 71/25; Abese 80/21-22; Tekâsür 102/3-4; Buhârî, “Cenâiz”, 82, 87, 89, 128; Müslim, “Cennet”, 65, 68; “İmân”, 34; Tirmizî, “Kıyâmet”, 26; “Cenâiz”, 70; Ebû Dâvud, “Tahâret”, 26; Nesaî, “Cenâiz”, 114). Mu'tezile ise ölenlerin herhangi bir hesaba tabi tutulmadıkları, erken veya geç ölenlerin azap ve mükafatlarının farklılık arz edeceği, bu gibi durumların da Allah'ın adaletine uygun olmadığı gibi gerekçelerle kabirdeki azap ve mükafata karşı çıkmıştır. Ayrıca ölen insanların mezarda ne sorguya çekildikleri, ne azap edildikleri ne de nimete nail oldukları görülmüştür. Aynı şekilde ölenin etini vahşi yırtıcılar, havadaki kuşlar, sudaki balıklar yediyse hesabı ve azabı nasıl mümkün olabilir? (Abdülcebbar: 1996, 697; Bakara 2/28; Nisâ 4/10; Duhân 19/56; Mü'min 40/11, 46; Zilzâl 99/7-8; Tekâsür 102/8).

3.5. Kıyamet: Kıyamet, “Kâinat nizamının bozulması ve her şeyin altüst edilerek yıkılıp yok olması” anlamına gelmektedir. Bu anlamdaki kıyamet genel bir yok oluşu ve yeniden dirilişi kapsamaktadır. (Teftâzânî: 1982, 252; Topaloğlu: 2002, XXV,516; Gölcük-Toprak: 1988, 372-373).

Dünyanın yıkılışından sonra kıyametin kopacağına iman etmek gerekir. Bunun ne zaman gerçekleşeceğini ise Allah'tan başka hiç kimse bilemez (A'râf 7/187; Lokmân 31/34; Yâsin 36/48-54; Zuhrûf 43/85; Mülk 67/ 25-27; Nâziât 79/42-46) ancak kıyametin küçük ve büyük alametleri vardır:

3.5.1. Küçük alametler: Bunlardan bazılarını şu şekilde zikretmek mümkündür: Hz. Peygamber'in gönderilmesi ve ümmetin zuhuru (Buhârî, "Talâk", 25; Müslim, "Fiten", 132; hain insanların emin, emin olanların hain görülmesi; yüksek binalar yapma yarışına girilmesi (Buhârî, "İmân", 37; Müslim, "İmân", 1); mescitlerin süslenmesi; cehaletin artması, ilmin azalması (Buhârî, "Hudûd", 20; Tirmizî, "Fiten", 34); küçük yaştaki çocukların (ehliyetsiz insanların) yönetime geçmesi (Ebû Dâvud, "Sünnet", 15; Tirmizî, "İmân", 4); kadınların çoğalıp erkeklerin azalması (Buhârî, "Hudûd", 20; Tirmizî, "Fiten", 34); zinanın, içki içmenin ve faiz yemenin çoğalması. (Buhârî, "Fiten", 24-25; Müslim, "Fiten", 17-18; 29-30; 67-69).

3.5.2. Büyük alametler: 1. Mehdi'nin çıkışı. Mehdi Hz. Fatıma'nın soyundan olup zulüm ve haksızlıkla dolan dünyayı hak ve adaletle dolduracaktır.

2. Ahir zamanda Deccal'in ortaya çıkışı (Buhârî, "Fiten", 25-27; Müslim, "Fiten", 84-110).

3. Hz. İsa'nın nüzulü (Buhârî, "Enbiya", 49; Müslim, "Fiten", 23; Ebû Dâvud, "Melâhim", 14; İbn Mâce, "Fiten", 33).

4. Yecüc ve Mecüc'ün çıkışı (Kehf 18/93-97; Enbiya 21/96-97; Buhârî, "Enbiya", 7; Müslim, "Fiten", 4). Bunlar sayı itibariyle çok olup kendi aralarında farklı topluluklara ayrılmışlardır.

5. Dabbetü'l-Arz'ın çıkışı (Sebe 34/14; Neme 27/82; Müslim, "Fiten", 118; İbn Mâce, "Fiten", 31).

6. Güneşin batıdan doğuşu (Buhârî, "Rikâk", 39; Müslim, "İmân", 248; Ebû Dâvud, "Melâhim", 12; İbn Mâce, "Fiten", 32).

7. Yeryüzünü dolduran bir dumanın çıkışı (Müslim, "Fiten", 39-40).

8. Yemen'den çıkacak ateşin insanları Şam'a göç ettirmesi (Müslim, "Fiten", 42).

9. Kur'an'ın ve faydalı ilimlerin satır ve sadırlardan kalkması (Buhârî, "Hudûd", 20; Tirmizî, "Fiten", 34; İbn Mâce, "Fiten", 25).

10. Habeşliler tarafından Kabe'nin yıkılması (Celâlî: 2023, 198).

3.6. Haşır: Yüce Allah'ın hesaba çekmek üzere insanları bir araya toplaması ve toplanma yerine sevketmesidir. Toplanılacak yere "mahşer" veya "arasât" denilmektedir (Kılavuz: 2017, 335).

"Yüce Allah'ın bütün insanları tekrar dirilterek aralarında hükmetmek üzere mahşer meydanında toplayacağına iman etmek gerekir. Yüce Allah insanları amellerine göre (hayır-şer veya kavli-fiili olsun) hesaba çekecektir."(Âl-i İmrân 3/158; En'âm 6/51, 72, 128; Sebe' 34/40-41; Ahkâf 46/6), "İnsanların şiddet ve sıkıntılara (musibetlere) düşer olduğu mahşer meydanındaki korkunç hadiseler haktır." (Kamer 54/7-8; Meryem 19/85-86; Abese 80/34-42; Celâli: 2023, 199).

3.7. Amel defterleri: "Bütün ümmetlere (insanlara) dünyada yaptıkları amellerin melekler tarafından yazıldığı kitapları (amel defterleri/sahifeleri) verilecektir. Mü'minler sağ tarafından, kafirler sol tarafından (veya arkadan) amel defterlerini alacaklardır (Hâkka 69/19, 25; İnşikâk 84/7, 10). Kötülük misliyle, iyilik ise kat kat fazlası ile karşılık görecektir." (Celâli: 2023, 199).

Mâtürîdiyye ve Selefiyye'nin tamamı ile Eş'ariyye ve Mu'tezile'nin bir kısmı amel defterinin keyfiyetinin bilinemeyeceğini kabul ederken Eş'ariyye ve Mu'tezile'nin diğer kısmı ise amel defterini, insanların iyilik ve kötülükleri hakkındaki Allah'ın bilgisi şeklinde yorumlamışlardır. Kur'ân-ı Kerîm hem fertlerin (İsrâ 17/13-14; Kehf 18/49; İnşikâk 84/6-15), hem de milletlerin amel defterlerinin olacağını, her milletin hesap gününde kitabını okumaya davet edileceğini ve yaptıklarının karşılığının kendilerine verileceğini bildirerek yeryüzünde şımarmayan ve ortalığı fesada vermeyen milletlerin hesaplarının temiz çıkacağını anlatmaktadır (Câsiye 45/28-29; Kasas 28/83; Sönmez: 2021, 485-486).

3.8. Mürtekib-i Kebire: Hz. Peygamber'in vefatından sonra müslümanlar arasında zuhur eden nâhoş olaylar ve çatışmalar, bunlara dahil olan kişilerin durumunu tartışmaya açmıştır. Burada büyük günahın ne olduğu ve mürtekib-i kebîrenin dinî açıdan konumu önemli bir problem haline gelmiştir.

Büyük günahların sayısı hakkında üç, yedi, dokuz, yetmiş, dört yüz altmış yedi, yediyüz gibi değişik rakamlar dile getirilmiştir (Buhârî, "Edeb", 6; Müslim, "İmân", 38; Tirmizî, "Tefsir", 5; Ebû Dâvud, "Vesâyâ", 10). Bu günahların hangileri olduğu veya nasıl tanımlanması gerektiği konusunda ise farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar arasında

“ilâhî emirlere aykırı olan” ya da “ayet ve hadislerde büyük günah olarak zikredilen, hakkında dünyevî veya uhrevî ceza öngörülen davranış ve fiiller” şeklindeki tanımlamalar daha çok kabul görmüştür.

Öte yandan büyük günah işleyen kimseyi genel anlamda Hâricîler “kâfir”; Mu‘tezile “imanla küfür arasında bir yerde (el-menziletü beyne’l-menzileteyn)”; Hasan el-Basrî (ö. 110/728) de “münafık” olarak kabul ederken Mürcie, nihâi durumu “Allah’a ircâ” etmeyi uygun görmüştür. Ehl-i sünnet’e göre ise büyük günah işleyen mü’min olmakla birlikte işlediği günahtan dolayı cezasını çekecektir. Buna rağmen tövbe ederse Yüce Allah’ın tövbesini kabul edeceği umulur. Aynı şekilde böyle birini Yüce Allah ahirette dilerse lütfuyla bağışlar, dilerse de adaleti gereği cezalandırır. Ancak imân ehli olduğu için ebedî olarak cehennemde kalmaz.

Müellifin bu konuyla ilgili görüşü ise şu şekildedir: “Yüce Allah yapılan tövbeden dolayı büyük günahları kendi fazlıyla (lütfuyla) affeder. Büyük günahlardan sakınma sebebiyle de küçük günahları bağışlar. Kim işlediği büyük günahtan dolayı tövbe etmeden ölürse onun durumu Allah’ın meşietine bağlıdır. Yüce Allah dilerse o kulunu adaleti gereği cezalandırır, dilerse de fazlıyla onu bağışlar.” (Celâlî: 2023, 199).

3.9. Mizan: Ahiret gününde kulun tâbi tutulacağı hesabın sonucu, Kur’ân-ı Kerîm’de, “terazilerin (tartıların) ağır yahut hafif gelmesi” ile tarif edilmiştir. Nasıl olacağını Allah’tan başka kimsenin bilmediği bu terazide “tartılar”ı ağır gelenler kurtuluşa erecek ve mutlu bir hayat süreceklerdir. “Tartılar”ı hafif gelenler ise kendilerini hüsranda bulacaklardır (A’râf 7/8-9; Enbiyâ 21/47; Mü’minûn 23/102-103; Kâria 101/6-8). Bazı alimler, dünya hayatında maddî şeyleri tartarken kullanılan araçlardan hareketle mizanın iki gözü ve ortada dili bulunan bir alet olduğunu düşünmüşlerdir. **Bir kısım alimler ise,** amellerin değil onların yazılı bulunduğu sayfaların veya bu amellerin sahipleri olan kişilerin tartılabileceğini iddia etmişlerdir. (Nesefî: 1995, 241-242; Teftâzânî: 1998, V, 120-121). Müellifin “amellerin tartılması haktır.” ifadesiyle mizanın varlığına ve amellerin tartılacağına kanaat getirdiği anlaşılmaktadır. Ancak bu işlerin keyfiyeti hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.

3.10. Kevser Havuzu: Kur’an’da “havz” kelimesi geçmemekle birlikte “kevser” ismi aynı adla anılan surede bir defa (Kevser 108/1) zikredilmektedir. Kevser “Resûlullah’a ayrılan, bütün cennet ırmaklarının kendisinden doğduğu büyük bir su kaynağı veya nehir

(Müslim, “Salât”, 53), Resûlullah’a lutfedilen nübüvvet, hikmet, ilim, çok sayıda ümmet, tevhid vb. manevî nimetler” şeklinde yorumlanmıştır. İstilahta ise, “ahirette Resûlullah’a tahsis edileceği bildirilen çok büyük bir havuz” demektir. (Wensinck: 1936, I, 539; Wensinck: 1939, 165-166).

Bu konuyu müellif kısaca şu ifadelerle özetlemektedir: “Resulullah’ın havzı haktır. Havuz, yanları geniş, büyük ve kendine has özellikleri olan bir cisimdir. (Buhârî, “Rikâk”, 53; Müslim, “Fezâil”, 27). Ümmet susuz bir şekilde kabirlerinden çıktıktan sonra oraya yönelecektir (Buhârî, “Fiten”, 1-2, “Rikâk”, 45, 53; Müslim, “Tahâret”, 37, 39, “Salât”, 53, “Fezâil”, 26-29, 32, 38, 40; Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme”, 15; İbn Mâce, “Zühd”, 36). Kevser haktır o da cennetten bir nehirdir.” (Celâlî: 2023, 199).

3.11. Sırat: “Sırat haktır. Sırat herkesin üzerinden geçeceği cehennem üzerine kurulmuş (uzatılmış) bir köprüdür.” (Celâlî: 2023, 199).

Kaynaklarda Sırat köprüsünde, üzerinden geçenlerin takılacağı çengeller ve dikenlerin olduğundan, zemininin kaygan yapısından, insanların amellerine göre değişik hız ve şekillerde oradan geçeceklerinden bahsedilmektedir. (Müslim, “Îmân”, 302, 329). Ayrıca kıldan ince ve kılıçtan keskin olarak düşünülen sırat köprüsünden mü’minlerin kolaylıkla geçecekleri, kafirlerin ise geçemeyerek oradan cehenneme düşecekleri belirtilmiştir (Mâtürîdî: 2005, VII, 253; Gazzâlî: 1990, 151). Mu’tezile’nin çoğu ise bu özellikteki bir yerden geçmenin mümkün olmadığını, bunun mü’minlere eza ve cefa çektireceğini gerekçe göstererek sıratı inkar etmişlerdir (Abdülcebbar: 1996, 498-499).

3.12. Şefaât: Şefaât konusu iman, Allah’ın adaleti, mürtekb-i kebîrenin ahiretteki durumu gibi meseleleri ilgilendirdiği için Ehl-i sünnet, Haricîler, Şîa ve Mu’tezile mezhepleri arasında değişik görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hz. Peygamber’in kıyamette büyük günah işleyenlere yönelik şefaati, cennet ehlinin oradaki derecelerinin yükseltilmesi, iyilikleriyle kötülükleri eşit gelen veya cehennemi hak eden kimseler için şefaât edilmesi gibi durumlar farklı düşüncelerin oluşmasını sağlamıştır.

Bu konuda alimlerin büyük çoğunluğu, bunun Müslümanlara yönelik olarak gerçekleşeceği ve kafirleri kapsamayacağı konusunda ittifak halindedirler. İslam alimleri arasındaki asıl ihtilâf, şefaatin tövbe etmeden ölen müslümanları kapsayıp kapsamadığıyla ilgilidir. Müellif burada “Resulullah kıyamet günü Allah’ın (mü’min) kullarına şefaât edecektir.” şeklindeki ifadeyle mezhepler arasındaki tartışmalara

girmedeği, detaya yer vermediği ancak şefaati kabul ettiği görülmektedir. Zaten Ehl-i sünnet alimleri de şefaatin hak olduğu konusunda birçok ayet (Zümer 39/3; Mü'min 40/18; Zuhrûf 43/86) ve hadis (Buhârî, "Tevhîd", 24, 31; "İstikrâz", 9, 18; Müslim, "İmân", 47, 302, 338-345) rivayetlerini delil olarak zikrederler. Bu nasların mevcudiyeti karşısında şefaatin temelden yokluğunu ileri sürmek mümkün değildir. (Âmidî: 1971, 306; Kurtubî: 2006, IV, 271-274).

Allah'ın, günahkarları şfaat yoluyla affetmesi onların cehenneme girmeyeceği anlamına gelmez; ayet ve hadislerde belirtildiği üzere iman ehli oldukları halde günahları sevaplarından çok olanlar cehennemde cezalandırıldıktan sonra oradan çıkarılacaklardır. Mu'tezile alimlerinin tövbe etmeden ölen mü'minleri fâsık kabul etmesi onların Müslüman vasfını ortadan kaldırmaz (Abdülcebbâr: 1996, 687-693; Sönmez: 2021, 505).

3.13. Cennet ve Cehennem: "Cehennem haktır o da yedi tabakadır. Cennet haktır o da sekiz derecedir." Müellif burada cennet ve cehennemin hak olduğunu belirtmekle beraber Cehennemin "yedi tabaka"; Cennetin ise "sekiz derece" olduğunu dile getirmekle belâğat yönünü ortaya koymaktadır. Zira "tabaka" lafzı genelde yerin altında kalan; "derece" kelimesi ise yerin üstünde olan kısımlar için kullanılmaktadır. Ayrıca "tabaka" negatiflik ifade ederken "derece" pozitif durumları ifade etmektedir. Aynı şekilde cehennemin yedi tabaka, cennetin sekiz derece olduğuyla ilgili verilen rakamlar her birinin ayet ve hadislerde geçtiği üzere sahip oldukları kapı sayılarına da işaret etmektedir (Hicr 15/44; Secde 32/19; Yunus 10/25; Buhârî, "Savm", 4; Müslim, "Tahâret", 6).

Öte yandan cennet ve cehennemin şu anda mevcut olup olmadıkları ve ebediyetleri tartışmalıdır. Genel kanaate göre cehennemin halen mevcudiyeti Hz. Adem kıssasıyla sabit görülen cennetin varlığına kıyas edilerek kabul edilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de genişliği göklerle yer kadar olduğu ifade edilen (Âl-i İmrân 3/133) cennetin bu alemdeki yerinin nereye tekabül edeceği hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ebedi alemdeki yeri hakkında ise dördüncü veya yedinci kat semada yahut yedi kat semanın üstünde ve arşın altında bulunduğu şeklinde çeşitli rivayet mevcuttur (Hâkka 69/22; Gâşiye 88/10). Cennetin ve nimetlerinin ebedî olacağı kabul edilmekle birlikte, cehennemin ve azabının sona erebileceğini veya cehennem devamlı olsa bile ehlinin azaba karşı bağışıklık kazanmakla azabın da adeta sona ermiş olacağını iddia edenler vardır (Sönmez: 2021, 490-491).

3.14. Ru'yetullah: Kelâm ilminin temel problemlerinden birisi de ahirette Allah'ın görülüp görülemeyeceği (ru'yetullah) konusudur. Mu'tezile, Şîa, Haricîler ve Cehmiyye gibi ekoller ile filozoflar Allah'ın görülmesinin aklî ve naklî (En'âm 6/103) olarak mümkün olmadığını iddia etmişlerdir. Bunlara göre bir şeyin görülmesi ancak onun bir kısmının veya tümünün görülmesiyle mümkündür. Allah ise böyle bir durumdan münezzehtir. Ayrıca ru'yet, ancak bir mesafeyle mümkün olur. Allah için böyle bir mesafe mümkün olmadığına göre O'nun görülmesi de imkansızdır (Abdülcebâr: 1996, 697; Eş'arî: ty., 61-62).

Ehl-i sünnet'e göre Allah'ın gözle görülemeyeceğine dair yukarıda isimleri geçen grupların ileri sürdüğü "Gözler O'nu idrak edemez, O bütün gözleri görür." (En'âm 6/103) ayeti dünya hayatına râci olup ahirette Allah'ın hiç görülemeyeceği manasında değildir (Eş'arî: 1993, 63). Ayrıca Ehl-i sünnet alimleri birçok aklî ve naklî (En'âm 6/103; Mutaffifin 83/15; Buhârî, "Mevâkit", 16, 26; Ezân,129; Müslim, "İmân", 229, 297; Tirmizî, "Cennet", 16) delillerle Allah'ın ahirette görüleceğini ortaya koymaya çalışmışlardır.

Müellif burada "Yüce Allah ahirette mü'min kullarına cennete girmeden veya cennete girdikten sonra ru'yetini mekandan münezzehtir, keyfiyetsiz bir şekilde ikram edecektir." (Celâlî: 2023, 197-199) ifadesiyle Ehl-i sünnet gibi düşündüğünü ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Molla Musa el-Celâlî bu risalesine akidenin tanımıyla başlamaktadır. Bu şekilde bir giriş yapmakla adeta her şeyin başlangıcının ve temelinin inanca dayandığını ifade etmektedir. Hemen akabinde Allah'ı tam anlamıyla tanıyıp O'na iman etmek için sıfatlar konusunu izah etmektedir. Allah'a iman eden insanların ilahi emir ve nehiyleri kavrayıp hayatlarında uygulayabilmeleri için Allah tarafından seçilen ve belli şartları taşıyan peygamberlere iman etmeleri gerekir. Bir peygamberin Allah tarafından görevlendirildiğinin en büyük delili ise göstermiş olduğu mu'cizelerdir. Allah'a ve göndermiş olduğu peygamberlere iman edip ömrünü Kur'an ve Sünnete uygun bir şekilde sürdüren insanların yaptıkları amellerin karşılığını alacakları, zerre miktarı dahi olsa iyilik ve kötülüklerin tartılacağı, inkar edenlerin cezalandırılacakları, cennet veya cehennemle sonlanacak ebedî bir hayatın varlığı ise kaçınılmaz olacaktır. İşte bu risalede

müellif adeta bütün bu konuları sistematik bir şekilde ilmek ilmek işlemiş ve inanç ile başladığı risalesine ru'yetullah ile son noktayı koymuştur. Böylece dünya hayatında Allah'a tam anlamıyla kulluk vazifesini yerine getiren ehl-i imân'ın ahirette cennetin değişik derecelerinde bulunacağını ve en büyük lütuf olan "cemâlullah" ile şerefyâb olacağını ifade etmektedir.

KAYNAKÇA

Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyfüddin. Gâyetü'l-Merâm. Thk. Hasan Mahmûd Abdüllatîf, Kahire, 1391/1971.

Ardoğan, Recep. Delillerden Temellere Sistematik Kelam, Klm Yayınları, İstanbul 2016.

Aydın, Ömer. "Haberî Sıfatları Anlama Yolları", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1/1, 1999, 133-158.

Bağdâdî, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed b. Abdullah et-Temimî. Usulu'd-Din, Beyrut, 1981.

Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed. Kitabu't-Ta'rifât, nşr. M. Abdurrahman el-Maraşî, Beyrut, 1416/1995.

el-Celâlî, Molla Musa, Mecmuatu'l-Ulûm, ed. Mehmet Seyid Gecit-Mehmet Salih Gecit, Ravza yayıncılık, İstanbul, 2023.

el-Celâlî, Molla Musa. Hadis İnkarcılarına Cevaplar, Nuhbe Yayınları, İstanbul, 2020.

es-Seffârinî, Muhammed b. Ahmed b. Salim. Levamiu'l-Envar el-Behiyye ve Sevatiu'l-Esrâr el-Eseriyye li-Şerhi'd-Dürrati'l-Mudîyye fi-Akdî'l-Fırkati'l-Mardîyye, Dımaşk, 1401/1981.

Eş'arî, Ebu'l-Hasan. el-İbâne an Usuli'd-Diyâne. thk. Beşir Muhammed Uyûn, Mektebetü Darı'l-Beyân, Şam, 1413/1993.

Eş'arî, Ebu'l-Hasan. Kitabü'l-Luma' fi'r-Reddi alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida', thk. Hammude Gurabe, Mektebetü'l-Ezheriyyetü Li't-Türas, Kahire, ty,

Eş'arî, Ebü'l-Hasan. Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Mûsâllîn, nşr. Helmut Ritter, Viesbaden, 1963.

Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed. el-Munkizu mine'd-Dalâl, Mecmuatu'r-Resail içinde, nşr. Ahmed Şemseddin, Beyrut, 1996.

Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed. Kimyâ-i Saâdet, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1990.

Gecit, M. Salih. “Ahmed-i Hanî Çığırını Devam Ettiren Bayezidli İlim ve Fikir Adamları”, 2. Uluslararası Ahmed-i Hanî Sempozyumu, Ağrı, 2018.

Gecit, Mehmet Salih. “Kader ve Ef’al-i İbâd –II”, Sistematik Yaklaşımla Kelâm Araştırmaları I-II, ed. Ekrem Uysal, Klm Yayınları, İstanbul, 2021.

Gecit, Mehmet Seyid. Ağrı Akademik Makaleler I, ed. Zeki Taştan, Hiperyayın, İstanbul, 2019.

Gecit, Mehmet Seyid. Molla Musa Celâli’nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Çalışmaları, Aras Havzası Uleması ve Tarihi Şahsiyetleri, ed. Mehmet Hakkı Alma, Abdulhalim Oflaz, Nihat Demirkol, Bahar Yayık, Mehmet Nuri Ayyıldız, Hiperyayın, İstanbul, 2021.

Gölcük-Toprak, Şerafeddin-Süleyman. Kelam, Tekin Kitabevi, Konya, 1988.

Gün, Faruk. “Görünmez Âlem”, Sistematik Yaklaşımla Kelâm Araştırmaları I-II, ed. Ekrem Uysal, Klm Yayınları, İstanbul, 2021.

İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan. Mücerredü Makâlâti’ş-Şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş’arî, nşr. Daniel Gimaret, Beyrut, 1987.

Kâdî, Ebu’l Hasen Ahmed b. Abdilcabbar. Şerhu 1-Usûli’l-Hamse, thk. Abdulkerim Osman, Mektebetü-Vehbiyye, Kahire, 1996.

Karaduman, Abdullah. Doğubayazıt, Metamorfoz Yayıncılık, İstanbul, 2019.

Kılavuz, Ahmet Saim. “Cin”, DİA, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1993.

Kılavuz, Ahmet Saim. Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm’a Giriş, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2017.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. el-Câmiu’l-Ahkami’l-Kur’an, thk. Abdullah b. Abdulhasen et-Türki, Müessesetü’r-Risale, Beyrut, 2006.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. Te’vîlâtü’l-Kur’ân, nşr. Ertuğrul Boynukalın, Hatice Boynukalın, M. Masum Vanlıoğlu ve dğr. Mizan Yay., İstanbul, 2006.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. Te’vîlâtü’l-Kur’ân, thk. Mecdi Basiliüm, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2005.

Nesefî, Ebü’l-Muîn. Bahru’l-Kelam, Daru’l-Ferfur, Dımeşk, 1995.

Râzî, Ebu Abdullah Fahrudin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. Kitabu’l-Erbain fi Usuli’d-Din, thk. Ahmed Hicazi esSaka, Mektebetü Külliyyeti’l-Ezher, Kahire, 1986.

Râzî, Ebu Abdullah Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. Mefâtihu'l-Gayb, Daru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1420.

Sâbûnî, Nureddin. Mâtüridiyye Akâidi, trc. Bekir Topaloğlu, DİB Yayınları Ankara, 1998.

Sönmez, Vechi. "Ahiret İnancı IV", Sistematik Yaklaşımla Kelâm Araştırmaları I-II, ed. Ekrem Uysal, Klm Yayınları, İstanbul, 2021.

Sönmez, Vechi. İnsanlığın Nübüvvet Anlayışı ve Ebu'l-Muîn en-Nesefî İle Seyfüddin el-Âmidî'nin Nübüvveti İspat Metodları, ed. Ekrem Uysal, Mütercim Yayınları, Batman, 2019.

Şaşa, Mehmet. "Hidayet-Dalâlet ve Kalplerin Mühürlenmesi", Sistematik Yaklaşımla Kelâm Araştırmaları I-II, ed. Ekrem Uysal, Klm Yayınları, İstanbul, 2021.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer. Şerhu'l-Akâid (Kelâm İlmi ve İslam Akaidi), ter. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer. Şerhu'l-Akâid, Salah Bilici Neşriyat, İstanbul, 1996.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer. Şerhu'l-Makâsıd, thk. Abdurrahman Umeyra, Alemu'l-Kütub, Beyrut, 1998.

Topaloğlu, Bekir. "Kıyamet", DİA, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Ankara, 2002.

Uysal, Ekrem. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile' ye Göre Kabir Azabı", Batman Üniversitesi İslami İlimler Hakemli Dergisi, (1/2), 2017, 69-77.

Uysal, Ekrem. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Ef'âl-i İbâd", Batman Üniversitesi İslami İlimler Hakemli Dergisi, (1/2), 2017, 55-67.

Uysal, Ekrem. "Eş'arîliğin Doğuşu ve Müttekaddimûn Devri", Tarihsel Süreçte Kelâm-Kelâm Tarihi, ed. Ekrem Uysal, Klm Yayınları, Kahramanmaraş, 2022.

Uysal, Ekrem. "Peygamberlere İman", Kavramlardan Esaslara İslam İnancı, ed. Recep Ardoğan, Klm Yayınları, İstanbul, 2019.

Wensinck, Arent Jan. el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfazi'l-Hadisi'n-Nebevi, Mektebetü Brill, Leiden, 1936.

Wensinck, Arent Jan. Miftâhu Künûzi's-Sünne, Arapça'ya ter. Muhammed Fuad Abdülbaki, yy., Lahor, 1939.

Zebîdî, Ahmet b. Ahmed. Sahih-i Buhârî Muhtasarı ve Tecrîd-i Sârih Tercemesi, çev. Ahmet Naim, DİB. Yayınları, Ankara, 1988.

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

SEYDA MOLLA MUSA GEÇİT ÖZEL SAYISI

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 4, Cilt: 4, Sayı: 4

Aralık-2023

MAKALE BİLGİLERİ

Cumhuriyet Dönemi Doğu Âlimlerinden Seyda Molla Musa Gecit'in (v. 2021) Hadis

Usûlü Risâlesi

Hadîth Treatise by Seyda Molla Musa Gecit (d. 2021), one of the Eastern Scholars of Republic Period

YAZAR

Sedat YILDIRIM

Doç. Dr. Ağrı İbrahim Çeçen Üniv. İslami İlimler Fak.

sedat0483@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5758-8229

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 14.12.2023

Makale Kabul Tarihi: 22.12.2023

Sayfa Aralığı: 23-37

ÖZET

İslam medeniyeti yeryüzünde birbirinden farklı coğrafyalarda temsil edilmiştir. Mozaiki zengin bir medeniyettir. Bu medeniyet dünden bugüne farklı imparatorluklar, beylikler, emirlikler ve devletler düzeyinde temsil edilmiştir.

İslam medeniyetinin yaşanmasında olmazsa olmaz faktörlerden olan şerî ilimlere ise bu medeniyetin takipçileri tarafından ayrıca önem verilmiştir. Zira şerî ilimler gah resmi gah sivil kitleler tarafından öğrenilmesi ve öğretilmesi dikkate alınarak bu ilimlerin bilinip yaşanması ve sonraki kuşaklara aktarılması için gayretler sarf edilmiş ve bu yönde amaç ve gayeler edinilmiştir.

Söz konusu amaç ve gayelere olan aşk her âlimin payesi olduğu gibi Ağrı köyleri, Doğubayazıt ve çevre köylerinde medrese kuran Seyda Molla Musa'nın payesi de olmuştur. Seyda birçok yerde medrese kurup ders vermenin yanında birçok eser de kaleme almıştır.

Kaleme aldığı eserler arasında hadis usulüne yönelik yazdığı bir hadis risalesi de bulunmaktadır. Seyda söz konusu eserini şerî ilimler ile ilgili yazdığı mecmuanın bir bölümü halinde yayınlamıştır. Söz konusu mecmua "*Mecmû'âtu'l-Ulûm*" ismiyle yayınlanmıştır.

Çalışmamızda Seyda'nın kaleme aldığı hadis risalesi etraflıca ele alınarak yazılan eserin içerik ve nitelik bakımından incelenecek ve Seyda'nın hadis usulü yaklaşımı, yazdığı eserin klasik ve modern kaynaklar ile olan ilişkisi gibi birçok mesele ve hususa mercek tutulacaktır. Böylece Seyda'nın ilmî şahsiyeti, hadis usulü alanındaki yetkinliği dikkate alınarak hadisçilik yönü tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: İslam, Hadis, *Mecmû'âtu'l-Ulûm*, Hadis Risalesi, Seyda Molla Musa Gecit.

ABSTRACT

The Islamic civilisation has been represented in various lands over the world. It is a civilisation with a rich variation. In addition, it has been represented at the levels of different empires, kingdoms, emirates and states.

The followers of this civilisation gave great importance to sharia scholarship, which is one of the indispensable factors for Islamic civilisation. This is because, sharia scholarship has been deemed necessary to teach and learn either by official or by civilian

entities. Therefore, there has emerged aims and goals towards learning and maintaining this scholarship with a great effort.

The urge for the abovementioned aims and goals was also shared by Seyda Molla Musa, who founded a madrasah in the villages of Ağrı, Doğubayazıt and the villages around. As well as founding madrasahs and teaching in many places, he also penned numerous works.

Among the works he wrote, there is a ḥadīth treatise written for methodology (usul) of ḥadīth. Seyda published this work as a part of the journal he authored regarding sharia scholarship. The mentioned journal was published with the name “*Mecmu’atu’l-Ulum (The Journal of Scholarship)*”.

In this study, the ḥadīth treatise he wrote will be analysed in detail in terms of content and quality and various aspects such as his approach to ḥadīth methodology, the treatise’s relation to classical and modern resources will be focused upon. In this way, this study addresses Seyda’s scholarly personality and proficiency in the field of ḥadīth methodology and will try to identify his muḥaddith aspect.

Key Words: Islam, Ḥadīth, Mecmu’atu’l-Ulum, Ḥadīth Treatise, Seyda Molla Musa Gecit.

GİRİŞ

Temel kaynağı Kur’an ve sünnet olan İslami ilimler, varlığını sürdürmesi, öğrenilip öğretilmesi ve nihayeten bir İslamî yaşam modeli oluşturması için tarihten günümüze tüm İslam coğrafyasında önemsenmiş ve titizlikle hayatın merkezinde tutulmuştur. Ulaştığımız bilgilere göre İslam’ın zuhurundan çok kısa bir zaman sonra İslam coğrafyasının bir parçası olduğunu tahmin ettiğimiz Ağrı bölgesi de (H. 33/653) (Belazûrî, 1988, 196-197; Ali, 2020, 423) bu kervana katılmış ve bu muhitte tarihte olduğu gibi yakın zamanda da birçok ilmî faaliyet gerçekleşmiştir. Nitekim 20. Yy.’da Ağrı ve çevresinde klasik medrese geleneği varlığını sürdürmüş ve bu muhitte kurulan sivil medrese kurumlarında İslamî ilimler tahsil edilmiştir. Nitekim yaptığımız araştırma nispetinde Ağrı ve çevresinde zor ve kısıtlı şartlar altında otuza yakın medrese olduğu tespit edilmiştir ki biz bu sayının daha fazla olduğunu düşünmekteyiz.

Söz konusu bu medreseler -medrese ve müderris isimleri halinde- şunlardır: (Muğul, 17.02.2022).

- Seyda Molla Nadir-Qerxeliğ, Çelebaşıya ve Milan Medreseleri (Ağrı-Tutak ilçesine bağlı Köyleri)
- Seyda Molla Abdulkerim-Gelûta Medresesi (Ağrı Hamur ilçesine bağlı köy)
- Seyda Molla Muhammed -Kasor Medresesi (Ağrı'ya bağlı köy)
- Seyda Molla Abdulbakî'yê Babya- Babya Medresesi (Ağrı-Patnos ilçesine bağlı köy)
- Seyda Şêgê Hezîn-Zado Medresesi (Ağrı Merkezine bağlı köy), Kelê Medresesi (Ağrı- Eleşkirt ilçesine bağlı köy)
- Seyda Molla Muhammed- Şoşik Medresesi (Ağrı-Hamur ilçesine bağlı köy)
- Seyda Molla Mahmud- Burco Medresesi (Ağrı-Hamur ilçesine bağlı köy) Xanereşk Medresesi (Ağrı-Merkez iline bağlı köy)
- Seyda Molla Süleyman-Kewirgewrk Medresesi (Ağrı-Merkez iline bağlı köy)
- Seyda Molla Salih-Geldüş Medresesi (Ağrı-Taşlıçay ilçesine bağlı köy)
- Seyda Molla Abdulkerim-Geluta Medresesi (Ağrı Hamur ilçesine bağlı köy)
- Seyda Molla Ahmedê Ato-Karasu Medresesi (Ağrı-Merkeze bağlı köy)
- Seyda Molla Salih Oğur-Zado Medresesi (Ağrı Merkezine bağlı köy)
- Seyda Molla Abdulaziz-Kelê Medresesi (Ağrı- Eleşkirt ilçesine bağlı köy) ve Eleşkirt Merkez Medresesi
- Seyda Molla Mustafa-Kelê Medresesi (Ağrı- Eleşkirt ilçesine bağlı köy), Aşkale Medresesi (Ağrı-Merkeze bağlı köy)
- Seyda Molla Mihemmed'ê Qazî Medresesi (Ağrı-Merkeze bağlı köy)
- Seyda Molla Silheddin- Aşkale Medresesi (Ağrı-Merkeze bağlı köy)
- Seyda Molla Mihemed-Ağadeve'yê Mezin Medresesi (Ağrı-Merkeze bağlı köy)
- Seyda Molla Bekir'ê Sırdo -Sırdo Medresesi (Ağrı-Merkeze bağlı köy), Tabo ve Remedana (Ağrı- Eleşkirt ilçesine bağlı köyler)
- Seyda Molla Miştâq-Gomika Elajgirê Medresesi (Ağrı- Eleşkirt ilçesine bağlı köy)
- Seyda Molla Ahmet-Hemzika Medresesi (Ağrı- Eleşkirt ilçesine bağlı köy)
- Seyda Molla Ahmed- Çalixa Medresesi (Ağrı-Patnos ilçesine bağlı köy)
- Seyda Molla Zibêt-Navik Medresesi (Ağrı-Merkeze bağlı köy)
- Seyda Molla Mihemmed-Berdav Medresesi (Ağrı-Tutak ilçesine bağlı köy)

- Seyda Molla Evdal-Düzmeydan Medresesi (Ağrı-Taşlıçay ilçesine bağlı köy)
- Seyda Molla Mihemmed (Ağrı Diyadin ilçesine bağlı bir köyde)
- Seyda Molla Abdulbari-Hamur Merkez Medresesi (Ağrı'nın ilçesi)
- Seyda Molla Hesen-Qezer Medresesi (Ağrı-Merkeze bağlı köy)
- Seyda Molla Mihyeddin-Heyderoğlı Medresesi (Ağrı-Merkeze bağlı köy)

Görüldüğü üzere bölgede cumhuriyet döneminde Ağrı ve çevresinde birçok medrese bünyesinde ilmi faaliyetlerin icra edildiği anlaşılmaktadır. Bu önemli ilim kervanına çalışmamızın konusu olan yazar Seyda Molla Musa da katılmış ve başta Ağrı ve Doğubeyazıt köyleri ve Doğubeyazıt ilçesinde ömrünün son demlerine kadar öğrenci yetiştirmiş ve çok önemli eserler kaleme almıştır. Seyda, bölgedeki hakim medrese geleneğinin genel adetinden farklı olarak kitap yazma hususuna ayrıca ehemmiyet vermiş; telif, şerh niteliğinde birçok eser kaleme almıştır. Yazdığı eserler arasında hadis usulü ile ilgili bir hadis risalesi de bulunmaktadır. Söz konusu hadis risalesi; yine Seyda tarafından yazılan ve birçok ilim hakkında mühim bilgiler cem eden "*Mecmû 'âtu'l-Ulûm*" isimli eserin bir bölümünde yer almaktadır.

Seyda'nın yazdığı hadis risalesi hadis ilimlerinden olan hadis usulü ve ıstılahları hakkındadır. Söz konusu risale klasik ve muasır dönemde yazılan kaynaklarda geçen bilgiler referans alınarak telif edilmiştir. İçerik bakımından çok faydalı bilgilere haizdir. Zira aşağıda da detaylı bir şekilde görüleceği üzere Risalede hadis usulü ile ilgili öncelikli bilinmesi gereken tanımlar, ıstılahlar, açıklamalar ve farklı yaklaşımlar gibi birçok mühim meselelere temas edilmiştir.

Biz de bu çalışmamızda Seyda'nın İslami ilimler ile ilgili verdiği emek ve hizmete bir vefa göstermek amacıyla hadis alanıyla ilgili yazdığı bir eseri tanıtma ve tahlil etmeye gayret göstereceğiz.

1. Seyda Molla Mus'nın Hadis Risâlesi

Seyda Molla Musa Gecit'in şerî ilimlere yönelik yazdığı -Türkçe-Arapça- birçok mühim eseri bulunmaktadır. Bu önemli eserlerinden biri de kuşkusuz Hadis ilmine yönelik yazdığı Arapça hadis risalesidir. Söz konusu eser klasik ve modern eserlerde geçen muhtelif hadis usulü ile ilgili bilgileri referans alınarak hazırlanmıştır. Dolayısıyla çalışma kaynak bakımından bilimsel bir içeriğe sahip olduğu dikkatten kaçmamaktadır. Eserde verilen bazı bilgiler için kaynak gösterilmiştir. (Örnek için bk. Gecit: 2005, 229,

244, -245, 247). Ancak eserin klasik dönemin akademik eser yazma metodu dikkate alındığından eserde verilen bilgiler için ayrıca kaynak gösterilmediği gözlemlenmiştir. Seyda'nın yazdığı hadis risalesinin içerdiği ana konular, hadis usulünün öncelikli tanımları, hadis ıstılahları, hadis tahammül yöntemleri, cerh ve ta'dil lafızları, hadis eserlerini işaret eden rumuzlar ve Ömer b. Muhammed'in (v. 1080/1669 [?]) *el-Manzûmetü'l-Beykûniyye* isimli eserinin izahı gibi bilgilendirici ve eğitici malumatları kapsamaktadır. Bu başlık altında, Seyda'nın çalışmasında söz konusu konular hakkında verdiği malumatlar aktarılmaya gayret gösterilecektir.

1.a. Önemli Tanımlar

Seyda, hadis usulü ile ilgili temel kavramlardan söz etmeden önce hadis ve haberi, rivâyetül-hadis, dirayetül hadis, konuları ve gayesi, sened ve metin gibi öncelikli olarak bilinmesi gereken hususların izahını yapmıştır. Şöyle ki seyda mezkur hususlar hakkında verdiği bilgiler şu şekilde özetlenebilir:

Hadis ve haber; Hz. Peygamber'e (s.a.v.) isnad edilen söz, fiil, sıfat ve takrirler manasındadır. (Gecit: 2005, 229-230) .

Rivâyetü'l-hadîs; Hadislerin nakledilmesi manasına gelmektedir. (Gecit: 2005, 230) . (Suyûtî, ts., 25-26.)

Rivâyetü'l-hadîsin konusu ve gayesi; Rivâyetü'l-hadîs'in konusu Hz. Peygamber (s.a.v.) olup, gayesi iki dünya mutluluğudur. (Gecit: 2005, 230) .

Dirayetü'l-hadîs; Hadise ait metin ve senedin sahih, hasen, zayıf olmasından; ravinin cerh ve ta'dil edilmesinden ve tahammül metotlarından söz etmektedir. (Gecit: 2005, 230) . (Suyûtî, ts., 25-26.)

Dirayetü'l-hadîsin konusu ve gayesi; Râvî ve rivâyet olup rivâyetin makbul ve merdûd yönünü tespit etmektir. (Gecit: 2005, 230) .

Sened; Metne ulaştıran ricallerdir (kişilerdir). (Gecit: 2005, 230).

Metin; Senedin sonunda ulaşılan kelimadır (hadistir). (Gecit: 2005, 230).

2.a. Kavramlar

Seyda'nın hadis ile ilgili risalesi incelendiğinde risalede hadislerin sıhhat ve zayıf olma derecelerine, ravi sayısına, müntehasına ve seneddeki kopukluk sayısına ve farklı açılara göre kategorize edildiği ve bu hususlar ile ilgili kavramlardan müstakil başlıklar altında söz edildiğini görmekteyiz. Söz edilen kavramlardan birkaç tane zikretmek gerekirse bunlar sahih, hasen, zayıf, mevzu, şaz, maktûb, muallel, mütevâtir, âhad, merfû, mevkûf,

maktû, münkati', mu'dal, mürsel şeklindedir. Örnek kabilinden eserde söz konusu kavramlar hakkında yapılan bazı açıklamalara özetle yer verelim: (Geniş bilgi için bk.Tahhân, 2004, 23-38, 160-167).

Mütevâtir hadis; yalan üzere birleşmeleri adeten mümkün olmayan bir gurubun kendisi gibi olan bir guruptan naklettiği hadistir. (Gecit: 2005, 236).

Sahîh hadis; adalet ve zapt sıfatına sahip râvîler tarafından nakledilen, şaz, illet ve inkıtadan arî olan hadistir. (Gecit: 2005, 229).

Hasen hadis; râvîleri sahih hadisin ravileri derecesinde meşhur olmayan hadis türüdür. Hasen li zâtih ve hasen li gayrih olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. (Gecit: 2005, 231).

Zayıf hadis; sahih ve hasen hadis derecesine ulaşmayan ve bir hadisin sahih olması için aranan şartlardan birisini taşımayan rivâyet türüdür. (Gecit: 2005, 232).

Mevzû hadis; Hz. Peygamber'e (s.a.v.) isnad edilen uydurulmuş sözdür. (Gecit: 2005, 249).

Merfû' hadis; Bir sahâbî, tâbiî ve onlardan sonraki kuşaklardan olan bir kişi tarafından Hz. Peygamber'e (s.a.v.) isnad edilen söz, fiil, takrir ve sıfatdır. (Gecit: 2005, 232).

Mevkûf hadis; Sahâbîlere isnad edilen söz, fiil ve takrirdir. (Gecit: 2005, 238).

Maktû' hadis; tâbiînden olan veya onlardan sonraki kuşaktan olan birine isnad edilen söz ve eylemdir. (Gecit: 2005, 233).

Münkati' hadis; sahâbî tabakasından önceki herhangi bir tabakadan ravisi düşen rivâyettir. (Gecit: 2005, 240).

Mu'dal hadis; senesinde iki ravinin (peş peşe) düştüğü rivâyet türüdür. (Gecit: 2005, 240).

Şaz hadis; bir güvenilir ravinin güvenilir bir gurup raviye muhâlefet ederek rivâyet ettiği hadistir. (Gecit: 2005, 241).

Muallel hadis; zahiren sahih olan fakat (mahir olan biri tarafından yapılan) araştırma sonrasında kusurlu olduğu tespit edilen rivâyettir. (Gecit: 2005, 244).

3.a. Cerh ve tadil Lafızları

Seyda cerh ve ta'dille ilgili de önemli bilgiler paylaşmış ve cerh tadil derecelerini (birinci, ikinci...şeklinde) ilgili lafızlar kullanarak izah etmiştir. Söz konusu bu dereceler şu şekilde açıklanmıştır: (Geniş bilgi için bk. Nîsâbü'rî, 1977, 52-58)

Tadil Lafızları: (Gecit: 2005, 252-253).

1. Derece Ta'dil Lafızları: ثقة أو مؤثون أو تَبَّتْ أو حجة أو عدل حافظ أو عدل ضابط.

2. Derece Ta'dîl Lafızları: صدوق أو محله الصدق أو لا بأس به أو مأمون أو خيار أو ليس به بأس.

3. Derece Ta'dîl Lafızları: شيخ فيكتب حديثه وينظر فيه

4. Derece Ta'dîl Lafızları: صالح الحديث فيكتب حديثه وينظر فيه إعتبارا.

Cerh Lafızları: (Gecit: 2005, 252-253).

1. Derece Cerh Lafızları: لين الحديث (كتب حديثه وينظر فيه إعتبارا)

2. Derece Cerh Lafızları: ليس بقوى (يكتب أيضا حديثه للإعتبار)

3. Derece Cerh Lafızları: ضعيف فقط ومنكر الحديث وحديثه منكر وحديثه واه (لا يطرح بل يعتبر به أيضا): ضعيف الحديث, وضعفوه

4. Derece Cerh Lafızları: متروك الحديث أو ذاهبه أو كذاب (فهو ساقط لا يكتب حديثه ولا يعتبر به ولا يستشهد)

4.a. Hadis Tahammül Metodları

Seyda hadis rivâyeti alınırken hadisçilerin tercih ettiği hadis tahammül metodlarından da söz etmiş ve hadis rivâyet tahammülünün ya direkt veya dolaylı olarak alındığını ve bu tahammül metodlarının sekiz tane olduğunu belirtmiştir. Bunların ise semâ', kıraat, icâzet, münâvele, kitâbet, i'lâm, vasiyet, vicâde olduğu bilgisini aktarmış ve bu kavramları izah etmiştir. Söz konusu kavramlarla ilgili açıklamalar özetle aşağıda olduğu gibidir: (Gecit: 2005, 254-255). (Geniş bilgi için bk. İbn Hacer, 2001, 247-250)

Semâ'; hadis öğrencisinin hocasından, şifâhi olarak yada şeyhin kitabından – öğrenci yazsın veya yazmasın- hadis dinlemesine denir. Bu tahammül metodu için şu lafızlar kullanılır: حدثنا وأخبرنا وأنبأنا وسمعت فلانا يقول وقال لنا فلان وذكر لنا فلان.

Kıraat; bizzat hadis öğrencisinin veya başka bir öğrencinin ezberinden veya hadis kitabından hocasına hadislerini okumasına kıraat denir. Bu tahammül metodu için şu lafızlar kullanılır: قرأت على فلان , قرئ عليه وأنا أسمع.

İcâze; bir hadis hocasının ajzât lafzını kullanarak bildiği hadislerinin rivâyet edilmesi hususunda izin vermesine denir.

Münâvele; bir hadis hocasının icazetli ve icazetsiz olmak üzere birine rivâyetlerini vermesine denir. Bu tahammül metodu için şu lafızlar kullanılır هذا سماعي أو روايتي عن فلان فاروه عنى , أجزت لك روايته عنى , هذا سماعي أو من حديثي.

Kitâbet; bir hadis şeyhinin icazetli veya icazetsiz bir şekilde hadislerinin tamamını veya bir kısmını yazarak/yazdırarak birisine göndermesidir. Kendisine yazılı hadis verilen kişi hocanın yanında olması veya başka bir yerde olması mümkündür. Bu tahammül metodu (icâzetli olanı) için şu lafız kullanılır: أجزت لك ما كتبت لك

İlâm; bir hadis hocasının öğrencisine kendisine ait olan rivâyetler hakkında bilgi vermesidir.

Vasiyet; bir hadis hocasının ölüm döşeginde veya yolculuğa çıkarken kendisine ait hadis kitabını (almasını verilmesini) vasiyet etmesidir.

Vicâde; bir kişinin bazı hadisleri râvîsine ait yazıyla bulmasıdır.

5. Hadis Literatürü İle İlgili Rumuzlar

Seyda hadis literatürü için kullanılan ve hadis alanında bilinen bir takım rumuzlar ve işaret ettikleri eserler hakkında da bilgi vermiş ve söz konusu rumuzlar ve işaret ettikleri eserler bir şablon içinde ve işaret edilen eserler latinize edilerek gösterilmiştir. Bahse konu şablon aşağıda verilmiştir: (Gecit: 2005, 256-257).

ق: لهما ق: Buhârî Ve Müslim	م : لمسلم م: Müslim	خ: للبخارى خ: Buhârî:
ن: للنسائي ن: Nesâî:	ت: للترمذى ت: Tirmizî:	د: لأبى داود د: Ebû Dâvûd
3: لهم إلا ابن ماجه Mezkûr İlk Üç Sünen	4: لهؤلاء الأربعة الاربعة: Mezkûr Dört Sünen	ه: لإبن ماجه ه: İbn Mâce:
ك: للحاكم ك: Hakim en-Neysâbûrî	عم: لإبنه عبد الله فى زوائده عم: Abdullah b. Ahmedin Riv.	حم: لأحمد فى مسنده حم: Ahmed b. Hanbel
حب: لإبن حبان فى صحيحه حب: İbn Hibbân es-Sahîh.	تخ: له فى التاريخ تخ: Buhârî et-Târîh	خد: للبخارى فى الأدب خد: Buhârî Edeb
طص: له فى الصغير طص: Taberanî el-Mu'cemü'l-Sağîr	طس: له فى الأوسط طس: Taberanî el-Mu'cemü'l-Evsat	طب: للطبرانى فى الكبير طب: Taberanî el-Mu'cemü'l-Kebîr
عب: لعبد الرزاق فى الجامع عب: Abdurrezzak	ش: لإبن أبى شيبة ش: İbn Ebî Şeybe	ص: لسعيد بن منصور فى سننه ص: Said b. Mansûr es-Sünen
فر: للديلمى فى مسند الفردوس فر: Deylemî Müsned:	قط: للدارقطنى قط: Dârekutnî	ع: لأبى يعلى فى مسنده ع: Ebû Yalâ es-Sünen

هق: له فى السنن هق: Beyhakî Sünen	هب: للبيهقى فى شعب الإيمان هب: Beyhakî Şuebu'l- Îmân	حل: لأبى نُعَيْم فى الحلية حل: Ebû Nuaym Hilye
خط: للخطيب خط: Hatîb	عق: للعقلى فى الضعفاء عق: Ukaylî ed-Duafa	عد: لإبن عدى فى الكامل عد: İbn Adî el-Kâmil

6.a. Beykûnî Metnine Yönelik Lafzî İzâh

Seyda hadis risalesinde hadis usulü ile ilgili olan bilgileri vermekle birlikte Ömer b. Muhammed b. Fettûh'un (v. 1080/1669 [?]) hadis usulü ile ilgili yazdığı *el-Beykûniyye* isimli manzumeye de yer vermiş ve manzumede geçen bazı ifadelere yönelik yapılan izah ve açıklamaları da aktarmıştır. Aşağıda, İbn Fettûh'un *el-Beykûnîyyesi* ve Seyda'nın manzumenin ilgili beyitlerine yönelik Ebu Abdullah Muhammed b. Abdulkakî ez-Zurkânî (ö.1122/1710); Şeyh Atiyyetullah b. Atiyye el-Echûrî (ö.1190/1776) gibi alimlerin *el-Beykûnîyye*'ye yönelik yaptıkları şerh ve haşiyelerden naklettiği izahatlar verilmiştir: (Gecit: 256-262)

منظومة البيقونى لعمر بن محمد بن فتوح البيقونى

أَبْدَأُ بِالْحَمْدِ مُصَنِّبًا عَلَى	مُحَمَّدٍ خَيْرِ نَبِيِّ أُرْسِلَ
وَذِي مِنْ أَسْمَاءِ الْحَدِيثِ عِدَّة	وَكُلُّ وَاجِدٍ أَتَى وَخَدَّهُ
أَوْلَهَا الصَّحِيحُ وَهُوَ مَا اتَّصَلَ	إِسْنَادُهُ وَلَمْ يَشُدَّ أَوْ يُعْلَن
يُرْوِيهِ عَدْلٌ ضَابِطٌ عَنْ مِثْلِهِ	مُعْتَمَدٌ فِي ضَبْطِهِ وَنَقْلِهِ
وَالْحَسَنُ الْمَعْرُوفُ طُرُقًا وَعَدَثٌ	رَجَالُهُ لَا كَالصَّحِيحِ اشْتَهَرَتْ
وَكُلُّ مَا عَنْ رُتْبَةِ الْحُسْنِ قَصُرٌ	فَهُوَ الضَّعِيفُ وَهُوَ أَقْسَامًا كَثُرُ
وَمَا أُضِيفَ لِلنَّبِيِّ الْمَرْفُوعُ	وَمَا لِتَابِعِ هُوَ الْمُقْطُوعُ
وَالْمُسْتَدُّ الْمُتَّصِلُ الْإِسْنَادِ	مِنْ رَاوِيهِ حَتَّى الْمُصْطَفَى وَلَمْ يَبِين
وَمَا بِسْمَعِ كُلِّ رَاوٍ يَنْصِلُ	إِسْنَادُهُ لِلْمُصْطَفَى فَالْمُتَّصِلُ
مُسْتَسْلَقٌ قُلُّ مَا عَلَى وَصْفِ أَتَى	مِثْلُ أَمَّا وَاللَّهِ أَنْبَاءِي الْفَتَى
كَذَلِكَ قَدْ حَدَّثَنِيهِ قَائِمًا	أَوْ بَعْدَ أَنْ حَدَّثَنِي تَبَسَّمَا
عَزِيزٌ مَرْوِي الثَّنِينِ أَوْ ثَلَاثَةَ	مَشْهُورٌ مَرْوِي فَوْقَ مَا ثَلَاثَةَ

مُعْتَعِنٌ كَعَنْ سَعِيدٍ عَنْ كَرْمٍ
 وَكُلُّ مَا قَلَّتْ رَجَالُهُ عِلًّا
 وَمَا أَضْفَنَتْهُ إِلَى الْأَصْحَابِ مِنْ
 وَمُرْسَلٌ مِنْهُ الصَّحَابِيُّ سَقَطَ
 وَكُلُّ مَا لَمْ يَتَّصِلْ بِحَالٍ
 وَالْمُعْضَلُ السَّاقِطُ مِنْهُ اثْنَانِ
 الْأَوَّلُ الْأَسْفَاطُ لِلشَّيْخِ وَأَنْ
 وَالثَّانِ لَا يُسْقَطُهُ لَكِنْ يَصِفُ
 وَمَا يُخَالِفُ ثِقَّةً فِيهِ الْمَلَأَ
 إِبْدَالَ رَاوٍ مَا بِرَاوٍ قِسْمٌ
 وَالْفَرْدُ مَا قَيَّدَتْهُ بِثِقَةٍ
 وَمَا بِعِلَّةٍ غُمُوضٍ أَوْ حَقًّا
 وَذُو اخْتِلَافٍ سَنَدٍ أَوْ مَثْنٍ
 وَالْمُدْرَجَاتُ فِي الْحَدِيثِ مَا أَنْتَ
 وَمَا رَوَى كُلُّ قَرِينٍ عَنْ أَخِيهِ
 مُتَّفِقٌ لَفْظًا وَخَطًّا مُتَّفِقٌ
 مُؤْتَلِفٌ مُتَّفِقٌ الْخَطِّ فَقَطْ
 وَالْمُنْكَرُ الْفَرْدُ بِهِ رَاوٍ عَدَا
 مَثْرُوكُهُ مَا وَاجِدُ بِهِ انْفِرَادًا
 وَالْكَذِبُ الْمُخْتَلَقُ الْمَصْنُوعُ
 وَقَدْ أَنْتَ كَالجَوْهَرِ الْمَكْنُونِ
 فَوْقَ النَّاسِ لَاتِيَيْنَ بِأَرْبَعٍ أَنْتَ

وَمُبْتَهَمٌ مَا فِيهِ رَاوٍ لَمْ يُسَمَّ
 وَضِدُّهُ ذَلِكَ الَّذِي قَدْ نَزَلَ
 قَوْلٍ وَفِعْلٍ فَهُوَ مَوْقُوفٌ رُكْنٌ
 وَقُلُّ غَرِيبٌ مَا رَوَى رَاوٍ فَقَطْ
 إِسْنَادُهُ مُنْقَطِعٌ الْأَوْصَالِ
 وَمَا أَنْتَى مُدَلَّسًا نَوْعَانِ
 يُنْقَلُ عَنْ مَنْ فَوْقَهُ بِعَنْ وَأَنْ
 أَوْصَافُهُ بِمَا بِهِ لَا يُعْرَفُ
 فَالشَّاذُّ وَالْمَقْلُوبُ قِسْمَانِ تَلَا
 وَقَلْبٌ إِسْنَادٌ لِمَثْنٍ قِسْمٌ
 أَوْ جَمْعٌ أَوْ قَصْرٌ عَلَى رَوَايَةٍ
 مُعَلَّلٌ عِنْدَهُمْ قَدْ عُرِفَا
 مُضْطَرِبٌ رَبُّ عِنْدَ أَهْلِ الْفَنِّ
 مِنْ بَعْضِ أَلْفَاظِ الرُّوَاةِ أَنْصَلَتْ
 مُدَبَّجٌ فَأَعْرَفَهُ حَقًّا وَأَنْتَخَهُ
 وَضِدُّهُ فِيَمَا ذَكَرْنَا الْمُفْتَرِقُ
 وَضِدُّهُ مُخْتَلِفٌ فَاخْتِشَ الْعَلَطُ
 تَعْدِيدِيَّةٌ لَا يَحْمِلُ التَّفَرُّدًا
 وَأَجْمَعُوا لِضَعْفِهِ فَهُوَ كَرْدٌ
 عَلَى النَّبِيِّ فَذَلِكَ الْمَوْضُوعُ
 سَمِّيَتْهَا مَنْظُومَةُ الْبَيْقُونِيِّ
 أُنْيَاثُهُمَا ثُمَّ بِخَيْرٍ خْتِمَتْ

هذه حواش على بعض ألفاظ منظومة البيقونى:

أرسلا: الجملة صفة نبي والألف للإطلاق وهو إشباع حركة الروى فيتولد منها حرف مجانس لها.

وذى: إشارة الى العبارات الذهنية.

عدة: خبر لقوله "ذى".

وحده: مفعول معه.

وغدت: اى صارت.

لا كالصحيح: خبر غدت محذوف اى مشتهرة بالعدالة والضبط.

قصر: اى لم يصل الى بلوغ رتبة الحسن.

أقساماً: اى من جهة الأقسام.

وما لتابع: اى ما أضيف لتابع.

ولم يبين: اى ينقطع.

وما بسمع: بأن كان كل منهم قد سمعه من فوقه حتى انتهى للمصطفى صلى الله عليه وسلم. هذا إحتراز عن

اتصال السند بغير السماع كإتصاله بالإجازة كأن يقول أجازنى فلان قال أجازنى فلان وهكذا الى آخر السند فلا يسمى

الحديث المروى كذلك متصلاً.

أنبأني: بإبدال الهمزة الثانية الفا.

كذلك: اى ثم يفعل الآخر مثل ذلك وهو القيام.

عزيز: بلا تنوين للضرورة.

علا: اى عرف عندهم بأنه العالى.

قد نزل: اى هو المعروف عندهم بالنازل.

زُكن: اى علم.

منقطع الأوصال: الأوصال المفاصل ولفظة الأوصال حشو ذكره تكميماً للبيت.

الإسقاط للشيخ: الذى حدثه.

بـ«عن» و«أن»: بتشديد النون المسكنة للوقف كقوله أن فلانا.

وما يخالف: بزيادة أو نقص فى السند أو المتن.

الملا: اى الجماعة الثقات.

تلا: اى تلا الشاذ فى هذه المنظومة.

قيده: كقولك فى حديث «أن النبى صلى الله عليه وسلم كان يقرأ فى الأضحى والفطر بسورة ق واقتربت

الساعة» لم يروه ثقة الا ضمراً بن سعيد المازنى.

أو جمع: من بلد معين كأن يقال: هذا ما تفرد به أهل مصر ولم يشركهم فيه أحد.

أو قصر: كقوله لم يروه عن فلان الا فلان.

غموض أو خفا: بدلان من علة و«أو» بمعنى الواو.

قد عرفنا: هذا حشو.

من بعض ألفاظ الرواة: اى من الفاظ بعض الرواة.

إتصلت: بأخر الحديث أو كانت فى أثناؤه أو فى أوله.

عن أَخيه: بالقصر على اللغة المشهورة اى عن المساوى له فى الأخذ عن الشيوخ وفى السن غالباً.

وانتخه: اى إقصده فى رواية الأقران او إفتخر انت بمعرفته.

متفق لفظ الخ: اى ما اتفق لفظه وخطه واختلف شخصه بأن تعدد مسماه متفق ومفترق فى الإصطلاح والمراد أن الحديث الذى يكون بعض سنده بهذه الصفة يسمى بالمتفق والمفترق معا وهو قسم واحد كالخليل بن أحمد ستة رجال أو أكثر.

مؤتلف متفق الخط فقط: ما إتفق خطه دون لفظه يقال له مؤتلف ومختلف فهو من المشترك اللفظى كسابقه كـ«أسيد» مصغرا و«أسيد» مكبرا.

والمنكر الفرد به راو غدا الخ: «به» اى بروايتة. «راو» من الرواة بحيث لا يعرف ذلك الحديث من غير روايته لا من الوجه الذى رواه ولا من غيره. «غدا» اى صار. «تعديله» اى تعديل الغير إياه. فالمصدر مضاف للمفعول والفاعل محذوف. «لا يحمل التفرد» اى لم يبلغ مبلغا فى العدالة والضبط يحتمل معه التفرد بالرواية بل هو قاصر عن ذلك. وقال الدمياطى فى شرحه: «غدا» اى صار. «تعديله» اى توثيقه. «لا يحمل» بفتح التحتية وبالهاء المهملة بعدها ميم مكسورة اى لا يحتمل التفرد لكونه وإن كان ثقة لم يبلغ مبلغ من يحتمل تفرد بالخبر. وجملة «غدا» الخ فى موضع الصفة لراو ومفهومه أنه إذا احتل تفرد به لكونه صار أهلا لذلك لا يكون حديثه منكرا. (أه). والمنكر: مبتدأ. والفرد: خبره وهو صفة لموصوف محذوف اى الحديث الفرد. وكان الأولى تقديم الحديث على المنكر فيقول «والحديث المنكر» كما صنعه الحموى. «وبه» جار ومجرور خبر مقدم. و«راو» مبتدأ مأخر. و«غدا تعديله» فعل وفاعل والجملة صفة لراو.

فهو كرد: اى كالمردود الموضوع ولا يقبل.

وقد أتت: اى هذه المنظومة.

المكنون: اى المستور لنفاسته وعزته.

SONUÇ

Çalışma sonucunda cumhuriyet döneminde Ağrı ve çevresinde kalsik usul Arapça ve İslami ilimlerin tahsil edildiği onlarca medrese/sivil eğitim kurumu ve bunlarda ders veren âlimlerin olduğu tespit edilmiştir. Bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

- Seyda Molla Nadir-Qerxeliğ, Çelebaşıya ve Milan Medreseleri (Ağrı-Tutak ilçesine bağlı Köyleri)
- Seyda Molla Abdulkerim-Gelûta Medresesi (Ağrı Hamur ilçesine bağlı köy),
- Seyda Molla Muhammed -Kasor Medresesi (Ağrı'ya bağlı köy),
- Seyda Molla Abdulkakî'yê Babya- Babya Medresesi (Ağrı'ya bağlı köy),

- Seyda Şêgê Hezîn-Zado Medresesi (Ağrı Merkeze bağlı köy), Kelê Medresesi (Ağrı- Eleşkirt ilçesine bağlı kasaba),
 - Seyda Molla Muhammed- Şoşik Medresesidir. (Ağrı-Hamur ilçesine bağlı köy).
- Örnek olarak zikredilen bu medreselerin dışında daha ismi zikredilmeyen onlarca medresenin olduğu bilinmektedir.

Medrese eğitimini veren âlimlerden biri de ilmi derinliğe sahip, ihlas ve mütevazılığıyla tanınan Seyda Molla Musa Gecit'tir. Seyda, başta Ağrı ve Doğubayazıt'ın muhtelif köyleri olmak üzere Doğubayazıt merkezde bulunan ve kendi himayesinde olan medreselerde uzun yıllar ders vermiştir.

Seyda Molla Musa sadece ders vermekle yetinmeyip şerî ilimlerin farklı alanları hakkında eserler yazmıştır. Bu önemli çalışmaları arasında hadis alanıyla ilgili bir risale de kaleme almıştır.

Seyda'nın yazdığı hadis risalesinde önemli tanımlar, kavramlar, cerh ve ta'dîl lafızları, hadis tahammül metodları, hadis literatürü ile ilgili kullanılan rumuzlar, *Manzûmetü'l-Beykûniyye* ve izahına yer verilmiştir.

Risalede, rivâyetü'l-hadis ve dirâyetü'l-hadîs ile ilgili öncelikli olarak bilinmesi gereken tanımlardan, hadis ıstılahları arasında sahih, hasen, mevzu, merfu, mevkuf, maktu gibi kavramlardan, bir râvînin güvenilir veya zayıf olduğuna işaret eden lafızlardan, hadisin hangi metodla alındığını ifade eden kelimelerden, hadis eserlerini gösteren bazı harflerden ve *Beykûniyye* manzumesinin izahından söz edilmiştir. Çalışma hem özet hadis usulü niteliğine sahip olması hem içerdiği önemli konular hem de dayandığı kaynaklar açısından taktire şayan bir eserdir. Netice itibarıyla cumhuriyet döneminin büyük âlimlerinden olan Seyda Molla Musa, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kutlu sözlerinin muhafaza edilmesi için geliştirilen hadis usulü metodolojisini olduğu gibi kabul ettiği, bu konuda eleştirel bir yaklaşıma sahip olmadığı, aksine bu metodolojinin muasır savunucularından olduğu, anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Ali, H. (2020) *Târîhu Arzurûm ve men nusibe ileyhe mine'l-Ulemâ (Erzurum Tarihi ve Alimleri)*. Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.

Belazuri, A. (1988) *Fütûhu'l-Büldân*. Dâr ve Mektebü'l-Hilâl.

Gecit M. (2005), *Mecmû'âtu'l-Ulûm (Hadis Risalesi)*. Lord Matbaası.

İbn Hacer, A. (2001). *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîh Nuhbetü'l-Fiker*. Matbaatu's-Sefîr.

Suyûtî, A. (ts.), *Tedribü'r-râvi fî şerhi't-Takrîbi'n-Nevevî*. Dâru Tîbe.

Tahhân, M. (2004). *Teysîru Mustalahi'l-Hadîs*. Mektebetul'Me'ârif.

Muğul .A. (17.02.2022).

Hâkim, E. (1977). *Marifetu Ulûmi'l-Hadîs*, Dâru Kutubi'l-İlmiyye.

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGISİ

JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

SEYDA MOLLA MUSA GEÇİT ÖZEL SAYISI

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 4, Cilt: 4, Sayı: 4

Aralık-2023

MAKALE BİLGİLERİ

Hatıratlarda Molla Musa Celali (1938-2021)

Molla Musa Celalı In Memories

YAZAR

Mehmet Seyid GECİT

Dr. İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

mseyidgecit@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-5325-6822

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 15.12.2023

Makale Kabul Tarihi: 22.12.2023

Sayfa Aralığı: 38-59

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله وحده والصلاة والسلام على من لا نبي بعده

HATIRATLARDA MOLLA MUSA CELALİ (1938-2021)

Molla Musa Gecit (Celâlî) Doğubayazıt ilçesinin Subhan (Telçeker) köyünde 1938 yılında doğmuştur. Babasının adı Hasan, Annesinin adı ise Güli'dir. Rahmetli Hasan'ın iki hanımı vardı. Seyda'nın annesinden üç erkek, iki kız; küçük hanımı Hacı Fatıma'dan ise beş erkek ve beş kız olmuştur. Molla Musa 1944 yılında köyünde ilkokula başlamıştır. İlk önce Kur'an'ı bilen bir sofının yanında okumaya başlamıştır. Ali Çavuş adında bir akrabası elifbayı öğretmiştir. Seyda ondan amme cüz'üyü okumuş, Kur'an'ın diğer cüzlerini kendi kendine okuyup bitirmiştir. Kur'an'dan sonra Molla Hüseyin Bateyi'nin Mevlidi'ni, Şeyh Ahmet Hani'nin Nubahar'ını ve Molla Halil es-Siirdi'nin Nehcu'l-Enâm'ını okumuştur. Molla Muhammed Celâlî'nin talebesi olan Molla Mustafa Kızılkaya isimli bir imam köyüne gelmişti. Molla Muhammed Celâlî, Bediuzzaman Said Nursî'nin hocasıdır. Seyda, Molla Mustafa'nın yanında ilk olarak İmam-ı Rafî'nin Muherrer isimli kitabını alışveriş bahsine kadar okumuştur. Onbir yaşına ulaştığında köyünde görev yapan bir albayın kızı babasına oğlunu okullara göndermesini talep etmiştir. Ekonomik sebeplerden dolayı babası oğlunu okullara gönderememiştir. Doğubayazıt'ın dışında öğretmenlik okulları için sınav açılır ve sınava girer. Doğubayazıttan iki kişi Erçiş-Arnis Öğretmen Okulunu kazanır. Biri Musa Gecit; diğeri de Musun (Suluçem) köyü hocası olan Molla Mirali'nin oğlu Rifat'tır. O zamanlarda arabalar pek olmadığından babasıyla yaya olarak Çaldıran'a kadar giderler. Oradan Begiri'ye, oradan da Erdiş-Arnis'e ulaşırlar. Bunun devamını Seyda şöyle anlatır:

“Arnis'te akşam olunca bize yemek verdiler. Her çeşit yemek vardı. Ben babama dedim ki: ‘Kim buraya okumaya gelirse Allah'ı unutacaktır.’ Baba: ‘Niye oğlum?!’ dedi. Ben: ‘Bizim memlekette salt ekmek bulunmazken burada bu keyif vardır’ dedim. Sabahleyin bizi imtihan edeceklerdi. Doktor bizi muayene etmek için geldi. Benim arkadaşşıma ‘sen iyi misin, hasta mısın’ diye hiçbir soru sormadı. Bir yazı vardı, ona ‘bunu oku’ dedi. O da okudu. O arkadaşşıyı kaydettiler. Doktor bana ‘Senin gözüne kan girmiş. Sizin evde annengillerin gözünde kan var mı? diye sorunca, ağzımdan birden ‘evet’ kelimesi çıktı.

Doktor ‘Evet, senin gözünde trahom hastalığı var, sen okuyamazsın’ dedi. Böylece eve döndük. 1950 yılında ben ve amcaoğullarımdan Molla Hasan-ı Abdo ile ‘okumaya gidelim’ dedik. Nurşin’e Seyda’nın evine gittik. O sıralarda Nurşin medresesine Şeyh Nurettin’in babası Şeyh Masum bakıyordu. Şeyh Masum şöyle dedi: ‘Benim talebelerimin sayısı çoktur. Ben sizi Melakork köyüne göndereceğim.’ Bu köy Nurşin’den yaklaşık olarak 15 km uzaktı. Biz oraya yaya gittik. Köyün hocasının ismi Molla Cemal, kardeşinin ise Ramazan idi. Molla Cemil köyde değildi, orada bulunan kardeşi yerimizi yapmadı, bizi ağırlamadı. Şöyle dedi: ‘Siz yeni okuyorsunuz, bizim talebelerimizin Cami kitabını okuyanlardan olması gerekir.’ Onun bu sözü beni o kadar etkiledi ki ben müderris olduktan sonra yanıma iki talebe gelse; biri Cami’yi, diğeri de İzzi’yi okusa ben İzzi okuyanın yerini yapardım. Oradan da Adgon köyüne Şeyh Taha’nın yanına gittik. Yerimizi yapmadılar. Sonra Melekent köyüne gittik. Onlar da yerimizi yapmadılar. Yukarı Piyang ve Avdalbazit de yerimizi yapmayınca biz de Tırtop’a gittik. Bu köyde Molla Raşit vardı. Bize ‘Siz nerelisiniz?’ dedi. Biz de ‘Bazitliyiz’ dedik. O, ‘Ben Şeyh Ahmed-i Hani’nin soyundanım. Ahmed-i Hani’nin hatırı için ben yerinizi yapacağım’ diyerek bizi kabul etti. Orada ilk olarak İzzi’yi okumaya başladık. O yıl arkadaşım ile beraber İzzi, Amil, Zuruf, Terki ve Küçük Sadullah isimli kitapları okuduk. Sonra evimize döndük. Yıl 1951 oldu. Arkadaşım bana ‘Bu yıl İğdır’a gidelim, İğdır’ın Hoşhaber köyünden Molla Hasan denilen biri var. Cizre’ye gitmiş, Şeyh Seyda’nın yanında okumuş, tedrisatını bitirmiş, talebeleri de vardır. Gel onun yanına gidelim’ dedi. Yanına gittik. O vakit, yatak götürmemiz de gerekiyordu. O zamanlarda yün yoktu. Benim annemin içine bez mez parçalarıyla doldurduğu bir astarı, yorganmış gibi götürdüm. O yıl biz o köyde kaldık. Benim arkadaşım orayı terk etti. Ben orada bir buçuk yıl kaldım. O köyde *Şerhu’l-Muğni*, *Sa’dini* ve *Hal* isimli kitapları bitirdim. Sonraki yıl ‘ben Malazgirt Bulanık Kulpa gideceğim’ dedim. O yorgan’a pez parçalarını koyup oraya Malazgirt’e geldim. Malazgirt’in birçok köyünde okudum. Leter köyünde Seyda Molla Abdulkerim’in yanında *Sa’dullah-ı Kevra*, Tetergazi’de Molla Muhammed Nedim, Kasımya Rızı’de Molla Abdurrahman Durre’nin kayın pederi Molla Ali’nin yanında da okudum. Biz orada 10, 12 civarı talebe idik. Biz sadece akşamları çay içerdik. Nimet artar, şükür azalır ilim de azalır. Talebeler arasında şöyle bir adet vardı: Cuma günü gelince onlar aralarında birer kart (25 kuruş) toplanıp dükkândan meyve alınırdı. Akşam olunca benden para istemesinler diye camide istif edilen yorganların arkasına gittim,

üzerime bir yorgan attım. Tüm talebelerden para toplandı. Bir talebe ‘Faki Musa nerede?’ Diğeri de ‘Faki Musa iyidir, ahlakı da güzel, aynı zamanda zekidir, lakin parası yoktur’ dediler. O sırada ben yorganın altında epey ağlamıştım. Molla Abdurrahman Dürre askerlikten döndükten sonra Keranlık köyüne geldi. Onun yanına gidip *Suyudî* kitabını okudum. Ayrıca ben onun yanında Hasan Paşa köyünde de okudum. Daha sonra Pilur köyünde Suriye’den gelen Molla Muhammed’in yanında *Netaic* isimli kitabı okudum. Sonra Molla Seyda Şeyh Nasir Demirci’nin köyüne gidip okudum. Benim seydamin ismi Molla İbrahim Eğdadi idi. Ertesi yıl ben Seyda Molla Yahya Çoğreşi’nin evine gittim. Onun oğlu Abdurrahim’in yanında *Kavl-i Ahmed’i* okudum. Devamla Seyda Molla Musa şöyle demektedir: “Ben sürekli Seyda Molla Sadrettin Yüksel’in yanına gider, ondan faydeler edinirdim.”

Molla Musa daha sonraları Midyat’ın Derizbin köyüne gider, orada Molla Abdulvahhab’ın yanında Feraiz ilmini okur, tedrisatını 1956-57 yıllarına kadar bitirir ve Doğubayazıt’ta döner. Doğubayazıt’ın Nureşin (Buyuretti) köyünde fahri imamlığa başlar. O yıl kendi dayısının kızıyla evlenir. Sonra Nıço köyünde imamlık yapar. Daha sonra sırasıyla Çiftlik, Kılberan, Kanik, Karacık, Zorava kır ve Harık (Esnemez) köylerinde imamlık yapar. Daha sonra Doğubayazıt Ahmediyye Camisinde vaizlik yapar. Ağrı’nın Haydaroğlu ve Eleşkirt’in Şanezer köylerinde imamlık yapar. Oralarda çok sayıda talebe yetiştirir.

1961 yılında Mardin’de askerliği 2,5 yıl yapar. Teskereden sonra sürekli köylerde talebe yetiştirir ve dersler verir. Seyda Molla Musa 1974 yılında resmi olarak kadroya geçer ve 1991 yılında Korım (Dolmabahçe) köyünde iken emekli olur. Altı erkek, bir kız babasıdır. Emekli olduktan sonra Doğubayazıt’ta bir medrese açmış ve dersler vermiştir. İlim icazetini hocalık ve müderrislik yaptıktan sonra 1982 yılında Seyda Molla Muhyeddin el-Havilî’den almıştır.¹

Yüzlerce talebe yetiştirmiştir. Talebelerinin kadroya geçtikten sonra ilmi terk ettiklerini görünce hizmetinin sadakayı cariye olarak devam etmesini sağlamak için birçok eser yazmıştır. 30 Kasım 2021 yılında Rabbinin huzuruna kavuşmuştur. Kabri Doğubayazıt

¹ Hanefi Taşkın, Nubihar Dergisi, yıl:27, Cilt: 22 Kış 2019, s. 61-64.

Asri mezarlığındadır. Allah onun gibi bizi de ilim aşığı eylesin. Gittiği Ehl-i sünnet yolunun takipçisi kılsın. Mekânı Cennetu'l-Firdevs olsun. Amin.

Babam Molla Musa Celâli'ye (Gecit) ait zihninde ilk canlandığı hatıram, kendisinin dışarıdan lise diplomasını almak için uğraştığı zamanlardır. Daha genç yaşlarda iken medresede okunan dersler vermiştir. Köylerde imamlık yaparken geçimini köylüler sağlamıştır. Maaşlı olmadığından dolayı bu hizmetin minnet altında kalmaması için imam hatiplik kadrosunda yer almak istemiştir. Bu amaçla dışarıdan lise imtihanlarına girmiştir. O sıralarda çok küçük yaşlarda olduğundan onun birçok okul ders kitaplarının olduğunu hatırlarım.

İmtihanalarda sürekli yüksek not alınca bazı hocaların dikkatini üzerine çekmiştir. O hocalardan birinin kendi kardeşi İsa Gecit'in Ağrı Yüksek Okul müdürü olmasından ötürü kendisine yüksek not verildiğini iddia etmesi üzerine bir hocanın özellikle matematik ve fizik dersi sınavında onun üzerinde gözetmenlik yapmasına sebep olmuştur. Babamın tüm soruları hızlı bir şekilde çözdüğünü görünce "hayır, hayır ben bizzat onu sınavda gözetledim, kendisi soruları çözüyordu" demiştir. Lise diplomasını PEKİYİ derecesiyle bitirmiş, daha sonra fark derslerini vermek için İmam Hatip Lisesi derslerinin sınavlarına hariçten girmek suretiyle başarmış ve 1974 yılında imam hatip olarak atanmıştır.

İlim aşkıyla yanan bir zat idi. Medreselerde okurken çok tahsil eder, bilmedikleri hususları not eder ve hocalarına sorardı. Hiçbir müşkil yeri bırakmazdı. Herhangi bir imtihana girdiğinde çok çalışır ve azami ihtimam gösterirdi. İmamlık imtihanına girince onunla beraber imtihana giren biri, "sen okuma yazma bilir misin" şeklinde onu hafife alınca o da kasten kitabı ters çevirip heceleyerek okumuştur. İmtihan sonucu açıklanıp liste panoya asılınca ve ilk sırada Musa Gecit'in ismini görünce o adam hayretler içinde kalmıştır.

İlk dönem talebelerinden Molla şevket Uğurlu askere gitmeden önce seydadan okuduğunu, askerden sonra abisinin Almanya'dan kendisine getirdiği jiple taşımacılık yaptığını ve Seyda'nın okumaya devam etmesini istemesine rağmen gelmediğini, sonrasında pişmanlık yaşadığını belirterek o günlerde yaygın olan üfürüçülük olayının seydadan dolayı nihayete erdiğini belirterek şöyle dedi:

“Seyda Molla Musa 20 yaşlarında Nico denilen köyde İmamlığa başladı. Orada akrabalarım olduğu için yanına medrese tahsili için gitmişim. Seyda Gılberan köyünde iken kendilerine şeyh diyen bazıları o köy ve civarına gelip kadınların göbeklerini açarak okuyup üflüyorlardı. Ayrıca kadınların çıplak ayaklarının üzerine basıp dua ediyorlardı. Bu durum Seyda’ya söylenince Seyda kendisinin müdahale etmesini istemedi, lakin talebelerinin bu işi halletmeleri hususunda yönlendirdi. Bir gün bunlar Berhem Ağanın evinde iken Molla Hasan Öztürk onun evine gitti. Behrem Ağa ‘hoş geldin, hayırdır!’ deyince kendilerinin şeyh olduğunu iddia eden bu şahısların halkı kandırıp onların elbise, mal ve paralarını aldıklarını ve bu şekilde millete musallat olduklarını söyledi. Bunun üzerine Behrem Ağa “Sakin bunlara karışmayın, bunlar benim misafirlerimdir” dedi. Sonra onlara “artık Seyda ve talebeleri çoğalmıştır. Buradan gidin, bir daha gezmeyin” dedi. Bundan sonra bu tür olaylar Doğubayazıt köylerinde son buldu.²

-Elinin Kırılması ve Yazmaktan Ötürü Nasırlaşması

Seyda Harık (Esnemez) köyünde görev yaparken oranın halkı devamlı kavga yaparlardı. Bir gün iki taife arasında sopalı, taşlı kavga şiddetlenirken Seyda aralarına girip kavgayı önlemeye çalıştı. O sırada birisin sopası eline değince eli kan içinde kaldı. Bu durumu görenler korktular ve o kan yüzünden kavgayı bırakmak zorunda kaldılar.

Seyda daha talebe iken yazısı güzel olunca devamlı sırada okunan kitapları arkadaşlarına yazardı. O günden vefatına kadar yüzlerce kitabı el yazısıyla yazmıştır. Öyleki şahadet parmağı aşırı yazı yazmasından dolayı nasırlanmıştı. Zaman zaman elini ve parmağını göstererek kıyamet gününde bunların kendisine şahit olacağını belirtirdi.

-Yoldan geçerken Poşetleri Atması

Seyda medresesini inşa ettikten sonra evinden sabahleyin çıkar medresesine gider ve akşam dönerdi. Gidiş ve gelişinde yol üzerine atılan poşetleri kendi bastonuyla yoldan atardı. O kadar âlim olmasına rağmen kendisi hiçbir zaman mütevazılığını elden bırakmamıştır. Zaman zaman niçin böyle yaptığını söylediğimizde imanın yetmiş kadar şubeye ayrıldığını ve en aşağısının yoldan eziyetleri kaldırmanın olduğunu söylerdi.

² 17.10.2023

-Ehl-i Sünnet Hassasiyeti

Ben ile Mehmet Salih Hoca İmam Hatip Lisesinden mezun olduktan sonra üniversiteyi Suudi Arabistan’da okumak istemiştik. O sıralarda Almanya’da imamlık yapan Mola Ahmet Karaçöl adında babamın bir talebesi vardı. Almanya’dan Doğubayazıt’a gelmişti. İkimizi görünce Rabita vasıtasıyla bizi Arabistan’da bir üniversiteye kaydımız konusunda gerekli gayreti gösterecekti. Merhum babamız Arabistan'a gitmemizi istemiyordu. Yanında kalıp bizzat kendisinin bize Arapça dersler vereceğini söylüyordu Şahsen ben Arabistan’a gidip üniversiteyi orada okuma konusunda kararlı idim. Gidecektim, lakin o gece bir gördüm. Gördüğüm rüya üzerine vazgeçtim. Rüyamda babam “Ben oğullarımın Vehhabî olmasını istemiyorum, Vehhabî olmasını istemiyorum” diye yalvarıyordu.

İşte bu rüya üzerine Arabistan’a gitmeyi iptal ettik. Evet biz Arabistan’da üniversiteyi okumayı babamızın hassasiyetinden dolayı terk ettik. Sonuç olarak Rabbimiz ikimizi de üniversitelerde akademisyen olmakla taltif etti. Elhamdu lillah.

-Nikah Olayı

Bir akşam vakti öncesinde medreseye talakla ilgili bir problemin çözümü için kalabalık bir grup gelmişti. Rahmetli Seyda, eşini boşanmış olan şahsa “sen ne dedin, hangi kelimeleri talaffüz ettin?” diyerek adamın neler söylediğini dinledi. Adam ısrarla hanımı boşamadığını ileri sürüyordu. Seyda “Sen yanımda bile en az on kere hanımını boşadın, şimdi de boşamadığını söylersin” dedi. Adam bir türlü anlamıyordu, kendisine bir fetva bulmasını istiyordu. Seyda da “Sen hangi imama gitsen, meseleni anlatsan, mutlaka sana cevabını verecek” diyerek başından savmıştı. Ben de o sıralarda mahalle camisinde görev yapıyordum. Hızlı bir şekilde camiye gidip akşam namazını kırdırdıktan sonra evime geldim. Orada karanlıkta bir kalabalık gördüm, “hayırdır” deyince “hoca! bizim boşanma ile ilgili bir sorunumuz var, bizi dinler misin?” dediler. Ben onlara bakınca hemen onları tanıdım ve “siz babamın bu konuda fetva olmayacağını söylemesine rağmen onu kabul etmediniz. Şimdi oğluna mı gelmişsiniz?! Ben de oradaydım, çözümün olmadığını size söylemişti. Babayı kabul etmeyen, oğlunu nasıl kabul edecek?!” dedim. İkna olmayan bu grubu başka bir kanaat liderine gitmelerini önererek onlardan kurtuldum. Seyda kendi çocuklarına ve talebelerine sürekli nikâh ve talak konusunda uzak kalmalarını tembihlerdi. “Başkasının dünyası için ahiretini kaybeden ahmaktır” derdi.

-Alimlerle Tartışması

Zaman zaman ilim ehli arasında bazı tartışmaların olması doğaldır. Seyda Bitlis'e biz imamlık yaparken gelir, evimizde kalır, özel dersler verirdi. Yolcular (Vırvan) isimli köy merkezi bir köy olduğu ve kahve ile dükkânlar bulunduğu için çevre köylerden gelen halk ve imamlar oluyordu. O köyün kahvesinde kuyu sohbetler yapılıyordu. İmamlar ve ilim tahsil edenler bir araya gelip tartışıyorlardı. Bir gün Molla Şükri isimli biri ona "Seyda bir insan ben sünnet bir kurban keseceğim dediğinde nezir olur mu?" dedi. Seyda da "evet nezir olur" dedi. Orada Molla İsa denilen biri "hayır nezir olmaz, adam sünnet demişse sünnet kurban olur" diye itiraz etti. Seyda "Hayran, Beycuri kitabında aynen şu ifadeyle bir ibare geçer" diyerek o ibareye okudu. Herkes sessiz kaldı. Daha sonra Molla Şükri bana "Ben eve gittim, Beycuri'ye baktım, hakikaten Seyda'nın dediği ibare aynen geçiyor" dedi. O köye yakın bir köyde ikamet eden Molla Kazım adında bir âlim de Seyda'ya ben sana bir Arapça kelimenin manasını söyleyeceğim, yanlış anlamayın sizi denemek için sormuyorum" dedi. Seyda da buyurun deyince "mus'at" ne demek deyince "Müncit isimli lügat kitabında yardım manasına geldiği yazılır" deyince "Hey sıhhatin hoş olsun" dedi. Seyda tartışmalarında kızmadan ikna edici cevaplar verirdi. Cevap verirken hangi kitap ve kim tarafından söylendiğini de belirtirdi. Seyda ilim konusunda çok kitap okurdu. Çok önemli olan husûsları defterine not ederdi. Bazen kendisine zor bir soru sorulduğunda sanki o sorular kendisine sorulacak diye öncesinde yazardı. Cevap verirken defterinden kaynağı da gösterirdi. Öyle ilmiyle tanınmış idi ki bazen bazıları tartışırken "Seyda Molla Musa da şöyle derdi" denildiğinde hemen kabul görürdü.

-Avukat Hasan Üşen'in Rüyası

Seyda gittiği her köyde ya bir medrese inşa etmiş ya da camide medrese işlevini sağlamıştır. Emekli olduktan sonra şu anda medresesinde bir beş katlı medrese yaptırmıştı. Yıllar sonra çimentonun değeri C3 olarak tespit edildiğinde onu yıkarak sağlam yeni bir medrese yapmak istedi. Yan tarafta bulunan binada namaz kılınıyordu. Seyda medrese inşa etme konusunda sıkıntı içindeydi. Acaba ne olacak, sonunu getirebilecek miyiz gibi husûslar içini kemiriyordu. Tam da o sırada İHL'inde okurken sınıf arkadaşım olan Avukat Hasan Üşen telefonla beni aradı. Bu gece Seyda'yı rüyada gördüğünü ve sıkıntılı olduğunu söyledi. "Hayırdır, inşallah bir sorun yok" dedi. Ben de

bu konudan bahsetmezdim. Ancak “Mademki Seyda’yı sıkıntılı bir şekilde rüyada gördüysen ben sebebini açıklayabilirim” dedim. Sonra medresenin yıktırılıp yeniden inşa edilmesinden dolayı babamın sıkıntı içinde olduğunu söyleyince “O zaman medresenin temeli için kullanacak tüm demirler benden” dedi ve onun verdiği o demirler üzerinden medresemiz halkımızın desteğiyle yükselmeye başladı.

-Mustafa İsimli Bir Gencin İhtiyaç Anında Para Getirmesi

Medresenin bodrum katı yapılmış, namazlar orada kılınmaya başlanmıştı. Ustaya o zamanın parasıyla 5 milyon lira lazımdı. Seyda borç olarak Salih isimli yiyeninden bir yerden tahsil etmesini istedi. Bir türlü para bulunmuyordu. Tam da o gün Mustafa adında bir genç telefonla arayarak Seyda’yı ziyaret etmek istediğini söyledi. Biz de “İkindi vakti gelirsene Seyda’yı orada göreceksiniz” dedik. O genç ikindi vaktinde geldi. Namazdan sonra Seyda’nın elini öpmek istedi, Seyda bırakmadı. Kendi elinin öpülmesinden hoşlanmazdı. Biz çocuklarına bile el öptürmezdi. “Niye bırakmıyorsun Seyda” denildiğinde “Birinci dünya savaşında Hazret’in bir kolu kesilmişti, Hazret bu durumun, elinin çok öpülmesinin kefareti olduğu söylerdi” diyerek el öptürmezdi. Hatta bazen “Beni el öptürmeye alıştırmayın yoksa öpmezseniz ben size karşı belki kin güdebilirim” derdi. O genç “Seyda’ya ihtiyacınız var mı” deyince Seyda da gülerek “ustaya biraz para vereceğiz, ancak bir türlü bulamadık” deince genç cebinde tam da 5 milyon çıkarıp verdi. O genç “Seyda daha fazla lazım olursa yine de verebilirim” deyince Seyda “bu konuda seni zorlamayacağım, Allah senden razı olsun”, dedi. Genç “Hayır Seyda ben tekrar vermek istiyorum” dedi ve dışarı çıktı kendi arabasından bir miktar daha getirip verdi.

-Ticarete atılıp İflas Etmesi

Seyda daha çocukken bile ilim aşığydı. Ancak dünyanın idaresi de gerekiyordu. Halkın yardımına ihtiyaç duyuluyordu. Kardeşi müttehit İsa Gecit, “Abi sen imamlığı bırak, nedir köylere gidip millete muhtaç oluyorsun. Ben bir ihaleye gireceğim. Sana devreder, sen yaptırırsın, böylece durumun da güzel olur” deyince o da kabul etti. Zorava köyünde bir hastane yaptıracaktı. Usta ve işçilere bol bol malzeme kullanmasını söylemişti. Hastanenin yapımı bittikten sonra 40 lira kazanması gerekirken 40 lira zarar etmişti. İşte bu olay hayatında dönüm noktası olmuştu. Bu olay üzerine Ağrı’nın Haydar Oğlu köyüne gitmiş ve bir iki sene içinde köyde bulunan Hacı Miro’nun yardım ve desteğiyle zararını

telafl etmişti. Artık dünya onun gözünde bir hiçti. Bu olaydan sonra ilme büyük bir önem vermiş ve ömrünün sonuna kadar talebe yetiştirmiş, kitaplar telif etmişti.

-Şeyh Ahmet ile Olan Yolculuğu

Ben 1992 yılında Bitlis'te imamlık sınavına girmiş ve kazanmışım. Atandığımda göreve başlama dilekçesini verdikten sonra memleketime izinli olarak dönerken otobüste yanımda bulunan bir şahısla sohbet etmişim. Ne iş yaptığımı sorunca kendi durumumdan bahsetmişim. Adamın bazı konuşması yüzünden tartışmıştık. Sonrasında Doğubayazıtlı olduğumu öğrenince bana "sana bir şey soracağım" demişti. Ben "Buyurun" deyince "Geçenlerde yolculuk yaparken şişman, sakalı ve cübbeli bir adam ile yanında sufiye benzeyen birini gördüm. Acaba bunları tanır mısın?" dedi. Ben "evet tanırım, o sakallı ve cübbeli olan şahsın ismi Şeyh Ahmet'tir, o sufi dediğin şahıs ise Molla Musa'dır" dedim. Adam "evet, evet doğru" dedi. "Yahu ben o sakallı ve cübbeli adamın büyük bir âlim olduğunu sanarak ona bir soru sordum. Adam bir şeyler konuşuyor, net cevap alamadım. Yanındaki sufi bana 'müsadeniz varsa ben cevap vermek istiyorum' dedi ve 'hakikaten bana ikna edici cevaplar verdi. Ben şaşırdım" dedi. Ben de o adamla tartıştığımndan dolayı "babamdır" diyemedim. Yalnız "Ben o bahsetmiş olduğunuz Molla Musa'nın yanında okudum" dedim.

-Bitlis'eYanımıza Gelmesi

Biz üç kardeş olarak (ben, Mehmet Ferit ve Mehmet Salih) Bitlis'te imamlık sınavına girmiş, üçümüzde ilk on sıradaki kazanmıştık. Babamız bizden önce Bitlis'e gidip adımıza birbirine yakın köy ve mezrasını tercih etmişti. Maksudı kendi çocuklarını eğitmektir. Tayinimiz gelince o köyün mezraları boşalmış sadece Salih hoca'nın köyü yerinde kalmıştı. Daha sonra birbirimizden farklı köylerde kalınca emekli olan babamız her seferinde birimizde birer ay kalır ve bize ders verirdi.

-Van'da Tanımayan Birini Arabaya Alması

Seyda Van'da ikamet eden oğlu Mehmet Emin'in evine gitmişti. Oğlunun arabasında iken yolda bir adamın elini kaldırması üzerine oğluna bu adamı arabaya almasını istemişti. Arabada aralarında ilginç bir diyalog yaşanmıştı. Adam olayı aynen şöyle anlatmaktadır: "Tasadüfen bir araba geliyordu. Ben elimi kaldırdım. Arabanın önünde bir ihtiyar oturuyordu. Ben selam verdim. "Sofi sen nerelisin" dedim. O, "Bazit" dedi. Ben

“Bazitağa mı?” dedim. O, “Hayır, hayır Doğubayazıt” dedi. Ben “Sofi! Bir mollayı sana sorsam tanır mısın” dedim. O, “Evet” dedi. Ben ona bunu demeden önce “Sofi! Sen Celâlî misin” dedim. O, “Evet, Celâlîyim” dedi. Ben “vay o hırsız Celâlîler...” dedim. O, “Babam, sen kimlerdensin?” dedi. Ben “Bırokiyim” dedim. Dedi ki: “Bırokiler bizden daha beterdirlere. Sizin hırsızlığınızı tüm dünya duymuş.” Ben “Sofi!

Doğubayazıt'ta bir Molla var, sana sorsam tanır mısın?” dedim. O da, “Sor!” dedi. Ben “Doğubayazıt'ta Seyda Molla Musa'yı tanır mısın?” dedim. O, “Ben onu çok iyi tanırım” dedi. O da bana “Sen onu nasıl tanırırsın?” dedi. Ben “Seyda'nın kitapları var, o çok kitap yazmıştır. Mem u Zin üzerinde bir kitap yazmıştır. Onun bir (oğlunun) damadı var, Hanifi hoca, iki yıldır peşindeyim, bir türlü kitabı elde edemedim” dedim. O, “Peki, sen beğendin mi? Güzel yazmış mı?” dedi. Ben “hala almadım ki...” dedim. Ben “Burada durun, ben ineyim” dedim. “Hayır, hayır. Seni evinin önünde bıraksın” dedi. Beni evimin önünde bıraktılar, eve gelmediler. Sonra bana “Musa benim” dedi. “Oğlum Emin, taksinin bagajını aç” dedi. Oradan 2 cilt Mem u Zin getirdi. Üzerine de ismini yazıp bana taktim etti.³

-Cömertliği

Seyda çok cömert idi. Para peşinde olma zevkini yaşadığı olumsuz ticaret sonucunda yitirdiği için onun yanında dünyanın hiç değeri yoktu. Elinde bir kuruş olsa fakirlere vermekte zevk doyardı. Biri sıkıştığında ona gelir, para istediğinde cebinde olanı verir, olmadığında kendi öğrencilerinden borç alırdı. Emekli maaşı aldığında dağıtırdı. Kim gelir bir şey isterse mutlaka yardımcı olmaya çalışırdı. Bir ara bir mahpus cezasını çektikten sonra yanına gelmiş, memlekette gideceğini ancak parasının olmadığını, hiç kimsenin yardımcı olmadığını söylemişti. Derhal cebinden para çıkarıp adama takdim etmişti. Bazen biri gelir para isterse mutlaka verin kim bilir belki Hızır da sizden istemiş olabilir diye düşünerek devamlı infak yapar teşvik ederdi. Vefat etmeden önce aldığı emekli maaşını hastanede dağıtmıştı.

-Mütevazılığı

Mütevazılık denilince akla gelen ilk örneklerden biri olan Molla Musa'dan hissettiği duyguları dinleyelim; “Ben küçük bir çocukla konuştuğum zaman sanki o çocuğun

³ 30 Aralık 2021 tarihinde Hanifi Taşkın tarafından kayda alınmıştır.

yaşındayım. Ben genç biriyle konuştuğum zaman sanki o gencin yaşındayım, yaşlı biriyle konuştuğum zaman sanki onun yaşındayım. Allah beni kibirli olan kullarından eylemesin.” Onunla sohbet eden, bu duruma şahit olur. Kendisi, içeriye giren 4-5 yaşlarında bir çocuğun karşısında ayağa kalkacak kadar mütevazı, talebeleri ayakta iken kendisi hastalığına rağmen oturmayacak kadar ince düşünceli, ilmiyle kibirlenmeyecek kadar âlim bir zattır.⁴

Siirt'ten bazı âlimler medresesine gelmişti. O sırada lavaboda abdest alıyordu. Onlardan biri sufi Molla Musa nerde? deyince “Buyurun siz yukarıya çıkın, orada misafir odası vardır. Musa birazdan oraya gelecektir, demiş. O misafirler odada Molla Musa'yı bekleye dururken sofi dedikleri o şahıs yanlarına gitmiş, orada biri “Seyda Seyda buraya gelin” deyince kendisini tanımışlardır. Hayretlerini gizlememişlerdir. O kadar kitap yazan Molla Musa'nın bir şöhretine bir de mütevazı oluşuna bakmışlar. Gittikleri yerlerde devamlı bu olaydan bahsetmişlerdir.

-İlim, amel ve İhlası

Vefatına yakın bir zamanda Prof. Dr. Enbiya Yıldırım kendisini ziyaret ederken şunları belirtmişti: 1965 yılında Şeyh Abdülbaki'yi ziyaret etmiş, kendisine vekâlet verip halife olmasını talep etmişti. Kendisi ilmi çok sevdiğini belirterek halife yapacak kişilerin çok olduğunu, fakat Doğubayazıt'ta âlimlerin olmadığını, bundan dolayı da Arapça ders vermek istediğini söyleyerek vekâleti kabul etmediğini belirtmiştir. O günden bugüne kadar ders vermeyi sürdürdüğünü ifade etmiştir. Çocuklarından da üç şey istediğini belirtmiştir: İLİM-AMEL-İHLAS...⁵

Biri kendisini ziyaret etmiş, o sırada bir kitap okumakla meşgul olmuştu. Ziyaretçisi Seyda sen hiç bıkmadın mı? demiş. O da sen hanımın yanına gittiğinde bıkmıyor musun? İlmin lezzeti, o lezzetten daha lezizdir, demiş....

Seyda Molla Musa'nın vefatının birinci yıl dönümü münasebetiyle düzenlenen programda Kars'ta medresesi olan talebesi Şeyh Muhammed Emin Bulut, Seyda hakkında şunları dile getiriyor:

⁴ Musa gül tarafından Yüksek Lisans Seminer çalışmasında geçmektedir.

⁵ 23.10.2021 tarihinde Abdullah Recep Koyuncu tarafından kayıt altına alınmıştır.

https://www.youtube.com/watch?v=SMntLWf_c9I

“Seyda 1958-60 senelerde Doğubayazıt’ın bir köyünde fahri imamlık yapmıştı. Köyde bir sıkıntı çıkmış. Seyda demiş ki: ‘Biz buradan hicret edeceğiz.’ Ben bunu Seyda’nın bir talebesinden duydum. Dedim ki: ‘Seyda, bu bizi ilgilendirmez. Biz içerdeyiz, okuyoruz. Niye terk edelim’ dedim. Seyda: ‘Biz gayr-ı meşruyu kabul etmeyiz’ dedi. Orada Seyda ağaya-paşaya kafa tutuyor. Tabiri caiz ise şimdiki halk tabiriyle... Bizim o köylü Mustafa Hoca: ‘Seyda, o zaman Kars’a gidelim. Orada büyük bir köy var. Nahçıvan’ın altında...Orada hem ders verirsiniz, hem de sizin yanınızda biz de okuruz. Saygılı bir köydür. İmamları da seviyorlar. Oraya gidelim’ dedim. En son karar veriyorlar, oraya gidiyorlar.

Annem rahmet etsin, dedi ki: “Çocuklar geldiler, misafir geliyor” dediler. Merhum annem dedi ki: “O zaman biraz yağmur yağmış, biz de –sonbahardır- kavurma yapmıştık, ben baktım sekiz kişiymiş. Et çok, ama ekmeğimiz dört tane...Ben hemen hizmetçiyi gönderdim. Yakın bir yerde ekmek borç getirecek. Onlar acıkmışlar, ısrarla yemek istiyorlar. Annem: “Ben en son baktım, leğende ekmekler sekiz tane olmuş.” Vallahi annem yemin ediyordu ve dedi ki: “Ben baktım, o ekmekler bizim ekmeklerle aynı...” O sıralarda babam evde yok. O köye gitmiş. Daha sonraları Seyda babamla tanışıyor. Babam da o köyün imamıymış. Babam Seyda’ya “Sen gel, benim yerime imamlık yap” demiş. Seyda bizim evde kalmış, babam onun için devamlı hayvan kesiyordu. Seyda eve gelince babam onun karşısında diz üstü oturuyordu. Yatarken ona döşek getiriyordu. Yani babam Seyda’ya o kadar değer veriyordu.”⁶ Seyda, Molla Mehmet Emin’in babasını çok severdi. Bazen bize anlatırdı, derdi ki Kars’ta bir buçuk insan var, tam olan Şeyh Nurettin, yarı olan da Şaban köyünün muhtarı...

Seyda’ya talebe olduğu için iftihar eden Şeyh Muhammed Emin Bulut, küçük iken yanına gittiğini, Kur’ân okuduğunu ve daha sonra fıkıh ve siyer okuduğunda da onun üslubün farklılığına dikkat çekti. Siyer kitabını atlas yardımıyla anlattığını, kitapta geçen yerleri örneğin Süveyş kanalını atlastan göstererek ders verdiğini söyler. Seyda’yı gördüğünde edebinden dolayı Hz. Osman’ı hatırladığını belirtir. Seyda’nın sabah namazından sonra talebelerinde ders vermeye başladığını, akşam namazından sonra da oğlu Molla Ferit ve Molla Ali Yıldız’a ders verdiğini de ekler.

⁶ 3 Aralık 2022 tarihinde Mehmet Salih Gecit tarafında kayıt altına alınmıştır.

-Molla Musa Demir'in hatıraları

Seydayla tanışmasını şöyle dile getirir: “Seyda Haydaroğlu ve Şanezer köylerinde imamlık yaptığında babam da Eleşkirt’de imamdı. Babam talebe yetiştirmezdi. Ben babamın yanında *Şerhu’l-Muğni*, *Sadullah* ve *Hal* isimli kitapları okudum. Müşkil yerleri Seyda Molla Musa’ya ayda bir şehre gittiğimizde götürürdük, ona söyledik, o da hallederdi.” Seyda’nın kovit olduktan sonra Ağrı Devlet Araştırma Hastanesine sevk edildiğini duyunca medresesi de yakın olduğunda hemen hastaneye gittiğini, belki kendisine bir hizmette bulunacağını düşündü.

O, şöyle anlatır: “Ambulans geldi. Seyda ambulansın içinde yatıyordu. Seyda’nın ağzında oksijen maskesi vardı. Sedyeye getirdiler. Kovit döneminde idi. Seyda elini başına işaret ediyordu. Ben ‘Seyda, takke mi istiyorsun?’ dedi. ‘Evet’ diye işaret ediyordu. Ben takkemi Seyda’nın başına koydum. Seyda ölüm anında bile başı açık olmayı istemiyordu. İçeri aldık. Doktorlar ‘Siz içeri giremezsiniz’ dediler. Kendisine belki bir hizmet yaparız diye izin istedik. İçeri girdik. O esnada Seyda ile şöyle bir konuşmamız oldu: “Seyda, iyisiniz” dedim. ‘Elhamdu lillah’ dedi. Ben: “İnşaallah tekrar medresenin başına geçeceksiniz” dedim. “Vallah zamanımız gelmiş, ben şu an ölmek istiyorum. Ahirete irtihal etmek istiyorum, yeterli değil mi?” dedi. Ben: “Seyda, sizin ölmenizi istemiyoruz. Siz bize lazımsınız. Gidişiniz bizi yetim bırakacak” dedim. Kendisinin moralini bozmak istemedim. Seyda: “Bakınız Molla Saleh de vefat etti, o da yanımda okumuştum. Benden daha genç ve küçüktü” dedi. Sonra Seyda’yı yoğun bakıma aldılar. Seyda yoğun bakımda iken birkaç kez ziyaretinde bulunduk. Seyda’nın vefatı bizi derinden etkiledi. Seyda bizim medar-ı iftiharımızdı. Hamd olsun, Seyda’dan sonra çocukları var. Seyda’nın iznini takip ediyorlar. Rabbim bu hizmeti daim etsin.”

-Molla Mehmet Gül

Seyda’nın sadık talebelerinden Molla Mehmet kendisiyle ilk tanışmasını şöyle anlatır:

“Seyda’nın büyük hasletleri vardır, büyük ahlakı vardır. Seyda’yı nasıl tanıdık. Ben bir babamın tek erkek evladı idim. İlkokulunu bitirdim. Babam “Seni Arapça medreselerine göndereceğim” dedi. O zaman rahmetli babam araştırırdı. Doğubayazıt’ın çevresinde medrese yoktu. Sadece bir köyde medrese vardı. Böylece beni o medreseye yönlendirdiler. Ben de gidip orada 3-4 ay kaldım. Günün birinde bizim medreseye birkaç

talebe ağabeylerimiz geldi. Onların içerisinde Doğubayazıtlı Mahmut Demir abimiz de vardı. Talebelerin yanına gelip teker teker ismimizin ne olduğunu ve nereli olduğumuzu sordu. Hepimiz kendi köylerimizin isimlerini söyledik. Bana dedi ki “Sen Kotani aşiretinden misin?” “Evet ben Kotani aşiretindenim” dedim. Malumunuz medresede görevimiz vardı. Misafir geldikleri zaman görevimizi yapardık. Ben o gün görevli idim. Mahmut hoca yanıma geldi. O sıralarda *Avamil* kitabını okuyordum. Biz 15-20 talebeydik. Mahmut Hoca öğle vakti olunca içeride tuvalet olmadığından dedi ki “O Kotani kabilesinden olan talebe bana yol gösterebilir.” O zaman benim zoruma çok gitti. Mahmut Hoca ile dışarı çıktık, abdest aldık ve geldik. Bana “Sen okumak istiyor musun” dedi. Ben “Evet” dedim. Dedi ki “Buradaki Hoca Medrese arkadaşımıdır. Eğer ona söyleyecek olursan dünya ahiret benim elim yakanda olacak. Buradaki talebelerin yükü de boştur. *Avamil* okuyanlar *Şerhu'l-Muğni*'ye geçeceklerini söylediler.” “Peki benim ne yapmam lazım? Ben sadece buraya geldim” dedim. Dedi ki “Sen git, Seyda Molla Musa vardır. Bir medrese açacak. Siz gidin Seyda'dan güzel bir ilim elde edeceksiniz. Bir araba bulup Doğubayazıt'a geldik. Takkeli bir arkadaşın gezdiğini gördük. Ağrılı O arkadaş dedi ki “Ben de Seyda içim gelmişim, fakat kendisini tanımıyorum.” Ben de Doğubayazıtlı olduğum halde Seyda'yı tanımıyordum. Elhamdülillah sizin de malumunuz Seyda övünmeyi ve övülmeyi hiç sevmezdi 5-6 yıl seydanın yanında talebelik yaptık. Çarşıda Seyda'yı gördük. Seyda'nın yanına geldik. Mütevazı bir şekilde oturuyordu. Onun yanına gittik. Seyda'yı sorduk. Seyda dedi “Seyda bu kardeşinizdir.” Biz de Seyda olduğuna inanamadık. Biz diğer saydaların yanındayken tir tir titriyorduk. O kadar dehşetli laf atıcı, o kadar laf sokan hocalar vardı ki Affedersiniz...Seyda Molla Musa bizi kahvehaneye götürüp çay içirdi. Allah razı olsun, bize tavsiyelerde bulundu. Esnemez köyündeki medresesine beraber gittik. Medresede okuduk, ilminden ve irfanından faydalandık. Seyda'nın o kadar güzel hasletleri vardır ki bir programla anmak bitmez.”

Molla Mehmet başka bir anısını da şöyle dile getirmektedir: “Yine Seyda Harık (Esnemez) köyünde iken günün birinde halk kavga etti. Seyda aralarına girdi. Seyda'nın bir eli kırıldı. Rahmetli İsa Geçit vardı. Seyda'nın bir küçüğü idi. Hepinizin malumudur, İsa Geçit Ağrı'da Eğitim Enstitüsünün müdürüydü. Maddî durumu elverişliydi. “Artık seni Doğubayazıt'a götüreceğim” dedi. Seyda'nın elinde ne varsa hepsini sattı. Gelip bir kırtasiye açtı. O zaman malumunuz, hepimiz biliyordunuz dükkan çok mükemmel

çalışıyordu. Ben o zaman Seyda'ya yalvardım. “Seyda, böyle yapma, Harık'tan gideceksen başka yerlere git. Orada medrese aç, ilim öğrenelim. Sen ilim adamısın. Bu iş için değilsin” dedim. Seyda o zaman rahmetli İsa'ya uydu. Ticaret yaptılar. En sonunda iflas etti. Ben kendi köyümden oraya geliyorum. Seyda'dan ders alıyorum. Tekrar köye gidiyordum. Her gün Seyda'ya söylüyorum “Medrese açın, medreseye gelelim.” Günün birinde duydum ki dediler ki “Vallahi Seyda zarar etmiş, bütün malı gitti. İflas etti.” Ben *Şerhu'l-Muğni*'yi okuyordum. Herkes Seyda'ya “Geçmiş olsun” diyordu. Ben Seyda'nın yanına yaklaştım. Dedim “Elhamdu lillah, Seyda sen zarar ettin, çok şükür sen zarar ettin.” Seyda öyle güldü ki... O zaman ben çok genç idim. Elini boynuma koydu ve “Vallahi en mükemmel dostum sensin, git Molla İsa Işık, Mustafa Batur ve diğerlerini bul. Biz medrese açacağız” dedi. Allah rahmet eylesin, Mekânı Cennet olsun. Yeri geldi bize babalık yaptı, yeri geldi bize ağabeylik yaptı, yeri geldi bize seydalık yaptı. Seyda böyleydi. Allah'a hamd olsun bir gün nefsinin övmedi. O kadar âlimdi. Hiçbir zaman ‘Ben biliyorum’ demedi. ‘Ben şöyle âlimim, müderrisim veya mollayım’ demedi.

Molla Mehmet devamla Seyda hakkında hatıralarından birini şöyle zikreder: “Günün birinde biz üç kişi Seyda'nın yanında okuyorduk. Mustafa Batur adında bir arkadaşımız rahmetli oldu. Seyda Molla Ali Batur'un yiyeceği idi. Zihni çok berraktı. Seyda kendisini ilim konusunda çok beğenirdi. Bir gün “okumayacağım” dedi. Maddî durumu iyi değildi. Ben ve Molla İsa “Vallahi Seyda! Molla Mustafa okumuyor” dedik. Seyda o gün maaş almış, Allah rahmet eylesin. Dedik ki “Seyda! Mustafa böyle böyle diyor. Maddî durumu iyi değil. Okumayı bırakmak istiyor. Dedi ki: “Mustafa'yı çağırın.” Onu Seyda'nın yanına getirdik. Seyda dedi ki: “Mustafa! Ben bugün maaş aldım. Cüzdanımı çıkardım. Maaşımı saydı. Dedi “Ben 9 nüfuslu bir aileye bakıyorum. Sen de bir teksin. Bu parayı paylaşacağız.” Emin olun, Seyda o maaşı paylaştı. Yarisini Mustafa'ya, yarisini de kendisine aldı. Mustafa o parayla idare edip bahara kadar Seyda'nın yanında okudu.⁷

-Molla Abdusselam'ın Hatıraları

Talbelerinden biri Erzurumlu Abdusselam, Seyda'ya rahmet dileyip kendi hatıralarını şöyle anlatmaktadır: “Seyda gözlerimizin nuru, başımızın, bu diyarın ve tüm Müslümanların tacıydı. Bu çağımızda Seyda Molla Musa gibi insanların gelmesi çok

⁷ 3 Aralık 2022 tarihinde Mehmet Salih Gecit tarafında kayıt altına alınmıştır.

zordur. Bu saatten sonra öyle kerem sahibi, iyi ve Allah'ı tanıyan birinin dünyaya gelmesi mümkün değildir. Seyda'ya Allah rahmet eylesin. 2002'de Seyda'nın yanına okumak için geldik. Biz Seyda Molla Musa'yı Rabbani bir âlim, Allah'ı tanıyan bir âlim ve nefsi küçük bir âlim şeklinde gördük. O kadar ilim tahsil etmiş olmasına rağmen yine de kitap elinden düşmezdi. İkinci zamanında medreseden evine giderken kitabını elinden bırakmaz, götürür mütalaa ederdi. Sabahleyin tekrar getirirdi. Yanımızda sabahtan akşama kadar okurdu. Sadece bir ders değil bir günde yirmi ders verirdi. Bu haliyle Seyda ders okutmasını, mutalaa yapmasını, kitap okumasını hiç terk etmezdi. Bu bizim için bir ibrettir.” Seyda hakkında çok konuşmak istemediğini, Seyda'nın hayatından bazı şeylerden haberdar olduğunu ve istifade ettiğini belirtip Seyda ile hatırasını şöyle dile getirmektedir:

“Biz Ağrı'da iken bazı imamlar birbirine küsmüş, birbirini ziyaret etmezlerdi. Seyda Ağrı'ya gelirken bu şeyler yoktu. Güzel, hoş ve gül gibi ahlakı Seyda'nın tevazu olmasından geliyordu. Seyda'mız 2002 yılında dört ve beş ay içinde Hanefi mezhebine ait önemli bir kitap olan *Telvihi*'i okudum. Kâğıdım hala yerindedir.”

Seyda talebelerine ders verirken ara verilir veya talebe giderse mutlaka okuduğu yere kadar olan kısmını işaretler veya o kalan yere bir kâğıt koyardı. Bu adetiydi. Molla Abdusselam Seyda'ya yönelik anılarından sonra şöyle bir dua yaptı:

“Allah 'Seyda'ya rahmet eylesin. Şefaatten bizi mahrum etmesin. İnşallah Seyda'nın çocukları salihlerden sayılır. Allah Seyda'nın mirasını yeryüzünde terk etmesin. Bizi ve Seyda'nın çocuklarını, hepimizi Seyda'nın dizinde haşr eylesin. Doğru yolda, Kur'ân yolunda, sünnet yolunda bizi haşr eylesin. Hüsn-i hatimle, kelime-i şehadetle bu emanetini teslim etmeyi bize nasip eylesin.”

-Molla Zeki

Molla Zeki'yi Sırdo, Seyda hakkında açıklamalarda bulunup Seyda ile hatırasını şöyle anlatmaktadır:

“Biz hepimiz Seyda Molla Musa'nın ürünleriyiz, bahçesinin meyveleriyiz. Resulullah bir hadiste buyurmuştur ki; -Subhanallah bu hadis harfiyen Seyda Molla Musa'da mevcuttur.- *“İnsanoğlu öldüğü zaman, bütün amellerinin sevabı da sona erer. Şu üç şey bundan müstesnadır: Sadaka-i câriye, istifade edilen ilim, kendisine dua eden hayırlı*

evlat.”⁸ Bu üç şey de Seyda’da mevcuttur. Sadakayı cariye var, istifade edilen ilim var, salih evlatları var, eserleri vardır. Allah onun yerine üç amel geriye bırakmıştır, yerini doldurmuştur. Boş bırakmamıştır. Büyük bir adamdı. Biz bu adamdan çok razıydık, Allah da ondan razı olsun. Yalnız Seyda Molla Musa öyle bir insan ki Allah’ın emirlerini harfi harfiyen yerine getirmiştir. Tevazu ile ilgili ayet ve hadislerde gelen tüm sıfatlar Seyda’da vardı. Bir keresinde Erzurum’da onunla buluştum. Seyda’nın hastaneye geldiğini gördüm. Ben ‘Seyda hastalığın nedir?’ diye sordum. O ‘ben fakirdim. Annem yünden bir pantolonu çuvaldızla yapmıştı. Tek bir pantolon vardı. İşte o günden beri hastalığın zedesini aldım. Benim bugüne kadar bu hastalığım devam ediyor.’ Bakınız Seyda ne zahmetle okumuş. Bugüne kadar nereye gelmiş. Seyda diyordu ki “Şimdiki talebeler işleri bitip görev alınca ilmi terk edip gidiyorlar. Seyda bizim seydamızdır. Elhamdulillah Resulullah’tan (s.a.s) sonra Allah’ın Resulü’nün bahsetmiş olduğu tüm özellikler Seydamız Molla Musa’da mevcuttur. Seyda Molla Musa her şeye layıktır. Seyda insandır, alimdir, mütevazı bir insandır.

-Molla İbrahim Öztürk

İlk dönem talebelerinden olan Molla İbrahim Seyda hakkında önemli hatıralarından şöyle bahsetmektedir:

“1958’de Seyda Molla Musa Niço’nun imamıydı. Ben yanına gittim. -Seyda 1958’den 2021 yılına kadar talebelerin derslerini verdi, kitap yazdı. Resulu Ekrem şöyle ferman ediyor. ‘ Bir insan ölünce ameli devam eder.....’”

Tüm bunlar Seyda’da vardı. Seyda kitaplar yazmış, işte bu sadaka-i cariyedir. Talebelere ders vermiş o talebeler veya talebelerin talebeleri var oldukça Seyda Molla Musa onlardan dolayı hayır kazanacaktır. Çocukların hepsi okumuş dindardırlar. Onlar ve çocukları var oldukça Seyda hayır elde edecektir. Seyda çok cömert idi. Biz 1968’de Seyda’nın yanında Zorava’da okuduğumuzda babası Hasan ve kardeşi İsa oraya geliyorlardı. Seyda Molla Musa bizi dükkâna gönderiyordu. -Biz Seydanın evinde mutalaa ediyorduk.- 2 kilo patates, 2 kilo şeker, çay falan alıyorduk. Biz Seyda’nın gıybetini yapardık ve diyorduk ki ‘Allah razı olsun, Seyda İsa kardeşine bin lira veriyor, babasına bin lira veriyor. Evine

⁸ Müslim, Vasiyyet 14. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, Vasâya 14; Tirmizi, Ahkâm 36; Nesâî, Vasâyâ 8.

ise yüz lira, elli lira veriyor. Seyda ne kadar cömerttir. Yani kardeşine ve babasına karşı çok cömertti.”

İkinci bir hatırasını da şöyle anlatır: “Ben Hac işleri ile ilgili bir şirketle çalışıyorum. 20 yıldır Hacca hacı götürüyorum. Her gittiğimde Seyda’yı görmeye gidiyordum. Seyda bana para veriyordu. ‘Kimseye söyleme’ diyordu, bana dolar, para veriyordu. Diyordu ki ‘Mekke ve Medine’deki fakirlere vereceksin. Benim ismimi onlara söylemiyorsun bilmesinler.’ Oraya gittiğimde Seyda’nın verdiği paraları dağıtırdım. Aşırı cömert biriydi. Seyda Molla Musa farklı biriydi. Bizim gibi böyle giyinmezdi. Hepimizin dermanıydı. Ben ciddi söylüyorum. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Seyda gibi bir âlim gelmemiştir. Allah kendisinden razı olsun diyordu ki: ‘Allahtan korkun. Ne yapıyorsanız Allah için yapın. Dünyanın hayrı yoktur. Siz bir yanlış gördüğünüz zaman görüşünüzü söyleyin susmayın.’ Seyda Resulullah’ın (s.a.s) şöyle buyurduğunu devamlı tekrarları: *‘Bir bidat ortaya çıktığı zaman âlim ilmini izhar etmezse Allah’ın, meleklerin ve tüm insanların laneti üzerine olsun.’*⁹

-Molla İsmail Şan

Seyda’nın yanında okuduğundan dolayı büyük bir iftihara sahip olduğunu söyleyen Molla İsmail Seyda’nın yanında okuduğu yıllara ilişkin hatıralarını şöyle anlatmaktadır: “1993 yılında Seyda’nın yanına geldim. Ben Seyda Molla Burhan’ın müderrisi Molla Muhammed Emin’den ders almıştım. Seyda’nın yanına geldiğimde okumaya yeniden başladım. Seyda’ya ‘*Kavli Ahmet* kitabını okumak istiyorum’ dedim. Seyda ‘Molla az çok almışsın fıkıh, hadis, tefsir oku’ dedi. Biz 3 yıl Kalkanların evinde ders okuduk. Seyda, ben, Ferit Hoca, Reşit Hoca, Ferzender Hoca ve Molla Çerkez maaş alıyorduk. ‘Elektrik ve ekmek parasını karşılıyoruz’ dedim. Molla İbrahim ve Molla Nadir gelip ‘Biz bu medreseyi canlandıracağız’ dediler. Biz kendi aramızda istişare ettik. Birçok talebeyi bir araya getirdik. Medreseyi ihya ettik. Seyda’nın çocukları da sıfırdan başladılar. Molla Reşit, Molla Seyid, Molla Ferit ile beraber başladık. Hem okuduk hem de müzakere ettik.” Molla İsmail daha sonraları Şıguli köyüne gittiğini ve dönüşte Seyda’nın bir akrabasının vakıf etmiş olduğu bir arsa üzerinde bir medrese kurduğu söyledikten sonra Seyda’nın Cuma günü vaaz etmesini istediğini belirtmektedir. Kendisi vaaz etme konusunda utandığı için Seyda’nın medresenin camisinde bulunan odaya girdiğini

⁹ bk. el-Hatîb, el-Câmi’, thk. Tahhân, c. II, s. 118.

eklemektedir. Molla İsmail daha sonra şöyle demektedir: “28 şubat kararları devam etti. Seyda'nın kardeşi de olsa Allah'a karşı olana karşı çıkar. Takva ve Allah için değilse şöhret ve para içinse onları sevmez. ‘Ağaları sevmem ağalar da beni sevmez’ diyordu. ‘Ancak sen ağaların yanına destek için gidersin.’ Bu seydanın ahlakı idi. Bir gün Seyda’yla beraber Halil Güneç’in ziyaretine gittik. Seyda bana dedi ki ‘millet yaylalara çıktığında ben müşkil meseleleri gidip Halil Güneç ve Sadrettin Yüksel’e sorardım. Halil Güneç’in yanına gittim. O, bana nerde okuduğumu sordu. Ben ‘Tillo’da okuduğumu ve Seyda'nın yanında fıkıh, hadis ve tefsir gibi ilimleri okuduğumu’ söyledim. Halil Güneç Hoca dedi ki ‘Senin seydan Molla Musa çok âlimdir. O hem âlimdir, hem de müttakidir.’

-Molla Hüseyin Buğur

Merhum babam Molla Musa Van eğitim araştırma hastanesinde yatırıldığı zamanlarda abim Reşit hocayla beraber bir bayram münasebetiyle Molla Hüseyin’i ziyaret ettik. Kendisine babamızın uzun süre dostu olduğunu dolayısıyla kendisi hakkında düşüncelerini sorduğumuzda şöyle cevap vermişti: ‘Seyda Molla Musa hakkında Allah’u Teala nasıl hak söylüyorsa ben de hak konuşacağım. Ben onu rüyamda gökte kibleye yönelmiş ve arkasında bir cemaat oturmuş oldukları halde gittiklerini, Molla Musa’nın onların önünde tahmin ettiğim kadarıyla ağladığını gördüm. İkinci defa yine rüyada gördüm. Vallahi billahi gökkuşağı gibi uzun bir şey ‘bu alimde gösteriş diye bir şey yok. Ben ise bende de gösteriş hiç var mı diye sordum. Ses geldi, dedi ki “Onun da arkadaşları var.”¹⁰

-Şeyh Ebubekir Kağızmanî

Şeyh Ebubekir’e siz babamız Molla Musa’nın taziyesine gelmiş bulunmaktasınız. Allah razı olsun. Seydayla ilk tanışmanız nasıl oldu? Dedim. O şöyle dedi: “Seyda Molla Musa çok özel biriydi. İzzi kitabında ders arkadaşıldık. Biz Iğdır’da Seyda İbrahim’in yanında okuyorduk. Beraber ratıba gidiyorduk. Biz sopalarla evlere gidiyorduk. O sopayı yan tarafına koyardı.”¹¹

-Hastalığı Öncesinde Konuşmamız ve Covit Olunca Söyledikleri

¹⁰ 5 haziran 2019 tarihinde Mehmet Seyid Gecit tarafından kayda alınmıştır.

¹¹ 4 aralık 2021 tarihinde Mehmet Seyid Gecit tarafından kayda alınmıştır.

Biz aile olarak covit olmuşuk. Hastanede 12 gün kalmışık, çok şiddetli geçmişti. İyileştikten sonra babamı ziyaret ettik. Baba “bu hastalık çok zor. İnsanın nefesi kesiliyor, onun için kendini muhafaza et, fazla ziyaretçileri kabul etme” demiştim. O ziyaretçilerini çok sever, büyük ilgi gösterirdi. Bundan dolayı onları kıramıyordu. Nitekim bir gün abim Mehmet Reşit’in testi pozitif çıkınca eyvah dedim. Babamı aradım, sesi iyi değildi. Telefonda nefes vermekte zorlandığı belli oluyordu. Kardeşim Sena’ya hemen doktora götürölüp testini yapılmasını söyledim. Ertesi gün testi pozitif çıkınca hemen annemle beraber hastaneye yatırıldı. O sıralarda telefonda konuştuk. Bana “Senin dediğin gibi olduk. Nefesim zor çıkıyor” dedi. Hastanede kendisini görmeğe gittiğimizde annemin durumunun iyi olmadığını gördüm. Babam ise tesbihini eline alıp zikrediyordu. Bizi görünce çok sevinmişti. Çıkarken gülererek el salıyordu.

-Bayan Doktorun Vizitede Konuşması

Doğubayazıt Devlet Hastanesinde durumu oldukça iyiye gidiyordu. İki hafta sonra kan basıncındaki hava miktarı düşünce acilen Ağrı Devlet Hastanesine yatırıldı. Entübeye alınmış, birkaç gün sonra servise kaldırılmıştı. Durum iyiydi, konuşuyor, zorla yemek yediriyoorduk. Gece yanında kalmışık. Bayan doktor viziteye geldi, durumunu kontrol etti. Doktora babamın genel durumunun nasıl olduğunu sordum. Doktor durumunun çok iyi olduğunu, sadece akciğerle ilgili hafif bir sorun olduğu, dolayısıyla bunun için oksijene bağlandığı söyledi. Doktor epey kalmış, ilgileniyordu. O sırada babam şehadet parmağını kaldırıp bir şeyler konuşmaya başladı. Bayan doktor “ne demek istiyor?” deyince “Sizi dinlediğini ve Allah razı olsun demek istediğini” söyledim.

-Hüseyin Amcayla Son Ziyaretimiz

Bayan doktorun nöbetinden sonra erkek doktor ilgileniyordu. Sontajını değiştirdiler, o gece sontajtan bir damla damlamadı. Bunun üzerine durumu kötüleşti ve nihayetinde tekrar entübe oldu. Yoğun bakımda iken Hüseyin amcam çok üzölüyordu. İstanbul’dan gelmişti, Seyda rahatsız olmadan önce ziyaretine gidememişti. Hasta olduktan sonra görme fırsatını yakalayamamıştı. Derin bir halet-i ruhiyette olduğunu görünce ve “Amca sen merak etme inşallah ben bir şekilde doktordan izin alırım, beraber yoğun bakıma gidip ziyaret ederiz” dedim ve sonunda gittik. Oradaki sağlık görevlisi bize aynen şunları söyledi. “Bu adam buraya gelince ‘artık benim vadem doldu’ dedi. Eşhedu enlailahe illallah ve enne Muhammeder’-Resulullah ‘ diyerek entübe oldu. Son sözü bu...” Biz

yanına varınca ben 5 defa bir dua okudum, ona “amcam Hüseyin’le beraber geldiğimizi” söyledim. “Baba senin değerlerin çok iyi, senin dostların, halkın hep seni yukarda bekliyorlar,” diyerek selam verip çıktık. Bir kaç gün sonra -meğer doğru söylemişiz- bekleyen halkı cenazesine iştirak eder oldu.

-Molla Ahmet Karaçöl’ün Seyda’nın Vefatı Üzerine Konuşması

Değerli Seydalarım, Kardeşlerim!

Biliyorsunuz ki, dünyanın en büyük hadisesi ölümdür. Hele bu ölüm, bir alimin ölümü ise bu hadise daha da büyüktür. Çünkü Allah Resulü (s.a.s) şöyle buyurmuştur: *“Bir alimin ölümü bir alemin ölümüdür.”*¹² Şu yakın zamanda aramızdan ahirette intikal eden Seyda Molla Musa’nın ölümü elbetteki hepimizi derinden etkilemiş, hepimizi yasa boğmuştur. Allah bin kere kendisine rahmet eylesin. Seyda’nın mekanı cennet olsun, inşaallah. Nur içinde yatsın, inşaallah. O Seyda ki hepimizin seydasıdır. Seydaların seydasıdır. O Seyda ki memleketimizin manevî direği ve sigortası idi. O Seyda ki onun irtihali, onun Allah’ın huzuruna irtihali hepimizi yetim bırakmıştır. Bu vesileyle ben de tam manasıyla bilinçli olmasa da aklıma gelen, dilime düşen, kalbime düşen birkaç kelimeyi kaside olarak bir araya getirmeye çalıştım ve onları bu anma günü arkadaşlarıma, bütün ilim ehline, özellikle Seyda Molla Musa’nın aile fertlerine hediye etmek istiyorum. Onlarla paylaşmak istiyorum.¹³

¹² Darimi, Mukaddime, 32, 1/351

¹³ 19 Şubat 2022 tarihinde Ahmet Karaçöl tarafından kayda alınmıştır. Molla Musa hakkında birçok mersiye yazılmıştır. Bu mersiyeler daha sonra basılacaktır. İnşaallah.

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

SEYDA MOLLA MUSA GEÇİT ÖZEL SAYISI

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 4, Cilt: 4, Sayı: 4

Aralık-2023

MAKALE BİLGİLERİ

Molla Musa el-Celâl'nin Şafîî Fıkıhına Ait Fıkhi Meselelere Yaklaşımı: (Mecmatu'l-Fetâvâ Adlı Eserinin Analitik ve İstatistiksel Değerlendirmesi)

Scholar Musa Al-Jalali's Choices of Jurisprudential Issues According to the Shafi'is in his Book Collection of Fatwas (*Majmo' Al-Fatawa*) An Analytical Statistical Study

YAZAR

Amer ALDERSHEWI

Dr. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi

alder@agri.edu.tr

ORCID: [0000-0001-5126-5744](https://orcid.org/0000-0001-5126-5744)

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 14.12.2023

Makale Kabul Tarihi: 23.12.2023

Sayfa Aralığı: 60-81

ÖZET

Müslümanları ilgilendiren en önemli konulardan biri yaşamlarında rastladıkları meşeler hakkındaki fetvalardır. Bu çalışma, Şeyh Musa el-Celâli'nin "Macmu'atu'l-Fetawa" adlı eserindeki Şafî fikhına dair konuları ele almaktadır. Bu konuyu seçmemin nedenlerinden biri, fetvanın İslam ilimleri arasındaki önemi ve konumu, ayrıca araştırmanın konusu olan kitabın, orijinal kaynaklarından fetvaları derleyen kitaplar arasındaki önemidir. Araştırmayı bir giriş, iki bölüm ve bir sonuç olacak şekilde düzenledim. Birinci bölüm, Şeyh Musa el-Celâli'nin fetvalarını topladığı eseri "Macmu'atu'l-Fetawa"nın genel özelliklerine, yazarın biyografisine ve ilmi yaşamına dair kısa bir açıklama içermektedir. İkinci bölüm, fetvaları konularına göre tasnif etme ve açıklama konusundadır. Araştırmada tanımlayıcı ve istatistiksel analitik yöntem kullanıldı. Kitaptaki fetvaların sayısını belirleme sürecinde bu yöntemden faydalandım. Daha sonra analitik yönüyle, çalışmanın gerektirdiği önemli gerçeklere odaklandım. Elde ettiğim önemli sonuçlardan biri, el-Celâli'nin fetvalarını nakletmede en çok güvendiği alim'in İbn Hacer el-Heytemi olmasıdır. Ayrıca, el-Celâli'nin en çok ele aldığı konunun namaz olduğunu tespit ettik. Diğer detaylar ile ilgili bilgiler çalışmanın son kısımlarında incelemeyecektir.

Anahtar Kelimeler: Şeyh Musa el-Celâli, Şafî mezhebi, fetvalar, istatistik, analiz.

ABSTRACT

It is well known that one of the most critical issues that concern Muslims is the issue of Fatwa. Hence, this research aims to discuss this important issue. To achieve that, the researcher chose the Shafi'i jurisprudential issues in the book Collection of Fatwas (*Majmo' Al-Fatawa*) by scholar Musa Al-Jalali. The reason behind choosing this topic was, inter alia, the importance of Fatwa and its position among the Islamic sciences. In addition, the book - the research subject matter – is one of the books that collected Fatwas from authentic sources. The research is divided into two chapters and a conclusion. Chapter one mentioned the biography of the book's author, scholar Musa Al-Jalali, and provided an overview of his life and his scientific career, as well as a review of his most important works. Chapter two is concerned with counting the Fatwas according to their topics and then explaining them, starting with the ones most frequently mentioned in the book to the least frequent. The research adopted the descriptive approach in the statistical

and analytical side. The researcher utilized this approach to count the Fatwas mentioned in the book. For the analytical side, the researcher dealt with the most essential facts of the research. The researcher came up with several significant results that benefit the Muslim reader, and make him more aware of the book's topics, and the reasons behind the author's choice of those topics. Other important results have been found, such as that Al-Jalali, in deriving Fatwas, relied most on Ibn Hajar Al-Haytami, and that the topic Al-Jalali addressed most was prayer. Other significant results will be mentioned at the end of the research.

Keywords: Scholar Musa Al-Jalali - Shafi'i - Fatwas - Statistics - Analysis.

اختيارات الملا موسى الجاللي للمسائل الفقهية عند الشافعية في كتابه مجموعة الفتاوى- دراسة إحصائية تحليلية

الملخص

إن من أهم الموضوعات التي تهتم المسلمون في حياتهم تلك التي تتعلق بالفتيا، وبحثي هذا يتعلق بهذا الجانب المهم، وقد اخترت له المسائل الفقهية الشافعية في كتاب (مجموعة الفتاوى) للملا موسى الجاللي، وكان من أسباب اختياري لهذا الموضوع أهمية الفتيا ومكانتها بين العلوم الإسلامية، فضلاً عن أهمية الكتاب -موضوع البحث- بين الكتب التي جمعت الفتيا من مظانها الأصيلة، وقد قسّمت البحث إلى قسمين وخاتمة، تناول القسم الأول سيرة جامع الفتاوى الملا موسى الجاللي -رحمه الله- ونبذة عن حياته، ومسيرته العلمية، فضلاً عن رصد لأهم مؤلفاته، وقد عني القسم الثاني بإحصاء الفتاوى وفقاً لموضوعاتها، وبيانها، بدءاً بأكثرها وروداً في الكتاب إلى الأقل وروداً، واعتمد البحث المنهج الوصفي بجانبه الإحصائي التحليلي، وقد أفدت من هذا المنهج في إحصاء الفتاوى التي وردت في الكتاب، ثم وقفت في الجانب التحليلي على أهم الحقائق التي تقتضيها الدراسة، وخرجت بنتائج مهمة تفيد القارئ المسلم، وتجعله أكثر وعياً بموضوعات الكتاب، وأسباب اختيار المؤلف لها، ومن أهم النتائج: أن أكثر عالم اعتمد عليه الجاللي في نقل الفتاوى هو ابن حجر الهيتمي، وأن أكثر موضوع تطرق لها الجاللي هو الصلاة، وغير ذلك من النتائج التي سنأتي في نهاية البحث.

الكلمات المفتاحية: الملا موسى الجاللي- الشافعية- الفتاوى- الإحصاء- التحليل.

مدخل:

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على محمد وعلى آله وأصحابه أجمعين، وبعد:

فقد بعث الله سبحانه لهذه الأمة رسولاً كريماً، بلغ الرسالة وأدى الأمانة ونصح الأمة، ثم قبضه الله إليه وجعل مهمة النصح والإرشاد للعلماء من بعده، فأدى العلماء واجبه على أكمل وجه، فأخذوا العلم طبقة عن طبقة عن رسول الله صلى الله عليه وسلم؛ كلُّ يأخذ العلم من مصادر الشريعة ويعبّر عن ذلك العلم بلغته التي يفهمها قومه وعشيرته، فظهر عندنا الكثير من العلماء ممن كانوا في أصلهم ليسوا عربياً، بل درسوا العربية وأتقنوها وألفوا المؤلفات التي أصبحت أساساً في بعض فنون العلم، ودرج العلماء على ذلك إلى أن وصلنا إلى زمان أصبح الإقبال على العلوم الشرعية آخر ما يهتم به كثير من الناس، وأصبحت تفصل اللغة العربية عن الناس حواجز كثيرة، فترى الكثير من

العرب لا يعلمون من عربيتهم الفصيحة إلا القليل؛ ولذا فإنك إن وجدت من غير العرب من يتقن العربية فإن أسرار قلبك تبتهج بذلك أيما ابتهاج، ولا سيما عندما تجد المدارس التي تُعنى بتعليم اللغة العربية، ويقضي فيها الطلاب ساعاتهم بين كتب اللغة العربية؛ فترى هذا يحمل بين يديه (شرح المغني في النحو)، وترى ذلك يتدارس مع صديقه كتاب (البهجة المرضية)... وغيرها من كتب النحو والصرف العربي، وممن مشى على طريقة العلماء الكبار الملا موسى الجلاي رحمه الله، فقد بدأ بتحصيله العلمي منذ نعومة أظفاره حتى ارتوى من العلم وأصبح مدرّساً ينقل ما حواه من علوم إلى غيره، وهذه الطريقة كانت دارجة في مناطق الأكراد شمال شرق سورية وشرق تركيا؛ حيث كان الراغب في تعلم العلوم الشريعة عليه أن يتقن أولاً علوم اللغة العربية، فكان يبدأ بالآتي: (متن العزي للزنجاني في الصرف)، و(عوامل الجرجاني)، و(الظروف) مترجم إلى اللغة الكردية عن قواعد لابن هشام الأنصاري، ثم (تركيب الملا يونس) مترجم عن عوامل الجرجاني إلى النوع الثاني، ثم (شرح الجازي على المغني للميلاني) في النحو، ثم (شرح التفتازاني على العزي في الصرف)، و(حل المعاهد شرح قواعد ابن هشام)، و(شرح سعد الله البردعي على نموذج الزمخشري)، ثم (شرح مولانا الجامي على كافية ابن الحاجب) في النحو.

وهنا تنتهي المرحلة الأولى من التحصيل العلمي بحيث يكون الطالب قد اتقن اللغة العربية، ثم يدرس (مغني الطلاب أو شرح حُسمكاتي مع حاشية محيي الدين)، و(شرح الفناري مع حاشية قول أحمد في المنطق)، ثم (شرح السمرقندي على الرسالة العضدية في الوضع) (فقه اللغة)، و(شرح عصام على الفريدة في علم البيان)، و(شرح عصام الدين على الرسالة العضدية في الوضع)، ثم (ألغ مسعودي) أو (آداب الكلنوبي)، أو (شرح عبد الوهاب على الولدية)، أو (مير أبي الفتح على الرسالة الحنفية في علم المناظرة)، ثم (حواشي عصام، وعبد الغفور، وعبد الحكيم على شرح مولانا الجامي على كافية ابن الحاجب في النحو)، و(حاشية عبد الله يَزدي أو شرح الخبيصي على تهذيب التفتازاني)، و(شرح قطب على الشمسية في المنطق)، و(شرح التفتازاني المطول أو المختصر على تلخيص مفتاح السكاكي للقرظيني في البلاغة)، و(شرح التفتازاني على العقائد النسفية)، أو (شرح الجلال الدواني على العقائد العضدية في التوحيد)، و(شرح الجلال المحلي على جمع الجوامع لابن السبكي في أصول الفقه وأصول الدين والتصوف).

وبعد إتقان هذه العلوم من مظانها يحصل الطالب على الإجازة في العلوم الشرعية وعلوم الشرع (ليسانس)، وبعد ذلك إن شاء الطالب تخصص في أصول الفقه أو التوحيد، فقرأ بعض الكتب المطولة مثل: (الإحكام للأمدي)، أو (المستصفي للغزالي)، أو (شرح القاضي عضد الإيجي على مختصر المنتهى لابن الحاجب في أصول الفقه)، و(شرح المواقف للسيد الشريف الجرجاني)، أو (شرح المقاصد للتفتازاني)، أو (شرح الطوالع للأصفهاني)، أو غيرها في التوحيد، ولا بد من قراءة كتاب في علم الفلك، ورسالة في الحساب والهندسة، وكتاب في اللغة الفارسية؛ حيث تكون بمنزلة اللغة الأجنبية الآن، وحينئذ يحصل الطالب على الإجازة العالمية من درجة أستاذ (دكتوراه). (الديرشوي: دت، 10-11).

وقد أخرجت هذه السلسلة العلمية الكثير من العلماء الأفاضل وفيما يلي سيكون الحديث عن واحد من هؤلاء وهو الملا موسى الجلاي؛ وذلك بذكر طرف من حياته وكتبه مع التركيز على كتابه مجموعة الفتاوى، والله سبحانه أسأل التوفيق والسداد.

1. الملا موسى الجلاي السيرة الذاتية والإجازة العلمية والمؤلفات

1.1. السيرة الذاتية للملا موسى الجلاي

هو الملاً موسى بن حسن بن عبيد بن يوسف بن محمود بن عمر بن إسماعيل بن أحمد (كچل) الجلاي، ولد في قرية سبجان (Telçeker) ببيازيد سنة 1938م، وأنهى دراسته الابتدائية سنة 1949م، ثم بدأ بدراسة العلوم الشرعية سنة 1950م في قرية تَزْتُوب (Tirtop) التابعة لمحافظة موش (Müş) عند الأستاذ الملا رشيد فدرس من كتاب العزي في الصرف إلى كتاب شرح المغني للفاضل الميلاني، ومن بين جموع الخاضعين لامتحان الالتحاق بثانوية تخريج المعلمين اجتاز هو وشخص آخر ذلك الامتحان الذي انعقد في سنة 1949-1950 الذي أقيم في أريجيش (Erciş) ولكنه لم يلتحق بالمدرسة بسبب الرّمذ الذي أصاب عينيه، وانتقل إثر ذلك إلى مدينة إغدر (İğdir) سنة 1951-1952م

ليقرأ على الأستاذ الخليفة إبراهيم الإغدري إمام مسجد خوشخبر (Hoşhaber) تكملة الكتب المقررة، فقرأ عليه بدأ من كتاب شرح المغني إلى كتاب البهجة المرضية على الألفية للإمام السيوطي، ثم تابع دراسته في المدارس على بعض الأساتذة الأجلاء الأفاض الأعلام، وأنهى دراسته للكتب المقررة عند الأستاذ محيي الدين الهاولي ومنه أخذ إجازته العلمية العامة.

وبعد أن أكمل دراسة الكتب المقررة في السلسلة العلمية المعتمدة في هذه البلاد بدأ بتدريس تلك العلوم سنة 1957م في مختلف قرى بيازيد (Doğubayazıt) مثل قرية نوره شين (Norşin) ونيجو (Niço) وچفتلك (Çiftlik)، ثم ذهب إلى ولاية ماردين (Mardin) لأداء الخدمة العسكرية سنة 1961م التي استغرقت سنتين ونصف، وبعد رجوعه من الخدمة العسكرية أصبح إماماً في قرية كيربران (Gürpınar) أربع سنوات، وفي سنة 1968م أصبح إماماً في قرية شعبان (Şaban) التابع لولاية قرص (Kars)، ثم رجع إلى بلدته بيازيد وأصبح إماماً ومدرساً للعلوم الشرعية من سنة 1969 إلى 1975م في قرية زورآقا (Zorava)، وبعد تنقلات في عدة قرى رجع إلى بلدته بيازيد ودرّس العلوم الشرعية في قرية كورم (Krom) إلى جانب الإمامة من سنة 1989 إلى 1991م، ثم تقاعد عن الوظيفة الحكومية، ليتفرغ للتدريس في مدرسته التي أسسها في بيازيد، وكان يعرف من اللغات غير لغته الأم (الكردية) العربية والتركية والفارسية، وله من الأولاد ستة ذكور وبنات، وقد توفي الأستاذ الملا موسى في تاريخ 2021.11.30 في بلدة أغري بسبب وباء كورونا، ثم دفن في مقبرة بلده بيازيد. (عدنان يوسف: 2023، 10).

ومما تقدم من سيرة الملا موسى العطرة تبين للباحث أنه سار على نهج علماء السلف الصالح؛ حيث كان الجلاي -رحمه الله- ينتقل من مكان إلى مكان، ومن عالم إلى عالم ليروي شغفه من العلوم حتى ارتوى منها، ثم جلس في مدرسته ينثر تلك العلوم بين يدي طلبته ليروي شغفه العلمي، رحم الله الملا موسى الجلاي الذي قضى حياته بين طلب للعلم وتدريس للعلوم الشرعية؛ فكان خير خلف لخير سلف.

2،1. الإجازة العلمية للملا موسى الجلاي

أخذ الأستاذ الجلاي إجازته العلمية من الأستاذ المشهور والعالم الكبير الشيخ محيي الدين الهاولي، وسأذكر طرفاً من متن الإجازة:

باسمه سبحانه ما أعظم شأنه

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي جعل الاشتغال بالعلم من أفضل، بل أفضل الطاعات وأولى ما ينفق فيه نفائس الأوقات، وأعظم ما به يجتنب من الموبقات، وأزكى الصلاة بلا حدٍ، وأمنى السلام بلا عدٍ على سيد السادات ... وبعد:

فلما قرأ عليّ الملا موسى بن حسن الدُّغُوْبِيَايَزِيدِي الجلاي مقدراً كافياً من العلوم، وصار قابلاً للتدريس والفتوى حسب ما يمكن الآن متلبساً بالصلاح والتقوى وفق ما تيسر في هذا الزمان؛ أجزئته في الأولين موصياً له بالأخبرين، وبالتمسك بذيل الشريعة الغراء، والاجتناب عن مخالفة السنة البيضاء بعدم تتبّع الرُحْص في القضاء والفتوى، والاجتناب عما تحبه النفس وتهوى، كما أجازني وأوصاني بما ذكر وفيما ذكر الأستاذ الكامل الخبّر الفاضل المتبحّر في القضاء والفتوى، والمتصلع بالصلاح والتقوى، المتمسك بالحبل المتين، نجم الملة والدين أستاذي الملا علاء الدين ... إلى أن قال ... عن الشيخ محيي الدين بن حداد، وهو من جامع مجموع التحقيق بمنهاج الهدى إلى سواء الطريق، وأخلاق بلغت من التهذيب مبلغاً ليس لأحد بعده إلى حومة حماه تقريب وروضة فضله دانية القطوف للقاضي والداني الإمام قطب الدين المرجع في الفتوى الشيخ محيي الدين يحيى النووي ... عن الحسن البصري قدس سره، وهو من حضرة الإمام الهمام وليث المقدم غوث المحققين ويعسوب الموحدين سراج الملة والدين بدر العارفين شمس العارفين الشارب بكأس اليقين باب مدينة العلم علي بن أبي طالب القرشي الهاشمي المكي المهاجري المدني رضي الله عنه، وكرّم الله وجهه، وأفاض علينا فيضه وبركاته. وهو من درة صدف الوجود واسطة عقدة المرسلين المخصوص

بالمقام المحمود خليفة الله الأعظم وسر وجود الأفلاك سيدنا وسيد الثقلين محمد المصطفى صلى الله تعالى عليه وسلم وعلى آله وصحبه أجمعين.

المجيز: العبد المسكين محيي الدين تاريخ: شوال 16 يوم الجمعة 1405- 05 تموز يوم الجمعة 1985. (حصلت على نسخة من الإجازة العامة للملا موسى الجلاي من ابنه البروفيسور محمد صالح كجيت في شهر آذار 2023).

4،1. مؤلفات الملا موسى الجلاي

قضى الملا موسى الجلاي رداً من عمره بين الكتب يؤلف ويصنّف؛ حيث كان يقضي الساعات الطوال وهو يخط صفحات مؤلفاته بيده، وفيما يلي تعريف مختصر بتلك المصنفات:

1- (مجموعة العلوم: وهذا الكتاب مشتمل على خمسة عشر علماً، منها: علم الصرف، وعلم النحو، وعلم المنطق، وعلم العقائد، وعلم أصول الفقه، وعلم التصوف، وغيرها من العلوم.

2- مجموعة الفوائد): وهذا الكتاب مشتمل على ستّ عشرة فائدة، منها: في السيرة النبوية، وفي ردّ الشبهة عن بعض النصوص الشرعية، وفي الجواب عن اعتراضات بعض المستشرقين والمبشّرين، وفي فنّ العروض، وفي بعض الحواشي على مغنى الطلاب، وغيرها من العلوم.

3- مجموعة الرسائل: وهذا الكتاب مشتمل على أربعة رسائل. الرسالة الأولى: في بيان الكفّار والأصنام في العصر الأخير. والرسالة الثانية: في الأجوبة عن بعض الشبهات، وفيها ثلاثون مبحثاً، والرسالة الثالثة: الفجر الصادق المشرق النقي في إبطال كلام الباحث الفقيه الشقي، وفيها اثنا عشر فصلاً، والرسالة الرابعة: في الردّ على بعض من يؤيد العلمانية.

4- مجموعة المقاصد: وهذا الكتاب مشتمل على سبعة مقاصد، منها: مقصد في ذكر بعض المواعظ المبيّنة والمنذرة، ومقصد في بعض المسائل المهمّة المأخوذة من كتاب (إحياء علوم الدين للغزالي)، ومقصد في بعض المسائل المهمّة المأخوذة من كتاب (الأنوار في الفقه على مذهب الإمام الشافعي).

5- مجموعة الفتاوى: وهو موضوع هذا البحث الذي سنبسّط الحديث عنه

6- مجموعة القصائد: وهذا الكتاب مشتمل على ثلاثة فصول، الفصل الأوّل: في شرح بعض القصائد التي مُدح بها نبينا صلى الله عليه وسلم، وهي: قصيدة بانث سعاد، وقصيدة البردة، والقصيدة الهمزية. والفصل الثاني: في شرح بعض القصائد الجاهلية. والفصل الثالث: في شرح بعض القصائد الإسلامية، مثل: ديوان الإمام عليّ رضي الله تعالى عنه، وديوان الإمام الشافعي رحمه الله تعالى، وغيرها.

7- مجموعة الفيوضات: وهذا الكتاب مشتمل على بعض الحواشي المكتوبة على أهم الرسائل الكردية الإسلامية، وهي (فيض القدير المبدئي شرح المولد الكردي)، و(فيض القدير العلام شرح نهج الأنام)، و(فيض القدير الرّحمن شرح نوبهارا بچوكان)، و(فيض القدير المنان شرح عقيدة الإيمان).

وغيرها من الكتب مثل: (حاشية على إشارات الإعجاز في مظانّ الإيجاز للأستاذ بديع الزمان رحمه الله)، و(المولد الشريف والقصائد الكردية)، و(شرح قصائد ابن الفارض)، و(شرح أبيات تاريخ الخلفاء)، و(شرح أبيات نور الأبصار)، و(تعليقات على قزل إيجاز لبديع الزمان سعيد النورسي)، وغيرها الكثير. (أفين: 2019، 30).

2. كتاب مجموعة الفتاوى

سيكون مدار الحديث هنا عن كتاب مجموعة الفتاوى الذي بدأه الملا موسى الجلاي رحمه الله بقوله: "الحمد لله مجيب من سأله، والصلاة والسلام على سيدنا محمد خير من أرسله، وعلى آله وأصحابه البررة الكملة، أما بعد: فيقول العبد الذليل المحتاج إلى ربه الجليل موسى بن الحسن بن عبيد الجلاي أحسن إليه في الدنيا والآخرة ربه المتعالي: هذا كتاب مشتمل على بعض فتاوى بعض العلماء الأعلام والجهابذة الكرام وجعلته على فصول ..."، وقد

جمع الملا موسى الجلالي رحمه الله في كتابه هذا مجموعة متنوعة من الفتاوى، وهذه الفتاوى كانت متنوعة المأخذ، فقد جمع فتاوى بعض من كبار علماء المذهب الشافعي كالنووي وابن حجر الهيتمي والرملي وغيرهم، كما ذكر فيه مجموعة من المسائل المأخوذة من المذهب الحنفي، ولم يقتصر على أهل السنة والجماعة فقط؛ بل ذكر أيضاً مسائل مأخوذة عن الشيعة الجعفرية، كما لم يقتصر على القدماء من العلماء فقط؛ بل تطرّق إلى فتاوى بعض المعاصرين مثل الدكتور وهبة الزحيلي ويوسف القرضاوي، وبعض من المسائل لعلماء المملكة العربية السعودية، وخصّ الشيخ عبد العزيز ابن باز بذكر مجموعة من المسائل التي أفتى فيها، فكانت الفصول التي يحتويها هذا الكتاب أربعة عشر فصلاً، بدأ فيه بفتاوى الشافعية كالنووي وغيره، ثم أعقبها بالحنفية، ثم الجعفرية، ثم بعض فتاوى وهبة الزحيلي، ثم فتاوى بعض علماء السعودية، ثم فتاوى الشيخ عبد العزيز بن باز، ثم ختم الكتاب بذكر بعض فتاوى يوسف القرضاوي، فجاء الكتاب في 752 صحيفة.

3. الإحصاء لفتاوى المذهب الشافعي الواردة في كتاب مجموعة الفتاوى

فيما يلي إحصاء لفتاوى الشافعية في الكتاب على الترتيب الذي كتبه الملا موسى رحمه الله:

1،3. فتاوى الإمام النووي: وقد بلغ عدد الفتاوى التي نقلها الملا موسى الجلابي عن الإمام النووي 161 مسألة، والنووي هو: يحيى بن شرف بن مري بن حسن، النووي (أو النواوي). من أهل نوى من قرى حوران جنوبي دمشق، عالم الفقه الشافعي والحديث واللغة، يُعد الإمام النووي مُحَرَّر المذهب الشافعي ومنقَّحه ومهذِّبه ومرتبِّه، من تصانيفه: "المجموع شرح المذهب" لم يكمله، و"روضة الطالبين"، و"المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج" و"منهاج الطالبين" في بلدة نوى عام 676، الكويتية: 373/1. (165/).

وعمدة المفتين"، توفي (الموسوعة الفقهية السبكي: 1413، 5

الرقم	الموضوع	عدد الورود	الصفحة
1.	الطهارة	17	10-9
2.	الصلاة	31	14-11
3.	الجنائز	6	15-14
4.	الزكاة	3	15
5.	الصيام	2	15
6.	الحج	8	16
7.	الصيد والذبائح	4	17
8.	الأطعمة	5	18-17
9.	البيوع	20	20-18
10.	الإجارة	11	21-20
11.	الوقف	6	23-22
12.	الوصية	3	23
13.	النكاح	8	24
14.	الطلاق	5	25-24
15.	الأيمان	9	26-25
16.	الجنائيات	14	28-27
17.	الأقضية	9	29-28

2،3. فتاوى شيخ الإسلام الأنصاري: بلغ عدد الفتاوى التي نقلها الملا موسى الجلابي عن شيخ الإسلام الأنصاري 318 مسألة، والأنصاري هو: زكريا بن محمد بن زكريا الأنصاري المصري، فقيه شافعي محدث مفسر قاض، لقب بشيخ الإسلام، كان فقيراً معدماً، ثم طلب العلم فنبغ، ولي قضاء قضاة مصر. مكث من التصنيف، من مؤلفاته: "الغرر البهية في شرح البهجة الوردية" خمسة مجلدات، و"منهج الطلاب"، و"أسنى المطالب شرح روض الطالب"، وكلها في الفقه، وله "الدقائق المحكمة" في القراءات، و"غاية الوصول شرح لب الأصول" في أصول الفقه. توفي عام (926). (الموسوعة الفقهية الكويتية: 146/1؛ الزركلي: 2002، 80/3؛ الغزي: 1997، 1 / 196).

الصفحة	عدد الورود	الموضوع	الرقم
37-33	28	الطهارة	.1
47-38	51	الصلاة	.2
48-47	4	الزكاة	.3
48	4	الصيام	.4
49-48	2	الاعتكاف	.5
49	2	الحج	.6
52-49	13	الأضحية	.7
61-52	41	البيع	.8
61	2	العارية	.9
63-61	6	الغصب	.10
63	2	القراض	.11
68-64	15	الإجارة	.12
68	1	إحياء الموات	.13
71-68	9	الوقف	.14
72-71	3	الهيئة	.15
72	2	اللقطة	.16
75-73	7	الوصايا	.17
75	2	الوديعة	.18
82-76	31	النكاح	.19
90-82	38	الطلاق	.20
91	2	الرضاع	.21
93-91	9	النفقات	.22
94-93	5	الجراح	.23
95-94	4	الردة	.24
97-95	9	الحدود	.25
98-97	2	السير	.26
98	1	الذبائح	.27
99-98	6	الأيمان	.28
100	2	الذنور	.29
101-100	5	القضاء	.30
102-101	10	الشهادة	.31

3،3. فتاوى العلامة جلال الدين عبد الرحمن السيوطي: بلغ عدد الفتاوى التي نقلها الملا موسى الجلاي عن السيوطي 78 مسألة، السيوطي هو: عبد الرحمن بن أبي بكر بن محمد بن سابق الدين الخضير السيوطي، جلال الدين أبو الفضل. أصله من أسبوط، ونشأ بالقاهرة يتيماً. كان عالماً شافعيّاً مؤرخاً أديباً، وكان أعلم أهل زمانه بعلم الحديث وفنونه والفقه واللغة. كان سريع الكتابة في التأليف. ولما بلغ أربعين سنة أخذ في التجرد للعبادة، وترك الإفتاء والتدريس وشرع في تحرير مؤلفاته فألف أكثر كتبه. مؤلفاته تبلغ عدتها خمسمائة مؤلف، منها "الأشباه والنظائر" في فروع الشافعية، و "الحاوي للفتاوى"، و "الإتقان في علوم القرآن"، توفي في عام (911 هـ). (الموسوعة الفقهية الكويتية: 355/1، السخاوي: دت، 65/4).

الرقم	الموضوع	عدد الورود	الصفحة
.1	الطهارة	10	107-105
.2	الصلاة	10	108-107
.3	اللباس	7	111-109
.4	الزكاة	4	111
.5	الصيام	3	112
.6	الحج	2	112
.7	البيع	24	118-113
.8	النكاح	2	118
.9	الولاية	2	119
.10	الطلاق	7	121-120
.11	النفقات	3	122-121
.12	الجهاد	2	122
.13	الصيد والذبائح	1	122
.14	الأطعمة	1	123
.15	الأيمان	3	123
.16	باب جامع	6	125-124

3،4 فتاوى الإمام العلامة أحمد شهاب الدين بن حجر الهيتمي: بلغ عدد الفتاوى التي نقلها الملا موسى الجلاي عن ابن حجر الهيتمي 623 مسألة، وابن حجر الهيتمي هو: أحمد بن حجر الهيتمي الأنصاري. ولد في محلة أبي الهيثم بمصر، ونشأ وتعلم بها فقيه شافعي، تلقى العلم بالأزهر، وانتقل إلى مكة وصنف بها كتبه وبها توفي، برع في العلوم خصوصا فقه الشافعي، من تصانيفه: "تحفة المحتاج شرح المنهاج"؛ و "الإيعاب شرح العباب المحيط بمعظم نصوص الشافعية والأصحاب"؛ و "إتحاف أهل الإسلام بخصوصيات الصيام"، توفي عام 974. (الموسوعة الفقهية الكويتية، 135/1؛ السخاوي: دت، 109/1).

الصفحة	عدد الورود	الموضوع	الرقم
141-130	52	الطهارة	.1
164-141	112	الصلاة	.2
163	3	اللباس	.3
170-164	26	الجنائز	.4
176-170	23	الزكاة والصدقات	.5
178-176	13	الصيام	.6
179	2	الاعتكاف	.7
182-179	15	الحج	.8
191-183	37	البيع	.9
192-191	3	السلم	.10
193-192	7	القرض	.11
195-194	9	الرهن	.12
196-195	2	التفليس	.13
198-196	8	الحجر	.14
199-198	5	الصلح	.15
200-199	5	الحوالة	.16
202-200	9	الضمان	.17
202	1	الشركة	.18
204-202	7	الوكالة	.19
206-204	10	الغصب	.20
207-206	3	العارية	.21
207	2	الشفعة	.22
208	3	القراض	.23
210-209	11	الإقرار	.24
211	1	المساقاة	.25
214-211	13	الإجارة	.26
217-215	9	إحياء الموات	.27
229-217	44	الوقف	.28
231-229	8	الهبة	.29
231	1	اللقطة	.30
233-232	3	الجعالة	.31
236-233	15	الوصية	.32
236	2	الوديعة	.33
237	2	الفيء والغنيمة	.34
239-237	8	الصدقات	.35
243-239	24	النكاح	.36
244	4	الولاية	.37
245	2	القسم والنشوز	.38
247-245	10	الطلاق	.39

248-247	3	العِدَد	.40
248	1	القذف واللعان	.41
251-248	9	النفقة	.42
252-251	5	الجراح	.43
252	3	البغاة	.44
253	1	الأشربة والمخدرات	.45
253	2	التعازير	.46
254	2	الردة	.47
255	2	الصيال	.48
257-255	8	السير	.49
259-257	7	الصيد والذبائح	.50
259-260	3	الأضحية	.51
261-260	5	العقيقة	.52
262-261	4	الأطعمة	.53
262	1	المسابقة والمناضلة	.54
263-262	3	الأيمان	.55
266-263	13	النذر	.56
273-266	24	القضاء	.57
276-273	13	الشهادات	.58

3،5. فتاوى العلامة شمس الدين محمد ابن العلامة شهاب الدين أحمد الرملي: بلغ عدد الفتاوى التي نقلها الملا موسى الجلاي عن الرملي 600 مسألة، والرملي الابن هو: الرملي: هو شمس الدين محمد بن أحمد بن حمزة، فقيه الديار المصرية، يقال له: الشافعي الصغير، جمع فتاوى أبيه، وصنف شروحاً، وحواشي كثيرة. من مصنفاته: "نهاية المحتاج إلى شرح المنهاج"، و"غاية البيان شرح زيد بن رسلان"، و"شرح البهجة الوردية"، توفي في عام (1004هـ). (الموسوعة الفقهية الكويتية: 78/1؛ الزركلي: 2002، 235/6).

والرملي الأب هو: شهاب الدين أحمد بن حمزة الرملي، فقيه شافعي من رملة المنوفية قرب منية العطار بمصر، توفي بالقاهرة، من مصنفاته: "فتح الجواد بشرح منظومة ابن العماد" في المعفّات، و"الفتاوى" جمعها ابنه شمس الدين الآتي ذكره و"حاشية على شرح الروض"، توفي عام (957هـ). (الموسوعة الفقهية الكويتية: 352/1؛ الأعلام: 2002، 117/1).

الصفحة	عدد الورود	الموضوع	الرقم
289-279	63	الطهارة	.1
306-289	92	الصلاة	.2
304	6	اللباس	.3
307-306	8	الجنائز	.4
309-307	9	الزكاة والصدقات	.5
312-310	14	الصيام	.6
312	2	الاعتكاف	.7
314-313	10	الحج	.8
320-314	27	البيع	.9
321-320	7	السلم	.10
321	3	القرض	.11
322	3	الرهن	.12
323-322	5	التفليس	.13
323	3	الحجر	.14
324-323	4	الصلح	.15
324	3	الحوالة	.16
325	2	الضمان	.17
325	1	الشركة	.18
326-325	7	الوكالة	.19
328-327	7	الإقرار والإقرار بالنسب	.20
329-328	8	العارية	.21
331-330	8	الغصب	.22
331	2	القراض	.23
332	5	المساقاة	.24
336-332	21	الإجارة	.25
337	4	إحياء الموات	.26
340-338	11	الوقف	.27
340	3	الهيئة	.28
341-340	5	اللقطة واللقيط	.29
341	2	الجعالة	.30
343-342	8	الوصايا	.31
345-344	6	الوديعة	.32
345	2	قسم الفيء والغنيمة	.33
347-345	11	الصدقات وصدقة التطوع	.34
364-347	35	النكاح	.35
353-352	6	الولاية	.36

354-353	2	القسم والنشوز	.37
359-354	23	الطلاق	.38
360	5	العدد	.39
359	5	القذف واللعان	.40
364-361	11	النفقة	.41
367-364	20	الجنايات والحدود	.42
365	1	البغاة	.43
368-367	2	الأشربة والمخدرات	.44
366	4	الردة	.45
368	6	الصيال	.46
374-369	19	السير	.47
375-374	7	الصيد والذبائح	.48
376-375	5	الأضحية	.49
377-376	4	العقيقة	.50
379-377	12	الأطعمة	.51
381-379	12	الأيمان	.52
382-381	7	النذر	.53
384-382	10	القضاء	.54
385-384	8	الشهادات	.55
389-385	24	مسائل شتى لا تعلق لها بشيء من أبواب الفقه	.56

6،3. فتاوى عثمان بن عبد الرحمن بن عثمان بن موسى الكردي الشَّهْرَ زوري الموصلِي المشهور بابن الصلاح: بلغ عدد الفتاوى التي نقلها الملا موسى الجلاي عن ابن الصلاح في فتاوى الإمام شيخ الاسلام 96 مسألة، وابن الصلاح هو: هو عثمان بن عبد الرحمن بن موسى تقي الدين، أبو عمرو المعروف بابن الصلاح، كردي الأصل من أهل شهرزور أهلها كلهم أكراد - من علماء الشافعية، إمام عصره في الفقه والحديث وعلومه، وإذا أطلق الشيخ في "علم الحديث" فالمراد هو، كان عارفاً بالتفسير والأصول والنحو، تفقه أولاً على والده الصلاح، ، من تصانيفه: "مشكل الوسيط" في مجلد كبير، و "الفتاوى" و "علم الحديث" المعروف بمقدمة ابن الصلاح، توفي في عام (577). (الموسوعة الفقهية الكويتية، 311/1؛ ابن هداية: 1402، 84؛ كحالة: دت، 257/6).

الرقم	الموضوع	عدد الورود	الصفحة
1.	الطهارة	3	394-393
2.	الصلاة	8	395-394
3.	الجنائز	5	396
4.	الزكاة	6	397-396
5.	الصيام	1	397
6.	البيع	5	399-398
7.	النسب	2	399
8.	التفليس	6	401-400
9.	الوكالة	1	401
10.	الشركة	1	401
11.	الإقرار	2	402
12.	العارية	1	402
13.	الإجارة	7	404-403
14.	إحياء الموات	3	405-404
15.	الوقف	7	406-405
16.	الهيئة	5	408-407
17.	الوصية	5	409-408
18.	النكاح	7	410-409
19.	الطلاق	2	411
20.	النفقات	3	412-411
21.	الجنائيات	4	413-412
22.	الأطعمة	2	412
23.	السبق والرمي	1	414
24.	الأيمان	1	414
25.	النذر	2	414
26.	القسامة	2	415-414
27.	الشهادات	4	416-415

7,3. فتاوى الإمام قاضى القضاة علي بن عبد الكافي السبكي: بلغ عدد الفتاوى التي نقلها الملا موسى الجلابي عن السبكي 41 مسألة، والسبكي هو: هو علي بن عبد الكافي بن علي السبكي، تقي الدين، نسبته إلى (سبك العبيد) بالمنوفية بمصر، ولد بها، ثم انتقل إلى القاهرة والشام، ولي قضاء الشام سنة 739 هـ واعتل، فعاد إلى القاهرة وتوفي بها، له ردود على ابن تيمية وكان عنده انحراف عنه، من تصانيفه: "الابتهاج شرح المنهاج" في الفقه، و "المسائل الحلبية وأجوبتها"، و "مجموعة فتاوى"، توفي في عام (756). (الموسوعة الفقهية الكويتية: 354/1؛ السبكي الابن: 1413، 146/6-226).

الرقم	الموضوع	عدد الورود	الصفحة
.1	الطهارة	2	419
.2	الصلاة	1	420
.3	الزكاة	1	420
.4	الصيام	1	420
.5	الحج	3	421
.6	الأطعمة	1	422
.7	الحجر	5	423-422
.8	الضمان	1	423
.9	الغصب	1	424
.10	الإجارة	3	424
.11	إحياء الموات	3	425
.12	الوقف	2	426
.13	الوصية	1	426
.14	النكاح	2	427-426
.15	الصداق	2	427
.16	الطلاق	4	428-427
.17	العدة	1	428
.18	الردة	2	429-428
.19	الجهاد	2	429
.20	الأيمان	3	430-429

8,3. فتاوى الإمام العلامة محمد بن سليمان الكردي: بلغ عدد الفتاوى التي نقلها الملا موسى الجلاي عن العلامة سليمان الكردي 71 مسألة، والكردي هو: محمد بن سليمان الكردي المدني، ولد بدمشق ونشأ بالمدينة وتوفي بها، من فقهاء الشافعية بالديار الحجازية، صاحب مؤلفات نافعة، تولى إفتاء الشافعية بالمدينة، من تصانيفه: "الفوائد المدنية فيمن يفتى بقوله من أئمة الشافعية"، و"عقود الدرر في بيان مصطلحات تحفة ابن حجر"، و"فتح الفتاح بالخير في معرفة شروط الحج عن الغير" ثم اختصره وسماه فتح القدير، توفي في عام (1780). (الموسوعة الفقهية الكويتية، 367/1؛ الحسني: دت، 111/4).

الرقم	الموضوع	عدد الورود	الصفحة
.1	الطهارة	4	434-433
.2	الصلاة	8	435-434
.3	اللباس	1	436
.4	الزكاة	4	437-436
.5	الصيام	1	437
.6	الحج	1	437
.7	الأضحية	1	438
.8	البيع	5	439-438
.9	الوكالة	2	440-439
.10	الإقرار بالنسب	2	440
.11	الغصب	4	442-440
.12	الإجارة	3	443-442
.13	الجعالة	1	443
.14	الوقف	5	444-443
.15	النكاح	8	449-445
.16	الطلاق	9	448-446
.17	العدة	1	449
.18	الجنايات	1	450
.19	الردة	1	450
.20	الزنا	1	450
.21	السير	4	452-451
.22	الأيمان	2	452
.23	النذر	1	453
.24	الشهادات	1	453

4. تحليل البيانات الواردة في الإحصاء

سأبدأ مرحلة التحليل ببيان الموضوعات الأكثر وروداً في اختيارات الملا موسى الجلاي -رحمه الله-، وذلك بترتيب الموضوعات بحسب كثرة ورودها في الفتاوى التي جمعها الجلاي في كتابه مجموعة الفتاوى، وهي وفق الترتيب الآتي:

فنالت الصلاة النصيب الأكبر؛ حيث وردت 313 مرة، وأنت الطهارة في المرتبة الثانية؛ حيث وردت 179 مرة، وتلتها البيوع، ووردت 159 مرة، ثم النكاح، ووردت 117 مرة، ثم الطلاق بـ 98 مرة، وتلاه الوقف بـ 84 مرة، ثم الإجارة بـ 73 مرة، فالجنايات بـ 53 مرة، ثم الزكاة بـ 50 مرة، وأنت الموضوعات الأخرى بأقل من 50 مرة، ولا يتسع البحث لذكرها، وقد ذكرت في الجداول الإحصائية السابقة.

الزكاة: 50، الأفضية: 48، الجنائز: 45، الحج: 41، الصيام: 39، الأيمان: 39، الوصايا: 39، الشهادة: 36، النفقات: 35، الوصية: 33، السير: 33، الغصب: 29، الأطعمة: 25، النذور: 25، الأضحية: 22، الإقرار: 22، الصيد والذبايح: 20، إحياء الموات: 20، الصدقات: 19، الهبة: 19، الوكالة: 17، الحجر: 16، العارية: 14، التفليس: 13، السلم: 12، الضمان: 12، الرهن: 12، الوليمة: 12، الجراح: 10، القرض: 10، الوديعة: 10، العدة: 10، الردة: 9، الصلح: 9، العقيقة: 9، اللقطة: 8، الحوالة: 8، الصيال: 8، القراض: 7، الاعتكاف: 6، المساقاة: 6، الجعالة: 6، القذف واللعان: 6، الزنا: 5، الجهاد: 4، البغاة: 4، قسم الفيء والغنية: 4، القسم والنشوز: 4، الشركة: 3، الأشربة والمخدرات: 3، التعازير: 2، المسابقة والمناضلة: 2، الشفعة: 2.

وقد تبين لي بعد تفريغ الإحصائية أن أكثر الموضوعات التي ركز عليها الجلاي في الفتاوى التي جمعها هي الصلاة والطهارة والبيوع والنكاح والطلاق والوقف والإجارة والجنايات والزكاة، وقد حازت الصلاة النصيب الأكبر من الفتاوى بـ 313 فتوى، وقد يعود سبب الإكثار من فتاوى الصلاة إلى أنها أكثر ما يُسأل عنه الجلاي، أو أن أكثر ما يثير اهتمام الناس هو موضوع الصلاة، أو أن حاجة الناس لبيان الفتاوى التي تتعلق بالصلاة أكثر من غيرها، ولا عجب في ذلك فالصلاة خير موضوع، وهي ترتبط بحياتهم اليومية، وقد يتساءل الإنسان ويختار في كثير من أمورها هل هي جائزة أم لا؟ فتمثلت هذه الفتاوى الأجوبة على ما يتبادر إلى أذهان الناس أو يعيشونه من حالات تستلزم الإجابة، ثم جاءت الطهارة في المرتبة الثانية حيث بلغت عدد الفتاوى 179 فتوى، ولا غرابة في ذلك فالطهور شرط الإيمان، وهي مفتاح قبول الصلاة، ولا قبول للصلاة دون طهارة، والموضوع الثالث الذي كان له الحظ الأوفر من الفتاوى التي جمعها الجلاي كان موضوع البيع، فقد بلغ عدد الفتاوى المتعلقة بالبيع وتوابعه من خيار وقبض وغيرها من مسأله فيبلغت 159 مسألة، وهذا العدد يعكس الحاجة الماسة للبيع، فإن البيع يمثل أكثر المعاملات التي يُجرها الناس في حياتهم اليومية، ثم يأتي بعد ذلك النكاح والطلاق بـ 117 و 98، فتاوى النكاح كانت أكثر من الطلاق، وهذا يعكس أن حالات الزواج أكثر من الطلاق، فالطلاق يأتي في الحالات التي تستعصي معها الحياة، فمن الطبيعي أن تكون أقل من النكاح، وأعتقد أن تركيز الشيخ الجلاي -رحمه الله- على فتاوى الزواج يأتي من إيمانه بضرورة الحفاظ على الأسرة المسلمة، ونبذ الطلاق إلا في حالات يستعصي معها الاستمرار بالزواج، واللافت أن الفتاوى المتعلقة بالوقف أكثر من تلك المتعلقة بالإجارة، مع كثرة تعامل الناس بالإجارة فعدد فتاوى الوقف 84، وعدد فتاوى الإجارة 73، وربما نستطيع أن نعزو كثرة الفتاوى المتعلقة بالوقف إلى انتشار المدارس الإسلامية التي تهتم بتعليم العلوم الشرعية وعلوم اللغة العربية في هذه المنطقة؛ مما يجعل الناس يكثر من الأسئلة المتعلقة بالوقف، وكما هو معلوم أن الأوقاف كثيرة في تركيا، وربما كان من أسباب تقديم الوقف على الإجارة أن الشيخ -رحمه الله- كان يؤمن بالوقف بوصفه قيمة إسلامية عظيمة، وقد قضى شطرا كبيرا من حياته في خدمة الوقف الإسلامي، وبعد الإجارة يأتي موضوع الجنايات وعدد فتاواها 53 فتوى، فالمعروف من حال هذه المنطقة أن السلطة العشائرية مازالت قوية فيها، وأن أكثر الخلافات التي تحدث بين الأفراد ينقلب إلى خلاف بين العشائر، وهذا يستتبع حدوث جنايات إما على النفس أو الأعضاء، وبالتالي فإن تلك الموضوعات تثير اهتمام الناس فيسألون عن أحكامها، وآخر الموضوعات التي أكثر الملا موسى الجلاي -رحمه الله- من ذكر الفتاوى فيها موضوع الزكاة بـ 50 فتوى، والسبب في احتلال الزكاة هذه المرتبة كونها ثالث أركان الإسلام، وأن المنطقة التي عاش فيها الملا موسى لا تعتمد كثيراً على الزراعة، فالمنطقة ليست زراعية بحتة، فبعض أطرافها تغطيها الثلوج طوال الشتاء تقريباً وبعضها جبلي؛ مما يجعل الناس يزهدون في

الزراعة التي هي أهم مصادر الزكاة، وكان من الضروري أن يركز على فتاوى الزكاة من خارجها الأخرى، حتى لا يهمل هذا الركن العظيم من أركان الإسلام، ثم تتنالى الفتاوى من حيث عددها عند الملا موسى الجلابي إلى أن تصل إلى أقلها عدداً وهي التعازير والمسابقة والمناضلة والشفعة بـ2 فتوى لكل باب، وسبب قلة الفتاوى في الأبواب المتقدمة قد يعود إلى عدم تطبيق التعازير الشرعية في البلدان الإسلامية عموماً، وكذلك إلى ترك أساليب المسابقة التي كانت قديماً كاللعب بالسيوف ورمي النبل التي تتعلق بالمسابقة والمناضلة، أما الشفعة فإن قلة فتاويها يُظهر قلة الأسئلة المطروحة عن الشفعة، أو عدم لجوء الناس إلى هذا الحق في زماننا الحاضر.

5. الخاتمة:

تتضمن الخاتمة أهم النتائج والتوصيات:

1,5. النتائج: بعد الدراسة الإحصائية على فتاوى المذهب الشافعي في كتاب الملا موسى الجلابي مجموعة الفتاوى انتهى البحث إلى ما يلي:

1. الملا موسى -رحمه الله- جمع في كتابه هذا الفتاوى من الأبواب التي يرى أن حاجة الناس إليها أكثر من غيرها.
 2. بلغ مجموع الفتاوى الشافعية في كتابه 1988 فتوى.
 3. أكثر من اعتمد عليهم في الفتاوى من العلماء: ابن حجر الهيتمي بـ 623 فتوى، ثم الرملي بـ 600 فتوى، وأقل من نقل عنه هو السبكي بـ 41 فتوى.
 4. أكثر الفتاوى وروداً في الكتاب كانت تتعلق بباب الصلاة، ثم الطهارة، ثم البيع، ثم النكاح، ثم الطلاق، وقد حل الزكاة في المرتبة التاسعة.
 5. أقل الفتاوى وروداً في الكتاب كانت تتعلق بالتعازير والمسابقات والشفعة.
- 2,5. أوصي العلماء وطلاب العلم باقتناء هذا الكتاب النافع؛ لما يحتويه بين غلافه من فتاوى نافعة تهم الجميع، فقد تعرّض -رحمه الله- من الأبواب على أهمها، واقتصر من الفتاوى على أكثرها تداولاً على السنة الناس وأشدها ارتباطاً بحياتهم، وعليه فإن مجموعة الفتاوى من الكتب التي ينبغي أن تحتويها المكتبات المنزلية لما فيه من الفتاوى النافعة.
6. المصادر والمراجع:

- ابن العماد، عبد الحي بن أحمد بن محمد ابن العماد العكري. شذرات الذهب في أخبار من ذهب. تح. محمود الأرنؤوط، خرج أحاديثه: عبد القادر الأرنؤوط (دمشق: دار ابن كثير، ط1، 1406 هـ - 1986 م).
- ابن هداية، أبو بكر بن هداية الله الحسيني. طبقات الشافعية. تح عادل نويهض (بيروت: دار الآفاق الجديدة، ط 3، 1402 / 1982 م).
- أفين فلامس علي، ملا موسى الجلابي ومنهجه في البلاغة، (إغدير: رسالة ماجستير، قسم اللغة العربية وبلاغتها- كلية الشريعة- جامعة إغدير، 2019).
- الجلابي، موسى بن حسن. مجموعة الفتاوى. (تركيا: مطبعة شان يلدز، 1424).
- الحسيني، محمد خليل بن علي بن محمد بن محمد مراد. سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر. (دار البشائر الإسلامية، دار ابن حزم).
- الديرشوي، محمد نوري الشيخ رشيد النقشبدي. القطف الجنية في تراجم العائلة الديرشوية. (دت، دط).
- الزركلي، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس. الأعلام. (دمشق: دار العلم للملايين، ط 15، 2002 م).
- السبكي، تاج الدين عبد الوهاب بن تقي الدين. طبقات الشافعية. تح. د. محمود محمد الطناحي. د. عبد الفتاح محمد الحلو (هجر للطباعة والتوزيع، الطبعة الثانية، 1413).
- السخاوي، شمس الدين أبو الخير محمد بن عبد الرحمن بن محمد بن أبي بكر بن عثمان بن محمد. الضوء اللامع لأهل القرن التاسع. (بيروت: منشورات دار مكتبة الحياة).
- الشوكاني، محمد بن علي بن محمد بن عبد الله. البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع. (بيروت: دار المعرفة). الطبعة: الثالثة، 1408 هـ - 1988 م).

الغزي، نجم الدين محمد بن محمد. الكواكب السائرة بأعيان المئة العاشرة. تح. خليل المنصور (بيروت: دار الكتب العلمية، ط1، ١٤١٨ هـ - ١٩٩٧ م).

كحالة، عمر رضا كحالة. معجم المؤلفين. (بيروت: مكتبة المثنى - بيروت، دار إحياء التراث العربي).

يوسف، عدنان. الملا موسى الجلابي ومنهجه في النحو والصرف. (إسطنبول: صون جاغ، 2023).

مقطع يوتيوب للملا موسى: <https://youtu.be/iWhs8Wczbhs?si=aSBVbZkGAegIxo7b>

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

SEYDA MOLLA MUSA GEÇİT ÖZEL SAYISI

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 4, Cilt: 4, Sayı: 4

Aralık-2023

MAKALE BİLGİLERİ

Molla Musa Celâlî'nin Nahiv İlmindeki İhtisar Yöntemi

Molla Musa Celâlî's Specification Method In The Science Of Nahiv

YAZAR

Bünyamin ARVASI

Öğr. Gör. Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

bunyamin.arvasi@igdir.edu.tr

ORCID: 0000-0003-0108-267X

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 06.12.2023

Makale Kabul Tarihi: 23.12.2023

Sayfa Aralığı: 82-97

ÖZET

İslami ilimlerin birçok alanında ihtisar çalışmaları olduğu gibi nahiv ilminde de ihtisar çalışmaları yapılmıştır. Nahiv ilminde ihtisar çalışması bulunan âlimlerden biri de Ağrılı Molla Musa el-Celâî'dir. Benim de 2000-2001 yıllarında ilminden istifade etme imkânı bulduğum Celâî, 1357/1938 yılında Ağrı'ya bağlı Doğubayazıt'ın Telçeker (Sûbhan) Köyünde dünyaya gelmiş ve tefsir, kelâm, fıkıh, tarih, Arap dili ve edebiyatı gibi çeşitli ilim dallarında pek çok eser vermiş çok yönlü bir âlimdir. İslamî ilimler alanında otuza yakın eser yazan Celâî'nin sarf, nahiv, mantık, vadî', akaid, tasavvuf, fıkıh usûlü, tefsir usûlü, hadis usûlü, tecvid, aruz ilmi, belağat, beyan, münazara, meanî ve bedî ilmini kısa ve öz bir şekilde kaleme aldığı *Mecmûatu'l-ulûm* adlı eserinde zikredilen ilimleri muhtasar ve veciz bir biçimde ele alarak muhatap kitlenin kısa sürede birçok şeyi öğrenmesini amaçlamıştır. Bu çalışmada zikredilen gayelere binaen ihtisar edilen söz konusu mecmû'a içerisindeki nahiv risalesi ele alınıp Celâî'nin bu risale bağlamındaki ihtisar yöntemi incelendi. Bu bağlamda müellifin eserin yazımında izlediği metoda ışık tutulmaya çalışıldı.

Anhtar Kelimeler: Nahiv, Molla Musa el-Celâî, Nahiv Risalesi, İhtisar, Talhîs.

ABSTRACT

Just as there are studies in many fields of Islamic sciences, studies in grammar have also been carried out in the science of grammar. One of the scholars who studied ihtisar in the science of Nahiv is Ağrılı Molla Musa el-Celâî. Celâî, whose knowledge I had the opportunity to benefit from in 2000-2001, was born in 1357/1938 in the Telçeker (Sûbhan) Village of Doğubayazıt, Ağrı, and has many knowledge in various branches of science such as tafsir, kalam, fiqh, history, Arabic language and literature. He is a versatile scholar who has produced many works. Celâî, who wrote nearly thirty works in the field of Islamic sciences, explains the grammar, syntax, logic, vadi', akaid, Sufism, fiqh method, tafsir method, hadith method, tajwid, aruz science, rhetoric, statement, debate, meani and badi science in a short and concise manner. He aimed to enable the audience to learn many things in a short time by discussing the sciences mentioned in his work titled *Mecmûatu'l-ulûm*, which he wrote in a concise and concise manner. In this study, the compilation treatise within the said magazine, which was compiled based on the mentioned purposes, was discussed and Celâî's compilation method in the context of this

treatise was examined. In this context, an attempt was made to shed light on the method followed by the author in writing the work.

Key Words: Nahiv, Molla Musa el-Celâli, Nahiv Treatise, İhtisar, Talhîs.

İTHAF

“Bu makale, İsrail’in Gazze’deki üniversitelere, okullara, hastanelere, mülteci kamplarına ve evlere düzenlediği vahşi, barbar, insanlık ve hukuk dışı saldırıları nedeniyle hayatını kaybeden bilim insanları, öğrenciler, sağlık çalışanları, gazeteciler, bebekler, çocuklar ve masum sivillere ithaf edilmiştir. İsrail’in 2,3 milyon Gazzeliyi evlerinden ve topraklarından sürgün etmek istemesi insanlık dışıdır. İsrail’in hukuka, insan hak ve hürriyetlerine aykırılık içeren tüm bu saldırıları suçtur ve bu nedenle yargılanması gerekmektedir.”

GİRİŞ

Arap grameri alanında telif süreci araştırıldığında uzun, orta ve kısa eserlerin telif edildiği görülmektedir. Zira eserlerin telif edilmesindeki şekil ve metot müellife veya muhatap kitleye göre değişebilmektedir. Bu bağlamda bir alanın bütün inceliklerini ele alan kapsamlı eserlere mebsût, basit veya mutavvel; ilgili alanın konularını orta derecede ele alan eserlere mutevassıt veya vasît; kısa ve özlü biçimde konuları ele alan eserlere ise mûcez veya muhtasar denilmektedir. (Şahin, 2010: 43)

İhtisâr (اختصار) kelimesi etimolojik olarak خ ص ر kökünden türeyip sözlükte “kısaltmak”, “Bir şeyi belli bir şeye tahsis etmek” gibi anlamlara gelmektedir. (Zemaşerî, 1965: 164; İbn Manzûr ts: 4/243) Terimsel olarak ise hacimli bir eserin özetlenmiş biçimi veya bir konunun ana hatlarıyla kısaca yazılmış şekli anlamında kullanılmaktadır. (Durmuş, 2006: 31/57). Bu bağlamda eserlerin ihtisar edilmesindeki sebeplerin başında ders kitaplarında talebeye gerekli olmayacağı kanaat edilen kısımların atılması, anlaşılması zor yerlerin özlü biçimde izah edilmesi gelmektedir. Mesela Abdülkâhir el-Cürcânî’nin (öl. 471/1078-79) *el-‘Avâmilü’l-mie*, İbn Hişâm en-Nahvî’nin (öl. 761/1360) *Katru’n-nedâ*, Birgivî’nin (öl. 981/1573) *el-‘Avâmil*’i ile *İzhâru’l-esrâr*’ı bu sebeplerden ötürü ihtisar edilmiş eserlere örnek olarak verilebilir. İhtisarın bir başka gayesi ise nahiv ilmine yeni başlayanların kolayca ezber yapmalarına imkân sağlamaktır. Bu gaye ile bazı eserler

nazmedilmiştir. Bunlara İbn Mâlik et-Tât el-Endelüsî'nin (öl. 672/1274) *el-Elfiyye* adlı eseri örnek olarak verilebilir. (Çelebi, 1989: 2-4; Durmuş, 2006: 31/57; Turan, 1995: 11/28)

Arap gramerinde ihtisar geleneği erken dönemlere dayanmaktadır. Bu bağlamda Arap gramerinde ilk muhtasar eserlere Halef el-Ahmer'in (öl. 180/796 [?]) *Muqaddime fi'n-nahiv*'i İbn Abdirabbih'in (öl. 328/940) *el-'İkdü'l-ferîd*'i, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Eğânî*'si üzerine yapılmış ihtisarlar, Ebû Osman el-Mâzinî'nin (öl. 249/863), Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ındaki sarfa dair konuları ihtisar ettiği *et-Tasrîf*'i Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) aynı eserdeki hem nahiv hem de sarfa konularını ihtisar ettiği *el-Mufassal*'ı, İbnü'l-Hâcib'in (öl. 646/1249) nahiv ilmen dair yazdığı *el-Kâfiye*'si ile sarf ilmine dair yazdığı *eş-Şâfiye*'si ve Zemahşerî'nin *el-Unmûzec*'i örnek olarak verilebilir. (Durmuş, 2006: 31/57-58; Durmuş, 1997: 15/235)

Arap gramerinde muhtasar çalışması bulunan âlimlerden biri de Ağrılı Molla Musa el-Celâlî'dir (öl. 1442/2021). Celâlî, 1357/1938 yılında Ağrı ilinin Doğubayazıt ilçesine bağlı Telçeker (Sûbhan) Köyünde dünyaya gelmiştir. Celâlî, tefsir, kelâm, fıkıh, tarih, Arap dili ve edebiyatı gibi ilim dallarında pek çok eser vermiş çok yönlü bir âlimdir. (Güler, 2019: 16) Gerek Arap dili ve belâgatı gerekse İslami ilimler alanında otuza yakın eser yazan Celâlî'nin sarf, nahiv, mantık, vadi', akaid, tasavvuf, fıkıh usulu, tefsir usulu, hadis usulu, tecvid, aruz ilmi, belağat, beyan, münazara, meanî ve bedî ilmini kısa ve öz bir şekilde kaleme aldığı *Mecmûatu'l-ulûm* adlı eseri dikkat çeken eserlerinden biridir. Celâlî, bu eserde ele aldığı ilimleri muhtasar ve veciz bir biçimde ele alarak muhatap kitlenin kısa sürede birçok şeyi öğrenmesini amaçlamıştır. Nitekim Celâlî, söz konusu kitabın mukaddimesinde son dönemlerde ilme olan talebin azaldığını, bazı kesimlerce ilmin bütün yönlerinin değil belli yönlerinin ele alındığını, dolayısıyla bazı kesimlerce Arap grameriyle gereğinden fazla uğraşıldığını, bu sebeple asıl amaç olan islami ilimlerin arka planda kaldığını; bazı kesimlerce ise araç olan gramerin tamamen arka planda tutulup araçsız bir şekilde amaca bilinçsiz bir yönelimin olduğunu, özellikle son dönemlerde dünyevi meşguliyetlerin çoğalması sebebiyle öğrenme sürecinin daraldığını bu sebeple islami ilimlerde araç ve amaç olan ilimleri öğrenmek isteyenlere kısa sürede çok şey öğretme amacıyla söz konusu kitabı kaleme aldığını ifade etmiştir. (Celâlî, ts: 6-7)

1.1. Celâlî'nin Nahiv Risalesi

Bu çalışmada zikredilen gayelere binaen ihtisar edilen söz konusu mecmû'a içerisindeki nahiv risalesi ele alınıp Celâlî'nin bu risale bağlamındaki ihtisar yöntemi incelenecektir. Bu çerçevede konunun daha sağlıklı anlaşılması hasebiyle ilk olarak eserin taslak ve bölümleri zikredilecek, sonra müellifin risaledeki tanımları ele alınacak, daha sonra da risaledeki örnekler çerçevesinde müellifin ihtisar yöntemi verilmeye çalışılacaktır.

1.1.1. Risalenin Bölümlendirilmesi ve Düzeni

Molla Musa el-Celâlî, *Mecmû'atu'l-Ulûm* adlı eserindeki Nahiv Risalesi, isim, fiil ve harf başlıkları altında üç bölümde tasarlamıştır. Celâlî, isim bahsine geçmeden önce nahiv ilminin etimolojik ve terimsel anlamını, ilmin kurucusunu, kelime ve kelam terimlerinin tarifini vermiştir. (Celâlî, ts: 27)

1.1.2. Bâbu'l-İsim

Celâlî, isim bölümünde ismin tarifini vermiş, ismin, cins isim, 'alem (özel) isim, mu'rab olan isim, mu'raba tabi olan isim, mebnî isim, musennâ (ikil) isim, mecmû' (çoğul) isim, marife (bilinen) isim, nekira (bilinmeyen) isim, müzekker (eril) isim, müennes (dişil) isim, tasğîr (küçültme) isim, mensûp (aidiyet bildiren) isim, esmâu'l-'aded (sayı isimleri) ve fiil anlamını taşıyan ve çekimi olamayan isimler olmak üzere on beş kısmının olduğunu zikretmiştir. Daha sonra bu kısımları tek tek ele alıp kısa ve öz bir şekilde açıklamıştır. Diğer taraftan isim bölümünde mu'rab isimler çerçevesinde merfû'ât mansûbât, mecrûrât ve tevâbi' olarak dört başlık açmıştır. (Celâlî, ts: 27-44)

Merfûât olarak fâil, mübteda, haber, kâne ve kardeşlerinin ismi, inne ve kardeşlerinin haberi, cinsi nefyeden lâ'nın haberi, leyse'ye benzeyen mâ ve lâ'nın ismini zikretmiştir. (Celâlî, ts: 31-32)

Mansûbât başlığı altında mefûlü mutlak, mefûlü bih, mefûlü fih, mefûlü leh, mefûlü me'ah, hâl, temyîz, müstesnâ, kâne ve kardeşlerinin haberi, inne ve kardeşlerinin ismi, cinsi nefyeden lâ'nın ismi, leyse'ye benzeyen mâ ve lâ'nın haberini zikretmiştir. (Celâlî, ts: 32-34)

Mecrûrât başlığı altında harfi cerle mecrûr, izafetle mecrûr şeklinde iki kısma işaret etmiştir. İzafeti lafzî ve manevî olarak iki kısım halinde ele almıştır. (Celâlî, ts: 34-35)

Tevâbi' başlığı altında ise na't, atıf, te'kîd, atf-ı beyan ve bedel konularına yer vermiştir. Marifeleri sırasıyla zamirler, özel isimler, ism-i işaretler, ism-i mevsuller ile harfi tarif, nidâ ve bir marifeye muzaf olmuş isimler olarak zikeretmiştir. (Celâlî, ts: 35-44)

1.1.3. Bâbu'l-Fiil

Celâlî, fiil konusunu mâzi, muzâri, emir, nehiy, müta'addî ve lâzimî, ma'lûm ve mechûl, kalp fiilleri, nakıs fiiller mukâabe fiiller medih ve zemm fiilleri ve teaccüb fiilleri olmak üzere on bir başlıkta izah etmiştir. (Celâlî, ts: 44-48)

1.1.4. Bâbu'l-Harf

Celâlî, harf konusunu ise cerr harfleri, fiile benzeyen harfler, atıf harfleri, nefiy harfleri, tenbih harfleri, nidâ harfleri, tasdik harfleri, istisnâ harfleri, ziyâde harfleri, tefsir harfleri, masdar harfleri, teşvik harfleri, takrîb harfi, istikbâl harfleri, istifham harfleri, şart harfleri, sakındırma harfleri, lâmlar, te'nîs tâsı, müekkede nûn, hâ-i sekt ve tenvin olmak üzere yirmi kısımda ele almış ayrıca tenvini, temekkûn, tenkîr, mükâbele, terennüm ve gâlî gibi kısımlara ayırıp özlü bir biçimde açıklamıştır. (Celâlî, ts: 48-56)

1.1.5. Celâlî'nin Nahiv Risalesindeki Tanımları

Celâlî'nin, nahiv risalesindeki tanımlar ve konular kısaca şu şekilde sıralanabilir:

Kelime (كلمة) : Tek bir anlam için konulmuş olan lafızdır. (Celâlî, ts: 27)

Kelam (كلام): Biri diğerine isnat edilmiş iki isimden veya bir fiil ve bir isimden telif edilendir. (Celâlî, ts: 27)

İsim (الاسم): Geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanlardan biri ile beraber olmayan ve kendi kendine bir anlam ifade eden kelimedir. (Celâlî, ts: 27)

Cins isim (اسم الجنس): Herhangi bir şeyi ve hakikatte aynı cinsten olan her şeyi kapsayan isimdir. (Celâlî, ts: 28)

Özel isim (العلم): Ayrı ayrı kendi zatında bir şey için isim olarak konulmuş ve başkasını kapsamayan isimdir. (Celâlî, ts: 28)

El-Mu'rab (المعرب): Başa gelen âmillerin değişmesi ile birlikte sonu değişen isimdir.

Munsarîf isimler (المنصرف) : Raf', nasb, cerr ve tenvîn alabilen isimlerdir. (Celâlî, ts: 28)

Munsarîf olmayan isimler (غير المنصرف): Lâm ile tarif edildiğinde veya izafe edilme durumları haricinde cerr ve tenvîn alamayan; onun yerine fetha alan isimlerdir. (Celâlî, ts: 28)

El-İ'râb (الإعراب): Başa gelen âmillerin değişmesi ile birlikte kelime sonunun değişmesidir. (Celâlî, ts: 29)

Sarfıtan men eden sebepler (أسباب منع الصرف): Alem, sıfat, fiil vezni, 'adl, cemi', terkîb, 'ucmet, müenneslik elifine benzeyen elif ve nûn. (Celâlî, ts: 30)

Fâ'il (الفاعل): Kendisine bir fiil veya fiile benzeyen bir şeyin isnat edildiği şeydir. (Celâlî, ts: 31)

Mübteda (المبتداء): Kendisine bir şey isnat edilen ve lafzî âmillerden yoksun olan isimdir. (Celâlî, ts: 31)

Haber (الخبر): Kendisinin isnat edildiği ve lafzî âmillerden yoksun olduğu şeydir. (Celâlî, ts: 31)

El-Mef'ûlu'l-mutlak (المفعول المطلق): Kendi manasında ve zikredilmiş bir fiilin fâilinin yaptığıdır. Masdar olarak da isimlendirilir. (Celâlî, ts: 32)

El-Mef'ûlu bihi (المفعول به): Fâilin gerçekleştirdiği fiilin kendisine taalluk ettiği şeydir. (Celâlî, ts: 32)

Münâdâ (المنادى): Lafzen veya takdîren olarak "أدعو" (çağırıyorum) yerine geçen bir harf ile yönelmesi talep edilendir. (Celâlî, ts: 32)

Et-Terhîm (الترخيم): Özel ad olması, izafe edilmemesi ve üç hartfen fazla olması kaydıyla münâdânın sonunda tahfiflik amacıyla gerçekleştirilen haziftir. (Celâlî, ts: 33)

El-Mendûb (المندوب): Kendisi ile "يا" veya "وا" edatları ile üzüntü duyulan kimsedir. Hükümü ise İ'râb ve binada münâdânın hükümü gibidir. (Celâlî, ts: 33)

El-Mef'ûlu fihi (المفعول فيه): İçinde fiilin gerçekleştirildiği zaman veya mekândır. (Celâlî, ts: 33)

El-Mef'ûlu me'ah (المفعول معه): مع (birlikte) edatı anlamındaki واو edatından sonra zikredilmiş olan ögedir. (Celâlî, ts: 33)

El-Mef'ûlu leh (المفعول له): Kendisi sebebiyle fiilin gerçekleştirildiği şeydir. (Celâlî, ts: 33)

El-Hâl (الحال) : Fâil veya mef'ûlun durumunu beyan eden şeydir. (Celâlî, ts: 33)

Et-Temyîz (التمييز) : Müfretten (cümle olamayan) veya cümledeki nispetten belirsizliği kaldıran şeydir. (Celâlî, ts: 33)

El-Müstesnâ (المستثنى) إلا ve benzerlerinden sonra zikredilen (istisnâ edilen) ögedir. Muttasıl ve munkatı' olmak üzere iki çeşittir. Muttasıl إلا ve kardeşlerinden sonra zikredilmiş ancak kendisinden istisna edilen gruptan olan isimdir. Munkatı' ise إلا ve kardeşlerinden sonra zikredilmiş ancak kendisinden istisna edilen gruptan olmayan isimdir. (Celâlî, ts: 34)

Mânevî izâfet (الإضافة المعنوية) Sıfat (türemiş) olmayan muzâfın hakikatte mâ'mûlû olmayana izâfe edilmesi veya Sıfat (türemiş) olmayan muzâfın hakikatte mâ'mûlû olan şeye izâfe edilmesi ya da sıfat olan müzâfın hakikatte mâ'mûlû olmayan şeye izafe edilmesidir. (Celâlî, ts: 35)

Lafzî izâfet (الإضافة اللفظية) Sıfat (türemiş) olan muzâfın hakikatte mâ'mûlû olana izâfe edilmesidir. (Celâlî, ts: 35)

Et-Tevâbi' (التوابع) : Tek bir yönden bir öncekinin i'râbıyla i'râblanmış her lâhik(ikinci)tir. (Celâlî, ts: 35)

Et-Te'kîd (التأكيد) : Nispette veya şumulde matbû'unun (öncesinde bulunan ögenin) durumunu kesinleştiren tâbi'dir. (Celâlî, ts: 35)

Sıfat (الصفة) : matbû'unda olan bir manâya delalet eden tâbi'dir. (Celâlî, ts: 35)

Bedel (البديل) : Matbû'unun kast edilmediği ancak matbû'una nispet edilen bir şeyde kast edilen kelime olup dört çeşittir. (Celâlî, ts: 36)

'Atfu'l-beyân (عطف البيان) : Matbû'unu açıklayan bir tâbi'dir. (Celâlî, ts: 36)

El'atfu bi'l-hurûf (العطف بالحروف): Tabi olduğu isimle beraber nispet ile kastedilen isimdir. (Celâlî, ts: 36)

El-Mebnî (المبني) : Son harfinin harekeli veya sakin olmasının herhangi bir âmil sebebiyle olmayandır. (Celâlî, ts: 36)

El-Müzmerât (المضمرات) : Muttasıl ve munfasıl olarak ikiye ayrılırlar. Muttasıl olanlar merfu', mansûp ve mecrûr olurlar. Munfasıl olanlar ise sadece merfu' ve mansûp olurlar. Ayrıca merfu' muttasıl zamirler hem bâriz hem de zâhir olurlar. (Celâlî, ts: 37)

Esmâ'ul-işârât (اسماء الإشارات) : Kendileri ile işaret edilmesi için konulan isimlerdir. (Celâlî, ts: 38)

El-Mevsûlât: (اسماء الموصولات) Kendisine sîla olarak gelecek bir haberî cümlelerin ve bu cümlede kendisine dönecek bir zamirin bulunması zorunlu olan isimlerdir. (Celâlî, ts: 38)

Esmâu'l-ef'âl (اسماء الأفعال) : Emir veya mâzi anlamında olan isimlerdir. (Celâlî, ts: 38)

El-Esvât (الأصوات) : Kendisi ile hikâye edilen her ses veya hayvanlar için kullanılan seslendirmelerdir. (Celâlî, ts: 38)

Bazı zarflar (بعض الظروف) : mebni olan zarflar cümleye izafe dilen إذا ile إذا ifadeleri, İstifham veya şart için olan متى متى , أين, أين , ifadeleri ve izâfeden maktu' olma durumlarında قبل ve بعد ifadeleridir. (Celâlî, ts: 39)

El-Murekkebât (المركبات) : Aralarında herhangi bir nispet bulunmayan iki kelimededen meydana gelen isimlerdir. (Celâlî, ts: 39)

El-Kinayât (الكنايات) : Mebni olan kinaye ifadeleri كذا, كذا, كذا, كذا ifadeleridir. (Celâlî, ts: 39)

El-Müsennâ (المثنى) : Raf' durumunda sonuna elif gelen, nasb ve cerr durumunda kendisinden önceki harfin fetha olduğu bir ya gelen ve sonunda meksûr bir nûn bulunan isimdir. (Celâlî, ts: 40)

El-Mecmû' (المجموع): Musahhah ve mükesser olarak iki kısma ayrılır; Musahhah, raf' durumunda sonuna kendisinden önceki harfin dammeli olduğu bir vav, nasb ve cerr durumunda kendisinden önceki harfin mecrûr olduğu bir ya ve meftûh bir nûn gelen isimdir. Mükesser ise müfredinin kalıbı bozulduğu cem türüdür. (Celâlî, ts: 40)

El-Marife (المعرفة) : Kendi zatında bir şeye delalet eden isimdir. (Celâlî, ts: 41)

En-Nekira (النكرة) : Kendi zatında bir şeye delalet etmeyen isimdir. (Celâlî, ts: 41)

El-Müzekker (المذكر) : İçerisinde te'nîs tâsı veya te'nîs elifi bulunmayan isimdir. (Celâlî, ts: 41)

El-Müennes (المؤنث) : İçerisinde te'nîs tâsı veya te'nîs elifi bulunan isimdir. (Celâlî, ts: 41)

El-Museğğer (المصغّر) : Azlığa delalet etmesi için ilk harfi dammeli, ikinci harfi fethalı olup sonunda yâ harfi olan isimdir. (Celâlî, ts: 42)

El-Mensûb (المنسوب) : Sonuna nispet için şeddeli yâ harfinin getirildiği isimdir. (Celâlî, ts: 42)

El-Mumeyyiz (اسماء العدد) : كم (kaç?) soru edatına cevap olan isimlerdir. (Celâlî, ts: 42)

El-Masdar (المصدر) : Basrî dilcilere göre fiilin kendisinden türediği ve fiilin amelini yapan isimdir. (Celâlî, ts: 43)

İsmu'l-fâil (اسم الفاعل) : Geçici bir manâ ile fiilin kendisi ile kaim olduğu biri için fiilden türetilen isimdir. (Celâlî, ts: 43)

İsmu'l-mef'ûl (اسم المفعول) : Fiilin kendisine vaki olmuş biri için fiilden türetilen İsimdir. (Celâlî, ts: 43)

Es-Sıfatu'l-müşebbehe (الصفة المشبهة) : Sürekli bir manâ ile fiilin kendisinden kaim olduğu biri için fiilden türetilen bir isimdir. (Celâlî, ts: 44)

Ef'alu't-tafdîl (أفعال التفضيل): Bir mevsûf için başkasının üzerine bir fazlalığı olduğunu ifade eden kelimedir. (Celâlî, ts: 44)

Fiil (الفعل) : Geçmiş, şimdiki ve gelecek zamandan biri ile beraber olan ve kendi başına bir anlam ifade eden kelimedir. (Celâlî, ts: 44)

El-Mâzî (الماضي) : Geçmiş zamanda meydana gelen bir olaya delalet eden fiildir. (Celâlî, ts: 45)

El-Muzâri (المضارع): Başında dört zâid harflerden biri bulunan fiildir. (Celâlî, ts: 45)

El-Emr (الأمر) : Fiili talep etmekten ibaret olan fiildir. (Celâlî, ts: 45)

En-Nehiy (النهي) Fiilin terkinin talebinden ibaret olan fiildir. (Celâlî, ts: 46)

El-Müte'addî (المتعدّي) : Kendisine mef'ûlu bihi gelebilen fiildir. (Celâlî, ts: 46)

Gayru'l- müte'addî (غير المتعدّي): Fâile has olan fiildir. (Celâlî, ts: 46)

El-Mebniyyu li'l-mef'ûl (المبني للمفعول) : Fâili zikredilmeyen fiildir. (Celâlî, ts: 46)

El-Ef'âlu'n-nâkisa (الأفعال الناقصة) : كان, صار, أصبح, أمسى, أضحى, ظلّ, بات, ما زال, ما برح, ما فتى, الأفعال الناقصة) fiilleridir. Bunlar isimlerini raf', haberlerini nasp yaparlar. (Celâlî, ts: 47)

Ef'âlu'l-kulûb (أفعال القلوب) : Mübteda ve haber üzerine dâhil olup her ikisini mef'ûl yapan fiillerdir. (Celâlî, ts: 47)

Ef'âlu'l-mukârabe (أفعال المقاربة): Haberin yakın olduğuna ümit edilmesi, haberin bizzat yakın olması veya haberin başladığını ifade etmek için kullanılan fiillerdir. (Celâlî, ts: 47)

Ed'âlu'l-medhi ve'z-zemmi (أفعال المدح والذم): İki merfu' isme dâhil olan ve övme ya da yermenin inşası için konulan fiillerdir. (Celâlî, ts: 47)

Fi'lâ't-Te'accub (فعلا التعجب): Ta'accübün inşası için konulan iki fiildir. (Celâlî, ts: 48)

Harf (الحرف): İsim veya fiile bitişmeden tek başına anlam ifade etmeyen kelimedir. (Celâlî, ts: 48)

Hurûfu'l-cerr (حروف الجر): من, إلى, حتى, في, الباء, اللام, رب, واو رب, واو القسم, باء القسم, تاء القسم, : (حروف الجر) harfleridir. (Celâlî, ts: 48)

E-l'Hurûfu'l-müşebbehetu bi'l-fiil (الحروف المثبته بالفعل): إن, أن, كأن, لكن, ليت, لعل harfleridir. (Celâlî, ts: 49)

Hurûfu'l-'Atf (حروف العطف): الواو, الفاء, ثم, حتى, أو, إمّا, أم, لا, بل, لكن harfleridir. (Celâlî, ts: 50)

Hurûfu'n-nefy (حروف النفي): لا, لم, لما, لن harfleridir. (Celâlî, ts: 50)

Hurûfu't-tenbîh (حروف التنبيه): ها, ألا, أما, فهنا harfleridir. (Celâlî, ts: 50)

Hurûfu'n-nidâ (حروف النداء): يا, أي, هيا, أي, الهمزة harfleridir. (Celâlî, ts: 51)

Hurûfu't-tasdîk (حروف التصديق): نعم, بلى, أجل, جبر, إن, إي, : (حروف التصديق) harfleridir. (Celâlî, ts: 51)

Hurûfu'l-istisnâ (حروف الإستثناء): إلا, خلا, عدا, حاشا harfleridir. (Celâlî, ts: 51)

Harfa'l-hitâb (حرفا الخطاب): الكاف, التاء harfleridir. (Celâlî, ts: 51)

Hurûfu'z-ziyâde (حروف الزيادة): إن, أن, ما, لا, من, الباء, اللام harfleridir. (Celâlî, ts: 52)

Harfa't-tefsîr (حرفا التفسير): أي, أن harfleridir. (Celâlî, ts: 53)

El-Harfâni'l-masdariyyân (الحرفان المصدريان): ما, أن harfleridir. (Celâlî, ts: 52)

Hurûfu't-tahzîz (حروف التحضيض): لولا, لوما, هلا, ألا harfleridir. (Celâlî, ts: 52)

Harfu't-takrîb (حرف التقريب): قد harfidir. (Celâlî, ts: 52)

Hurûfu'l-istikbâl (حروف الاستقبال): س, سوف, أن, لن, لا harfleridir. (Celâlî, ts: 53)

Harfa'l-istifhâm (حرفا الاستفهام): هل harfleridir. (Celâlî, ts: 53)

Hurûfu'ş-şart (حروف الشرط) : لو, إن, أما harfleridir. (Celâlî, ts: 53)

Harfa'ta'lîl (حرفا التعليل) : اللام, كي harfleridir. (Celâlî, ts: 53)

Harfu'r-rad' (حرف الردع) : كلاً harfidir. (Celâlî, ts: 53)

El-lâmât (اللامات) : لام التعريف, لام القسم, لام جواب لو, لام جواب لولا, لام الأمر, لام الابتداء, اللام الفارقة (اللامات) şeklinde lâm harfleridir. (Celâlî, ts: 54)

Tâu't-te'nîsi's-sâkina (تاء التانيث الساكنة) : Mazî fiile bitişen tâ harfidir. (Celâlî, ts: 54)

En-Nûnu'l-muekkid (النون المؤكد) : sakîla ve meftûha ile hafîfa ve sâkina olmak üzere iki tanedir. (Celâlî, ts: 54)

Hâu's-sekt (هاء السكت) : Harekesi i'râb harekesi olmayan her harekeli kelimenin sonuna sadece vakf (vasl anında gelmez) amacıyla gelen harftir ve sadece sakindir. (Celâlî, ts: 54)

Et-Tenvîn (التنوين) : Kelimenin son harekesine tabi olan sakin nûndur. (Celâlî, ts: 54)

Celâlî'nin nahiv risalesi düzen, kapsam ve sıralama açısından incelendiğinde risalede Ebü'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf el-Çarperdî'nin (öl. 746/1346) *el-Muğnî fi'n-Nahv* adlı eserinin örnek alındığı görülmektedir. Celâlî, nahiv ilmini muhtasar bir şekilde ele alan *el-Muğnî* adlı eserde önemli gördüğü yerlerden alıntılar yaparak nahiv ilminin hemen bütün konularını özlü bir biçimde kaleme almaya çalışmıştır. Celâlî, bu risalede yer yer *el-Muğnî*'nin metodundan ayrılarak kendi metodu çerçevesinde ilerlemeye çalışmıştır. Bu bağlamda nahiv risalesi iyi bir biçimde incelendiğinde Celâlî'nin bazı yerlerde *el-muğnî*'nin tabirlerini olduğu gibi kullandığı; bazı yerlerde ekleme veya çıkartmalarda bulunduğu; bazı yerlerde ise *el-Muğnî*'ye şerh yazan Muhammed b. Abdürrahim el-Ömerî el-Meylânî'nin (öl. 811/1408) meşhur şerhinden alıntılar yaptığı görülmektedir. Diğer taraftan bazı yerlerde *el-Muğnî*'nin metninden ayrılmış, bazı yerlerde daha açık veya daha kısa tabirler kullanmıştır. Celâlî'nin nahiv risalesindeki ihtisar metodunun daha iyi anlaşılması sebebiyle zikredilen durumlara başlıklar çerçevesinde örneklerin verilmesi faydalı olacaktır.

1.1.6. Celâlî'nin Çarperdî'den Ayrıldığı Yerler

Çarperdî'nin *el-Muğnî* adlı eserini örnek alarak nahiv risalesi yazan Celâlî, bazı yerlerde Çarperdî'nin metodundan ayrılarak kendine has bir metot izlemiştir. Örneğin ğayr-ı münsarif konusunda Çarperdî ğayrı münsarif illetlerinden birisi olan terkîb konusuna *بمعدي كرب* örneğini veririken (Çarperdî, 2013: 11) Celâlî, *بعلبك* örneğini vermiştir. (Celâlî, ts: 30) Yine merfûât bahsinde haberin detaylarının zikredildiği yerde Çarperdî haberin takdim ettiği duruma *شَرَّ أَهْرَ ذَا نَابٍ* ve *سَلَامٌ عَلَيْكُمْ* gibi örnekleri veririken (Çarperdî, 2013: 13) Celâlî, *وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ وَلَوْ أَعْجَبَكُمْ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَاللَّهُ يَدْعُوا إِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِإِذْنِهِ وَيُبَيِّنُ* Celâlî, *إِيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ* “Şundan da emin olun ki imanlı bir köle, sizin hoşunuza gitse bile müşrik bir hür kişiden daha iyidir. Onlar insanları ateşe çağırırlar, Allah ise izni ile cennete ve bağışlanmaya çağırır, gerektiğe hatırlasınlar diye insanlara âyetlerini açıklar.”¹ ayetinde geçen *وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ* şeklindeki cümleyi örnek vermiştir. (Celâlî, ts: 31)

1.1.7. Muğnî'nin Şerhinden Faydalanması

Celâlî, yer yer Meylânî'nin, *el-Muğnî*'ye yazdığı şerhinden alıntılar yaparak ihtisarını yazmaya çalışmıştır. Örneğin mansûbât kısımlarından biri olan mef'ûlu fih bahsinde Çarperdî, bu mef'ûlun tarifini yaparken söz konusu öğeyi *المفعول فيه هو ظرفا الزمان والمكان* (mef'ûlu fih zaman veya mekân zarfıdır) şeklinde tanımlarken (Çarperdî, 2013: 17) Celâlî, *هو ما فعل فيه فعل من زمان أو مكان* (zaman olsun mekân olsun içinde fiilin yapıldığı şeydir) şeklinde tanımlamıştır. (Celâlî, ts: 33) Bu tanım ise Meylânî'nin şerhinde zikrettiği tanımın aynısıdır. (Meylânî, 2017: 90)

1.1.8. Daha Açık İfadeler Kullanması

Mensûbât kısımlarından olan mef'ûlü me'ah bahsinde Çarperdî, mef'ûlu me'ahın tarifini yaptıktan sonra *ما صنعت وأباك* (babanla birlikte ne yaptın?) şeklindeki örneği vermiştir. (Çarperdî, 2013: 18) Celâlî ise aynı yerde mef'ûlu me'ah tanımını aynı biçimde yaptıktan sonra klasik gramer kitaplarında bu konuya genelde örnek olarak gösterilen *استوى الماء والخشبة* (su odunla aynı seviyeye geldi) şeklindeki cümleyi zikretmiştir. (Celâlî, ts: 33) İki örnek mukâyese edildiğinde Çarperdî'nin örnek verdiği cümlede bulunan *أباك* ifadesi esmâ-i hamseden olup harf ile i'râb alanlardandır. Celâlî'nin zikrettiği örnekte geçen

¹ Bakara 2/221

الخشبة ifadesi ise normal mu'rab isim olup hareke ile i'rab alır. Dolayısıyla Celâlî'nin zikrettiği örnek hem genelde bu konuya örnek olarak verilmesi hem de mef'ûlu me'ah olan الخشبة ifadesinin hareke ile i'râb alması hasebiyle daha açık ve anlaşılır biçimdedir. Aynı şekilde mef'ûlu leh bahsinde Çarperdî, mef'ûlu lehi كَلَّ مَا كَانَ عَلَّةً (illet/sebep olan herşeydir) şeklinde tanımlarken (Çarperdî, 2013: 18) Celâlî, هو مَا فَعَلَ لِأَجْلِهِ فَعَلَ (mef'ûlü leh kendisinden dolayı fiilin gerçekleştiği şeydir) şeklinde tanımlamıştır. (Celâlî, ts: 35) İki tanıma bakıldığında Çarperdî, sebep olan herşeyin olduğunu ifade ederken neye sebep olduğunu açıklamamıştır. Ancak Celâlî açık bir şekilde sebep ile müsebbebi açıklamıştır. Yine tevâbi' bahsinde Çarperdî tevâbînin tanımını yaparken التَّوَابِعُ كُلُّ ثَانٍ بِإِعْرَابٍ سَابِقِهِ مِنْ (tevâbî bir cihetle öncesindeki kelimenin i'râbına tabi olan her ikincidir.) şeklindeki tanımı yapmıştır. (Çarperdî, 2013: 23) Celâlî ise هِيَ كُلُّ لَاحِقٍ مَعْرَبٍ بِجِنْسِ إِعْرَابٍ (tevâbî tek bir yönden bir öncekinin i'râbıyla i'râblanmış her lâhik(sonradan gelen)tir. (Celâlî, ts: 35) İki tanım karşılaştırıldığında Celâlî'nin tanımının daha açık olduğu görülmektedir. Ayrıca Çarperdî, tanımında ثَانٍ (ikinci) ifadesini kullanırken Celâlî'nin لَاحِقٍ (sonradan gelen) ifadesini kullanmasının sebebi şu olabilir: Tabi ile matbû'un arasına bazen fasıla girebilir. Dolayısıyla tabi her zaman ikinci sırada yer almayabilir. Bu sebeple لَاحِقٍ ifadesi sonradan gelen anlamında olduğu için ikinci sırada olsun daha gerilerde olsun tabilerin hepsini kapsarken ثَانٍ ifadesi zahiren sadece ikinci sırada olanı kapsar. Bu da yeni başlayan talebeler için kafa karıştırıcı bir durum olabilir.

1.1.9. Kısa Tabirler Kullanması

Celâlî'nin muhtasar nahiv risalesinde dikkat çeken konulardan bir tanesi de kısa tabirler kullanmasıdır. Mesela mu'rab ismin bahsinde Çarperdî, munsarîf olan ismi هو مَا يَدْخُلُهُ الرَّفْعُ (munsarîf isim kendisine raf', nasb, cerr ve tenvîn dâhil olan isimdir.) şeklinde tanımlamaktadır. (Çarperdî, 2013: 10) Celâlî ise munsarîf ismi هو مَا يَدْخُلُ عَلَيْهِ (munsarîf isim üç harekeyi ve tenvîni alan isimdir.) şeklinde tanımlamaktadır. (Celâlî, ts: 28) Görüldüğü gibi Celâlî, üç harekenin isimlerini tek tek zikretmek yerine الحركات الثلاث ifadesiyle aynı sonucu daha kısa ifadeyle aktarmaya çalışmıştır. Aynı şekilde manevî izafe bahsinde Çarperdî, manevî izafe için والإضافة (manevî izafe, müzaâfün ileyh ma'rife olduğunda ma'rifelik ifade eder.) şeklindeki cümleyi kullanırken (Çarperdî, 2013: 22) Celâlî, وهي تَقْيِيدُ تَعْرِيفِ الْمُضَافِ إِذَا أُضِيفَ إِلَى الْمَعْرِفَةِ (o, müzaâfün ileyh ma'eife olduğunda

ma'rifelik ifade eder.) şeklindeki cümleyi kullanmıştır. (Celâlî, ts: 35) Konu manevî izafe olduğundan dolayı هي zamirinden başka bir şeyin anlaşılması ihtimali olmadığından Celâlî, والإضافة المعنوية ifadesini kullanmak yerine aynı sonucu ifade eden هي zamirini kullanarak aynı konuyu daha muhtasar biçimde açıklamıştır. Yine lafzî izafe bahsinde Çarperdî, وأما الإضافة اللفظية فلا تفيد تعريفا ولا تخصيصا وإنما تفيد التخفيف (lafzî izafe ta'rif ile tahsis ifade etmez, sadece tahfiflik ifade eder) şeklindeki cümleyi kullanırken (Çarperdî, 2013: 22) Celâlî, واللفظية تفيد التخفيف فقط (lafzî olan sadece tahfiflik ifade eder) cümlesini kullanmıştır. (Celâlî, ts: 35) Celâlî, Çarperdî'nin cümlesinden anlaşılan sonucu o cümlelerin yaklaşık yarısıyla ortaya koymuştur. Zira bir durum bir şeye hasredildiğinde diğer şeylere ihtimali kalmamaktadır.

1.1.10. Zikredilen Örnekleri Tekrarlamaması

Celâlî'nin nahiv risalesindeki ihtisar yöntemi çerçevesinde izlediği yollardan bir tanesi de tekrar olan ibareleri terk etmesidir. Mesela Çarperdî, merfu'ât kısmına dâhil olan كان ve benzerlerinin ismi ile إِنَّ ve benzerlerinin haberi için örnek olarak kullandığı (Çarperdî, 2013: 14) كان زيداً منطلقاً cümlesi ile إِنَّ زيدا منطلقاً cümlesini mensubât bahsinde كان ve benzerlerinin haberi ile إِنَّ ve benzerlerinin ismi için de örnek olarak kullanmıştır. (Çarperdî, 2013: 19) Celâlî ise merfuât kısmında söz konusu örnekleri kullandığından (Celâlî, ts: 32) mansûbât kısmında كان ve benzerlerinin haberi ile إِنَّ ve benzerlerinin isminin de mansûp olduğunu belirtip herhangi bir örnek vermemiştir. (Celâlî, ts: 34)

SONUÇ

Bu çalışmada Molla Musa el-Celâlî'nin *Nahiv Risalesi*'ndeki ihtisar yöntemi incelenmiştir. Bu bağlamda risale ile ilgili yapılan araştırma neticesinde risalede Ebü'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf el-Çarperdî'nin *el-Muğnî fi'n-Nahv* adlı eserinin örnek alındığı tespit edilmiştir. Celâlî, özellikle ilim talebelerinin kısa sürede çok şey öğrenmeleri amacıyla *el-Muğnî* adlı eserde önemli gördüğü yerlerden alıntılar yaparak nahiv ilminin hemen bütün konularını özlü bir biçimde ortaya koymaya çalışmıştır. Celâlî, sıralama ve düzen bakımından Çarperdî ile aynı metodu izlemiş, ancak yer yer Çarperdî'nin metodundan ayrılarak kendi metodu çerçevesinde ilerlemeye çalışmıştır. Bu bağlamda Celâlî, bazı yerlerde Çarperdî'nin tabirlerini olduğu gibi kullanırken bazı yerlerde ekleme veya çıkartmalarda bulunmuş, bazı yerlerde *el-Muğnî*'ye şerh yazan Muhammed b. Abdürrahim el-Ömerî el-Meylânî'nin meşhur

şerhinden alıntılar da yapmıştır. Bazı yerlerde *el-Muğnî*'nin metninden ayrılmış, bazı yerlerde daha açık veya daha kısa tabirler kullanmıştır. Bazı yerlerde önceden verdiği örneği tekraren vermekten kaçınmıştır. Sonuç olarak risaledeki tanımlar başta olmak üzere risalenin hemen hemen tamamında muhtasar ve anlaşılır bir dil kullanıldığı ve risalenin özgün bir ihtisar yöntemine sahip olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

Celâlî, M. (ts). *Mecmu'at'l-'ulûm*, İstanbul, Lord Matbaası.

Çarperdî, A. (2013). *el-Muğnî*, İstanbul: Haşemî Yayınları.

Çelebi, M. (1989). “*Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış*”, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-İzmir 5 1-31.

Durmuş, İ. (1997). “*Halef el-Ahmer*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi İstanbul: TDV Yayınları, 15/235

Durmuş, İ. (2006). “*Muhtasar*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi İstanbul: TDV Yayınları, 31/57.

Güler, H. (2019). *Molla Musa El-Celâlî'nin Hayatı, Eserleri Ve İslam Mezheplerine Bakışı*, yüksek Lisans Tezi, iyarbakır,

Güven, Ş. (2010). *Bir Telif Yöntemi Olarak Tefsirde İhtisar ve Muhtasar Rivayet Tefsirleri*. Marife Dini Araştırmalar Dergisi, 10 (2) , 43-66.

İbn Manzûr, (ts). *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut.

Meylânî, M. (2017). *Şerhu'l-Muğnî fi'n-Nahv*, İstanbul: Mektebetu'l-İrşad

Turan, A. (1995). “*Elfiyye*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 11/28.

Zemahşerî, (1965). *Esâsu'l-Belâğa*, Beyrut.

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGISİ

JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

SEYDA MOLLA MUSA GEÇİT ÖZEL SAYISI

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 4, Cilt: 4, Sayı: 4

Aralık-2023

MAKALE BİLGİLERİ

Molla Musa (Geçit) el-Celâlî'nin Fıkıh Doktrini Üzerine Analitik Bir Değerlendirme

An Analytical Assessment On The Fıqh Doctrine Of Molla Musa (Gecit) Al-Jalalı

YAZAR

Mehmet Nuri AYYILDIZ

Dr. İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

mehmetayildiz04@hotmail.com

ORCID: 000000034809853X

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 20.11.2023

Makale Kabul Tarihi: 12.12.2023

Sayfa Aralığı: 98-114

ÖZET

İnsanların gerek yaratıcısıyla gerekse kendi aralarındaki bireysel ve toplumsal ilişkilerini bir hukuk düzeni içinde dizayn eden fıkıh ilmi, h. II. yy başlarından itibaren sistematik olarak tedvin edilmeye başlanmıştır. Sistematik olarak tedvin edilmeye başlandıktan sonra büyük bir gelişme göstererek olgunluk çağına ulaşmıştır. Yazı ile kayıt altına alındığı günden itibaren günümüze kadar her dönemde fıkıh eserleri telif edilmeye başlanmıştır. Telif edilen bu eserler gerek müstakil gerekse şerh, haşiye ve talik şeklinde olmuştur. Makalemizde görüşlerini değerlendireceğimiz Molla Musa (Geçit) el-Celâli'de fıkıh alanında eserler telif etmiştir. Molla Musa'nın fıkıh alanında telif ettiği eserler, klasik ve modern dönem sorularına cevap vermekle birlikte dinî problemlere perspektif kazandırma konusunda son derece önemlidirler. Fıkıh alanında ele aldığı eserlerin bazıları tamamen fıkıh ile ilgili olurken (*Mecmûatü'l-Fetâvâ*) bazılarında fıkıh konuları ile birlikte genellikle günümüzde Müslümanların gündemini meşgul eden birbirinden bağımsız muhtelif konuları ihtiva etmektedir. (*Tuhfetü'l-Habîb*, *Mecmûatü'r-Resâil*, *Mecmûatü'l-Mekâsîd*) Bu makalemizde Molla Musa (Geçit) el-Celâli'nin fıkıh anlayışı üzerine analitik bir değerlendirme konusu seçilmiştir. Bu çerçevede makale; Molla Musa (Geçit) el-Celâli'nin hayatı, ilmi kişiliği, eserleri ve fıkıh alanında yazdığı eserlerinin içerik ve metot açısından incelenmesi ve değerlendirilmesi şeklinde oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Molla Musa el-Celâli, Fıkıh, Doktrin, Analitik, İçerik ve Metot.

ABSTRACT

The field of Islamic jurisprudence (fiqh), which designs the individual and societal relationships among people with their creator and among themselves within a legal framework, began to be systematically documented from the beginning of the 2nd century onwards. After the initiation of systematic documentation, it underwent significant development, reaching a mature stage. Ever since being put into writing, works of jurisprudence have been continuously authored up to the present day. These authored works have taken various forms, such as independent compositions or explanations, annotations, and commentaries. In our article, we will assess the views of Molla Musa (Geçit) al-Jalali, who authored works in the field of jurisprudence. Musa al-Jalali's contributions in jurisprudence are crucial not only in addressing classical and modern issues but also in providing perspectives on religious problems. While some of his works

exclusively cover jurisprudential matters (Majmu'at al-Fatawa), others, alongside jurisprudential topics, often encompass diverse, unrelated subjects that currently concern Muslims (Tuhfat al-Habib, Majmu'at al-Rasa'il, Majmu'at al-Maqsad). Our article selects an analytical evaluation of Molla Musa (Geçit) al-Jalali's understanding of jurisprudence. Within this framework, the article comprises an examination and assessment of Molla Musa (Geçit) al-Jalali's life, scholarly personality, his works, and an analysis of the content and methodology of his writings in the field of jurisprudence.

Keywords: Molla Musa el-Celâlî, Fiqh Doctrine, Analytical, Content and Method

Molla Musa el-Celâlî'nin Hayatı

Adı Musa b. Hasan b. Ubeyd b. Yusuf b. Mahmut b. Ömer b. İsmail b. Ahmet (Keçel) el-Celâlî'dir. 1938 yılında Ağrı ili Doğubayazıt ilçesine bağlı Telçeker (Sûphan) köyünde doğdu. İlkokulu köyünde bitirdikten sonra 1950 yılında Muş ilinin Bulanık ilçesine bağlı bir köye (Tırtop) giderek Molla Reşit isimli âlimden dersler alır ve medrese hayatına başlar. Girdiği bir lise sınavında başarılı olan Molla Musa, Van'ın Erciş ilçesinde bulunan Arnis Öğretmen Lisesini okumaya hak kazanır. Ancak kaydını yapmak için babasıyla birlikte Doğubayazıt'tan Erciş'e yaya olarak gitmek zorunda kalır ve yolculuk esnasında gözlerinden rahatsız olur. Tetkikler neticesinde gözlerini kaybedebileceği ihtimali üzerinde durulmuş ve bu gerekçeyle okul kaydı yapılmamıştır. Oradan döndükten sonra Iğdır ili Hoşhaber beldesine gider ve Halife İbrahim isimli bir müderristen dersler alarak medrese eğitimine devam eder. Muş, Malazgirt, Bulanık, Karayazı, Baykan gibi yerlerde bulunan medreselerde kalmıştır. Abdurrahman Dürre, Molla İbrahim Eğdadî, Şeyh Abdurrahim, Molla Şemsettin, Seyid Abdulvehhab ed- Dêrizbînî gibi meşhur âlimlerden dersler almış ve en nihayetinde öğrencisi olduğu Üstad Molla Muhyeddin el-Havilî tarafından icâzetname almaya layık görülmüştür.

Medreseden mezun olduktan sonra Memleketi Doğubayazıt'a (1957) dönerek burada değişik köylerde imamlık görevini ifa etmekle birlikte talebe yetiştirmeye başlamıştır. Vatani görevini yaptıktan sonra memleketi Doğubayazıt'a geri döner, imamlık göreviyle birlikte talebe yetiştirme faaliyetlerini de sürdürür. Daha sonra Kars'ta kısa bir süre imamlık yapsa da tekrar Doğubayazıt'a dönmüştür. Doğubayazıt'ta vaizlik ve Merkez Kur'ân Kursu'nda Kur'ân-ı Kerîm öğreticiliğini yapmış fakat ilçe merkezinin günün

şartlarında medrese eğitimini sürdürmeye münasip olmaması nedeniyle tekrar köylere dönerek imamlık ve müderrislik görevlerine devam etmiştir. Bir dönem Ağrı'nın Eleşkirt İlçesine bağlı Haydaroğlu ve Körpeçayır köylerinde imamlık ve müderrislik yaptıktan sonra tekrardan memleketi Doğubayazıt'a dönerek imamlık görevinden emekliye ayrılmıştır.

Emekli olduktan sonra (1991) Doğubayazıt merkezde medresesini inşa etmiş burada yıllarca sürecek tedrisat görevine başlayarak talebeler yetiştirmiştir. Ayrıca halktan gelen dinî sorulara cevaplar vermekle birlikte halk arasında cereyan eden sıkıntılarda da tarafları barıştırmak amacıyla arabuluculuk rolü vb. toplumsal hizmetlerde bulunmuştur. Ömrünü ilim irfan ve hikmet ile geçiren Molla Musa el-Celâlî'nin asıl maksadı, Kur'ân ve sünneti öğrenip onlarla amel etmek ve öğrendikleriyle başkalarına yol göstermek olmuştur. Birçok İslam alimi gibi bu işin pratiğine önem vererek İslamî ilimlerden öğrendiklerini talebelerine öğretmeye çalışmış bununla birlikte tam manası ile ilim ve irfân hazinesi olan eserler telif etmiştir¹(Geçit: 2015, 157-159; el-Celâlî: 2017, I, 18-19; el-Celâlî: 2023, 6-7; el-Celâlî: 2023, 4-5; Geçit: 2021, 302-308; Youssef: 2019, 1-3; Avin: 2019, 26-27; Güler: 2019, 26-27).

Hayat serüvenini ilim ve irfanla geçiren Molla Musa el-Celâlî, 30.11.2021 tarihinde Ağrı Araştırma ve Uygulama Hastanesi'nde vefat etmiştir (el-Celâlî: 2023, 6-7). Vefatına kadar talebeler yetiştirmiş ve pek kıymetli eserler yazmıştır. Farklı disiplinlerde gerek haşiye, şerh, ta'lik gerekse müstakil eserler telif eden Molla Musa, eserlerini Arapça, Farsça, Türkçe ve Kürtçe dillerinde yazmıştır (Geçit: 2021, 317).

İlmi Kişiliği ve Eserleri

1938 yılında Ağrı ili Doğubayazıt ilçesine bağlı Telçeker (Sûphan) köyünde dünyaya gelen Molla Musa el-Celâlî, 7 yaşındayken Kur'ân-ı Kerîm eğitimini almış ve on iki yaşından itibaren medrese tahsiline başlamıştır. İlim tahsiline başladığı günden beri okumalara ara vermeden her zaman ilim ile meşgul olan Molla Musa, on iki yaşında başladığı medrese eğitimini çeşitli şehirlere giderek dönemin tanınmış birçok hocasından dersler alarak tamamlamıştır.² İlmî izacezet belgesini Üstad Molla Muhyeddin el-

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=u4llkeKkfdw> (Erişim Tarihi, 23.11.2023);

https://www.youtube.com/watch?v=ldKhAF_qWyY (Erişim Tarihi, 23.11.2023)

² https://www.youtube.com/watch?v=SMntLWf_c9I (Erişim Tarihi, 23.10.2023)

Havilî'den aldıktan sonra imamlık görevi için gittiği her yerde medreseler yaptırmış ve buralarda talebeler yetiştirmiştir. Mütevazı bir şahsiyete sahip olan Molla Musa, talebe yetiştirmekle birlikte adeta kendisi de bir talebe gibi araştırmalar yapmıştır. Araştırmalarında zor ve muğlak bulduğu konular için “seydaların seydası” diye nitelendirdiği Molla Sadreddin Yüksel ile icazet hocası Şeyh Muhyeddin el-Hâvîlî'nin görüşlerine başvurmuştur (Geçit: 2015, 158; Güler: 2019, 23; Geçit: 2021, 302-310).

Molla Musa müderrislik yaparken dahi bir ilim talebesi gibi çaba sarf etmiş ve her zaman yeni şeyler öğrenmek ve öğretmek arzusunu taşımıştır. Her platformda ilmin üstünlüğünden söz etmekle birlikte kendisine Nakşibendi tarikatında vekillik teklif edilmesine rağmen ilim uğruna bu teklifi kabul etmemiştir.³ İlimin üstünlüğüne sık sık vurgu yapan Molla Musa el-Celâlî, ilim öğrenmeyi ve öğretmeyi çok sevdiğini, ilmin de amelsiz ve ihlassız olmayacağını her zaman ifade etmiştir. İlim ve amelin ayrılmaz bir bütün olduğunu konuşmalarında ifade edip kendisini ziyaret edenlere her daim “*sizlerden birincisi ilim, ikincisi, amel, üçüncüsü ihlası bırakmamanızı tavsiye ediyorum*” diyerek nasihatlerde bulunmuştur.⁴ İlme olan sevdasından dolayı ilerleyen yaşına rağmen vefat edene kadar medresesinde dersler verip İslâmî ilimler alanında eserler telif etmiştir.

Hayat felsefesi; Kur'ân ve sünneti öğrenip onlarla amel etmek ve öğrendikleriyle başkalarına yol gösterici olmak olan Molla Musa, birçok İslam alimi gibi bu işin pratiğine de önem vererek İslâmî ilimlerde tam manası ile ilim ve irfân hazinesi olan eserler kaleme almıştır. İslâmî ilimler alanında eserler telif etmenin sadakay-ı cariye olması, Medrese sisteminde okutulan bazı kitapların ve ilimlerin zor olması, medrese müfredatında yer almayan bazı ilimlerin müfredata ekleme ihtiyacının hissedilmesi ve kimi şahısların dinî tahrif etmede etkili olması sebebiyle ehl-i sünnet itikadı ile Kur'ân ve sünnet bütünlüğünü savunma ihtiyacının hâsıl olması gibi sebeplerin eserler yazmasında etkili olduğunu bizzat kendisi ifade etmiştir (Güler: 2019, 17). Birçok ilim dalında ve farklı dillerde (Arapça, Türkçe, Kürtçe) yazdığı eserleri şunlardır:

1- *Hâşiyetu'l-Celâlî a'lâ Tefsîri'l-Beydâvî. (6 cilt)*

2- *Hâşiyetu Kenzu'l-Ebrâr ala't-Tefsîri'l-Muhmel el- Müsemma Durru'l-Ebsâr. (2 cilt)*

³ https://www.youtube.com/watch?v=SMntLWf_c9I (Erişim Tarihi, 23.10.2023)

⁴ https://www.youtube.com/watch?v=SMntLWf_c9I (Erişim Tarihi, 23.10.2023)

- 3- *Hâşiyetu 'l-Vâdihî 'l-Mesâlik alâ Tefsîri 'l-Medârik. (6 cilt)*
- 4- *Hâşiyetu İşârâtu 'l-İ'câz.*
- 5- *Mecmuatu 'l-Fetâvâ.*
- 6- *Mecmuatu 'l-Makâsid.*
- 7- *Mecmuatu 'r-Resâil.*
- 8- *Tuhfetu 'l-Habîb,*
- 9- *Feyzu 'l-Kâdiri 'l-Mennân Şerhu Akidetu 'l-Îmân.*
- 10- *Nehyu 'l-Ciheti ve 'l-Hulûl ve 'l-İttihâd ve 'l-Mekân ani 'l-lahi 'l-Vahidi 'l-Kahhâri 'r-Rahmân.*
- 11- *Ta 'likât alâ 'l-Kitâbi 'l-Lezi Yebhasu ani 'l-Lah.*
- 12- *Şerhu Kasâidi İbn Fariz..*
- 13- *Feyzu 'l-Kadîril-Allâm Şerhu 'l-Nehcu 'l-Enâm.*
- 14- *Feyzu 'l-Kadiri 'l-Mubdî Şerhu 'l-Mevlidi 'l-Kurdî.*
- 15- *Feyzul-Kadîri 'r-Rahmân Şerhu 'n-Nevbahara Picukan.*
- 16- *Mecmuatu 'l-Kasâid.*
- 17- *Şerhu Ebyâti Nuri 'l-Ebsâr ve Şerhu 'l-Ebyâti Tarihi 'l-Hulefa*
- 18- *Şerhu Mem u Zin.*
- 19- *Mevhida Peyğamber (s.a.v)*
- 20- *Hâşiyetu 'l-Câmiul-Makâsid âlâ Halu 'l-Meakid Şerhu 'l-Kavaid.*
- 21- *Hâşiyetu Şerhu 'l-Muğni.*
- 22- *Şerhu Kızıl İcâz.*
- 23- *Mecmuatu 'l-Ulûm.*
- 24- *Talikât alâ Hâşiyeti 'l-Kızılıcı alâ Tasrîfi 'l-Eşnevî.*
- 25- *e 'l-Envâru 's-Satia fi 'l-Ecvibeti ani 'l-İtiradi 'l-Vârideti ala 'l-Hulefai 'l-Erbaati.*

- 26- *Senâu 's-Sakaleyn fî Menâkibi 'ş-Şeyheyn Ebî Bekir es-Siddîk ve Ömer e 'l-Faruk.*
- 27- *Celau 'l-Ayneyn fî Menâkibi 'l-Hateneyn Osman Zi 'n-Nûreyn ve Ali Ebi 's-Sibteyn.*
- 28- *er-Risaletu 'd-Daiyye ila Mahabbati Muaviye.*
- 29- *Nuru 'l-Basar fî Menâkibi 'l-Eimmeti İsna Aşare.*
- 30- *Mecmuatu 'l-Fevâid.*
- 31- *Mecmuatu 'l-Fuyûdât.*
- 32- *Talikât alâ Muhâkemât.* (el-Celâlî: 2017, I, 19-21; Geçit: 2015, 159-163; Geçit: 2021, 308-310; Youssef: 2019, 3-5; Avin: 2019, 27-28; Güler: 2019, 26-33).
- 33- *Modernist ve Oryantalist İddialara Cevaplar*⁵
- 34- *Hadis İnkarcularına Cevaplar*⁶
- 35- *Hazreti Muâviye Müdafaası.*⁷
- 36- *Bazı Şüphelere Cevaplar.*⁸
- 37- *Ateist İtirazlara Cevaplar.*⁹

⁵ Molla Musa bu eserini bazı kişilerin din alanında delilsiz bir şekilde ortaya koydukları bir takım iddialara cevap niteliğinde yazdığını ifade etmiştir. (Molla Musa Celâli (Geçit), *Modernist ve Oryantalist İddialara Cevaplar*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2023, 11-14.

⁶ Molla Musa bu eserini günümüzde bazı kişi ve akımların özellikle medya aracılığıyla hadisler aleyhinde çok yönlü bir şüphe uyandırıp Hz. Peygamber (s.a.v) ve ashabına karşı olumsuz bir hava oluşturmaya çalışanlara karşı yazdığını ifade etmiştir. Ayrıca eserinde hadis inkârcularının tenkit ettiği bazı hadislerin gerçek durumlarını ortaya koyup bu hususta onların iddialarının ilmi bir alt yapıya dayanmadığını ortaya çıkarmayı amaçladığını belirtmiştir. (Molla Musa Celâli (Geçit), *Hadis İnkârcularına Cevaplar*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2023, 9-16.

⁷ Molla Musa bu eserini yazmadaki amacını şu şekilde belirtmiştir: “İslam’a birçok hizmeti bulunan, sayın Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma “*Hilafetten Saltanata*” isimli kitabını okudum ve tetkik ettim. Gerçekten Hz. Muaviye’ye yaptığı haksız eleştirilerini üzücü buldum. Hak ve hakkaniyet namına susarak geçiştiremezdim. Hz. Muaviye’ye yaptığı haksız eleştirilere cevap olarak bu reddiye yazdım.” Bu esere takriz yazan aynı zamanda Molla Musa’nın oğlu olan Prof. Dr. Mehmet Salih Geçit, bu eserin 1991 tarihinde yazıldığı daha sonra bazıları tarafından bu reddiye hakkında Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma’ya haber verildiği ve bunun üzerine Molla Musa ve İhsan hocanın dost olduklarını ve bu dostluğun devam ettiğini söylemiştir. (Molla Musa Celâli (Geçit), *Hazreti Muaviye Müdafaası*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2023, 9-18.

⁸ Molla Musa bu eserinde günümüz ilahiyat âlimleri arasında tartışılan bazı konuları ele almıştır. Aslı Arapça olan bu eser, Prof. Dr. Şehmus Demir tarafından Türkçeye çevrilmiştir. (Molla Musa Geçit, *Bazı Şüphelere Cevaplar*, çev. Şehmus Demir, Sembol Yayınları, İstanbul, 2016)

⁹ Molla Musa bu eserini diğer dinleri bir kenara bırakıp sadece İslam dinine yönelik bir takım itirazlar ileri süren ateistlerin bu itirazlarına cevap olarak kaleme aldığını belirtmiştir. Elli üç (53) itiraza karşı verilen cevapları içeren bu eser ateist çevrelerin sürekli gündemde tuttıkları bazı iddialarına kısa cevaplar

38- Uydurulmuş Dine Çağırın Adama Cevaplar.¹⁰

Molla Musa el-Celâli, telif ettiği bu eserlerinden hiçbir mali menfaat elde etmediğini, bu hizmetini sırf Allah (c.c) rızası için yaptığını ifade etmiştir.¹¹

Akademik alanda Molla Musa el-Celâli'nin gerek eserleri bağlamında gerekse onun ilmi metodu üzerine lisansüstü çalışmalar yapılmıştır. Bunlar: Hüseyin Güler, *Molla Musa el-Celâli'nin Hayatı, Eserleri ve İslam Mezheplerine Bakışı*, Yüksek Lisans, Dicle Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Mezhepleri Bilim Dalı, Avin Youssef, *Molla Musa el-Celâli'nin Belagat İlmindeki Metodu*, Yüksek Lisans, Iğdır Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Adnan Youssef, *Molla Musa el-Celâli'nin Nahiv ve Sarf'taki Metodları*, Yüksek Lisans, Iğdır Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Taha Yusuf Aydın, *Molla Musa el-Celâli'nin Mecmûatü'l-Kasâid Adlı Eseri (Tahlil ve Değerlendirme)*, Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı (2023 devam ediyor), Abdullah Aydemir, *Tefsir Geleneğinde Molla Musa el-Celali*, Yüksek Lisans, Iğdır Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı (2023 devam ediyor)

Molla Musa el-Celâli'nin Fıkıh Alanında Yazdığı Eserlerinin İçerik ve Metot açısından Değerlendirilmesi

Dinî ilimler alanında birçok eser kaleme alan Molla Musa el-Celâli, fıkıh alanında da eserler telif etmiştir. Telif ettiği eserler içerisinde fıkıh alanında yazdığı müstakil eserler olmakla beraber (Mecmûatü'l-Fetâvâ) kimi eserlerinde de yer yer fıkıh konularını işlemiştir. (Mecmûatü'l-Mekâsîd, Mecmûatü'r-Resâil, Tuhfetü'l-Habîb) Bu çalışmamızda Molla Musa el-Celâli'nin fıkıh alanında yazdığı gerek müstakil gerek bazı bölümlerinde fıkıh konularını ele aldığı eserlerinin içerik ve metot açısından incelenmesi ve değerlendirilmesi yapılacaktır.

İçermektedir. (Molla Musa Celâli (Geçit), *Ateist İtirazlara Cevaplar*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2023, 17-19)

¹⁰ Molla Musa bu eserinde Mustafa İslamoğlu'nun geçmiş ulemaya muhalefet ettiği iddiaları hakkında cevaplar vermiştir. Otuz yedi (37) başlık altında ele aldığı bu cevaplarının en sonunda "İslamoğlu'na İhtar ve Tavsiyelerim" başlıklarıyla sonlandırmıştır. (Molla Musa Celâli (Geçit), *Uydurulmuş Dine Çağırın Adama Cevaplar*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2022)

¹¹ https://www.youtube.com/watch?v=ldKhAF_qWyY (Erişim Tarihi, 23.10.2023)

1. Mecmûatü'l-Fetâvâ

Fıkıh alanında yazılmış olan bu eserde, Hanefî, Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî ve Caferî mezheplerine ait fetvalar yer almakla birlikte günümüz fıkıh problemlerine de kısaca değinilmiştir. Molla Musa el-Celâlî, bu eserinde mezhep fetvalarına ve bazı fikhî bilgilere yer vermiş, kişisel görüşlerine yer vermeyi tercih etmemiştir. Her bir faslın/bölümün başında bu fetvaların kime ait olduğunu aktarırken yararlandığı şahısların isim ve vefat tarihlerini belirtmekle birlikte bazen de şahıslarla ilgili kısa bilgilere yer vermiştir (el-Celâlî: 2006, 393/419/699). Genellikle fetvalarını aktardığı şahısların eserlerini zikretmezken sadece Vehbe ez-Züheylî'den (1932-2015) aktardığı fetvaların "*el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletuhu*" adlı eserinden alındığını belirtmiştir (el-Celâlî: 2006, 531).

On dört fasıldan (bölüm) oluşan bu eserin birinci bölümünde Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277) nin fetvaları, ikinci bölümde Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Ensârî (ö. 926/1520)'nin fetvaları, üçüncü bölümde Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505)'nin fetvaları, dördüncü bölümde Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî (ö. 974/1567)'nin fetvaları, beşinci bölümde Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hamza er-Remlî el-Menûfî el-Ensârî el-Mısırî (ö. 1004/1596)'nin fetvaları, altıncı bölümde Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245)'nin fetvaları, yedinci bölümde Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfî b. Alî b. Temmâm es-Sübkî (ö. 756/1355)'nin fetvaları, sekizinci bölümde Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Süleymân el-Kürdî ed-Dımaşkî el-Medenî (ö. 1194/1780)'nin fetvaları, dokuzuncu bölümde Hanefî mezhebinin bazı fetvaları, onuncu bölümde Caferî mezhebinin bazı fetvaları, on birinci bölümde Vehbe ez-Zuheyli (1932-2015)'nin bazı fetvaları, on ikinci bölümde bazı Suud alimlerinin fetvaları, on üçüncü bölümde Şeyh Abdulaziz b. Baz'ın (1912-1999) bazı fetvaları, on dördüncü bölümde Yusuf el-Karadâvî (1926-2022)'nin fetvaları yer almaktadır. Molla Musa el-Celâlî, eseri inceleyenin fikhî meselelere daha kolay ulaşması ve konuyu daha iyi kavraması için ele aldığı konuları klasik fıkıh kaynaklarındaki tertibe benzer bir şekilde sıraladığını belirtmiştir (el-Celâlî: 2006, 9).

Mecmûatü'l-Fetâvâ kitabında ele alınan fetvalar, İmam-ı Nevevî, Suyûtî, İbn Hacer el-Heytemî, Remlî, İbn Salah, Süleyman el-Kurdî gibi fıkıh alanında klasik diye tabir edilen eserlere sahip olan kişilerin fetvaları yanında özellikle İslam hukuku alanında temayuz etmiş ve günümüz çağdaş İslam alimi olarak nitelendirilen Vehbe Zuhaylî, Şeyh Abdulaziz b. Bâz, Yusuf el-Karadâvî ve bazı Suud alimlerinin fetvalarına da yer verilmiştir. Dolayısıyla bu eserde zikredilen fetvaların kaynaklarına bakıldığında burada klasik kaynaklardan modern kaynaklara doğru bir sıralama sözkonusudur. Bu eserde ele alınan fetvalara bakıldığında bunların genellikle günümüzde insanların ihtiyaç duyduğu alanlarla ilgili olması açısından özel olarak seçildiği görülmektedir. Zira burada genellikle günümüzde ortaya çıkan ve Müslümanları yakından ilgilendiren çok sayıda dinî problemlere çözümler üreten ve bunlara cevaplar veren fetvalara rastlanılmaktadır. Dolayısıyla klasik ve modern fetvaları içeren ve fıkıh ansiklopedisi mahiyetinde olan bu eser, okuyucusuna fıkıh alanında perspektif kazandırma konusunda faydalı bir eser niteliğindedir.

2. Mecmûatü'r-Resâil

Molla Musa el-Celâlî'nin genellikle İslam dünyasında tartışılan konuları ele aldığı bu eseri, toplamda dört risaleden oluşmaktadır. Birbirinden bağımsız konuları konu edinen bu eserde "bazı şüphelere cevaplar" başlığı altında fıkıh konuları yer almaktadır. Örneğin recm, nesh, sakal, dans, mut'a nikahı, iskât, sigara, zuhr-i ahir namazı, taaddüdü zevcât, faiz, telkin, mürtedin öldürülmesi gibi fıkıh konularının bu başlık altında ele alındığı görülmektedir (el-Celâlî: 2009, 128). Molla Musa el-Celâlî burada bu konuları ele alma sebebini ise şu şekilde açıklamıştır: "Günümüzde akıldan yoksun ve doğru yoldan sapan bazı insanlar, fukaha, müctehid, usûlcü, muhaddis ve müfessirlere muhalefet ederek bazı dinî hususları inkâr etmişlerdir. Ben de bunların, insanları haktan saptırmalarını görünce inkâr ettikleri konular hakkında müfessir, muhaddis, usûlcü, fukaha ve müctehitlerin bu konudaki bazı ibarelerini bir araya getirerek onların, o fasit teorilerine (nazariyelerine) ve batıl davalarına bu risalede (ikinci risale) karşılık verdim" (el-Celâlî: 2009, 128).

Bu eserin ikinci bölümünde (ikinci risale) genellikle fıkıh konularını ele alan Molla Musa, burada ele aldığı konularla ilgili fetvaları klasik ve modern kaynaklardan yararlanarak ele almıştır. Konuyla ilgili zikredilen ayetlerin tefsirinde rivayet ve dirayet tefsirlerle birlikte günümüz modern tefsirlerinden de nakiller yapmıştır. Ele aldığı

meselelerle ilgili bazen konunun hemen başında, bazen de en sonunda konuyla ilgili kendi görüşünü belirtmiştir. Örneğin ele aldığı recm konusu hakkında konunun hemen başında bu hususta “Bazı akılsızlar, zina işleyen muhsan (evli) için recm cezasının makul bir ceza olmadığını iddia etmişlerdir. Burada sizlere zikredilecek apaçık delillerle birçok davaları gibi bu davalarının da batıl ve fasit olduğu ortaya çıkacaktır.” ifadesiyle konunun hemen başında kendi görüşünü açıkça belirtmiştir (el-Celâlî: 2009, 148). Bazen de konunun sonunda kendi görüşüne yer verir. Örneğin sigara içmenin hükmü ile ilgili görüşleri sırladıktan sonra bu konudaki düşüncesini de açıklamıştır. Zira burada sigara içmenin hükmü hususunda güzel yiyeceklerin helal kılındığını ifade eden Maide Suresi 4. ve 5. ayetleri ile Araf suresi 32. ve 157. ayetlerini zikrettikten sonra bu ayetlerle ilgili gerek tefsir gerekse fıkıh kaynaklarından nakillerde bulunmuştur. Daha sonra konuyla ilgili ulemanın görüşlerini zikretmiştir. En sonunda ise sigaranın hükmünü zarar ile ilişkilendiren el-Bâcûrî'nin (ö. 1277/1860) görüşünü aktardıktan sonra, sigaranın insan sağlığına zararlı olduğunun kesinlik kazandığını, dolayısıyla doğru olanın mutlak olarak sigara içmenin hükmünün haram olduğunu söylemiştir. Hakeza ribâ konusunda da altın ve gümüş dışındaki para birimlerinde ribânın gerçekleştiği hususunda konuyla ilgili ulemadan nakiller yaptıktan sonra şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Allah'tan korkan inşafı kardeşim zikredilenlerden anlaşılın kamu maslahatı ve Şâri'in gayesine riayetle ribâ; altın, gümüş döviz ve tedavülde bulunan bütün paralarda gerçekleşmektedir. Dolayısıyla kimilerinin bazı kaynaklara dayanarak sadece literal okumalar yapıp asıl maksadı göz ardı ederek ribânın altın ve gümüşte var olduğunu, bunların dışındaki para cinsinde olmadığını veya tam aksini iddia edenler hatalıdır ve ilahî gazaba müstehak olacaklardır.” İfadelerine yer vererek konunun en sonunda kendi görüşünü belirtmiştir (el-Celâlî: 2009, 228/229/257). Kendi görüşünü zikretmediği yerler de ise konu ile ilgili zikrettiği delillerden kendisine ait görüşün ne olduğu anlaşılmaktadır (el-Celâlî: 2009, 148-167). Ayrıca araştırmacının kaynağa kolayca ulaşması adına yararlandığı eserlerin ve müelliflerin isimlerini, eserlerin cilt ve sayfalarını da belirterek adeta akademik çalışmalarda dipnot sistemine benzeyen bir sistemle eserini yazmıştır.

Molla Musa, bu eserinde ele aldığı fıkıh konuları, genellikle günümüzde üzerinde tartışmaların olduğu hususlar olmuştur. Ele aldığı meseleler hakkında gerek klasik gerek modern eserlerden nakiller yaparak ulemanın konuyla ilgili fikirlerini aktarmıştır. Dolayısıyla burada birçok kişinin görüşünü bir arada bulmak mümkündür. Molla Musa

konu ile ilgili ulemeden yaptığı nakillerle birlikte kendi şahsi görüşüne de yer verdiği bu eseri, ihtiva ettiği fikhî meseleler hakkında bir kanaat oluşması açısından önemli bir eserdir.

3. Mecmûatü'l- Mekâsıd

Molla Musa el-Celâlî'nin sadece bir bölümünü fikhî meselelere ayırdığı bu eseri yedi bölümden oluşmaktadır. Eserinin birinci bölümünde müjdeleyici ve uyarıcı vaaz ve nasihat; ikinci bölümünde Mecduddin İbn'l-Esir el-Cezerî'nin (ö. 606/1210) garîbü'l-hadîse dair *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser* adlı eserinde ki bazı hadislerin şerhi; üçüncü bölümünde İmam Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Cami'ü-Sâğir* adlı kitabındaki bazı hadislerin şerhi; dördüncü bölümünde *el-Câmiu's-Sahîh* (Sahih Buhari) deki bazı hadislerin şerhi; beşinci bölümünde *Sahîh-i Müslim* deki bazı hadislerin şerhi; altıncı bölümünde İmam Gazzalî'nin (ö. 505/1111) *İhya'u-Ulumu'd-Din* adlı kitabındaki bazı önemli konular, yedinci bölümünde ise Yusuf b. İbrahim el-Erdebilî'nin Şâfiî mezhebi alanında yazdığı *el-Envâr li Âmâli'l-Ebrâr* adlı fıkıh eserinden herhangi bir şerh yapmadan önemli konulardan seçmeler yaparak toplamda seksen dört (84) fıkıh konusunu zikretmiştir (el-Celâlî: 2007, 457-465).

İlk bölümünde muhtelif konularda kendine özgü bir yöntemle vaaz ve nasihatler yer almakla birlikte daha çok farklı kaynaklarda yer alan mücmel ve müşkil hadislere haşiye ve şerhlerin yapıldığı ve bu şerhlerle hadislerin vuzuha kavuşturulduğu bir eserdir. Ayrıca Gazzalî'nin *İhya'sından* önemli bazı hususların aynen aktarılmasıyla birlikte Şâfiî mezhebinde önemli bir kaynak olan el-Erdebilî'nin *el-Envâr li Âmâli'l-Ebrâr'* adlı eserinden de herhangi bir şerh yapmadan önemli konulardan bazı fetvalar aktarılmıştır. Bu fetvaları incelediğimizde bunlar kısa ve öz olmakla birlikte genellikle muamelat konularında önemli hususların ele alındığı görülmektedir. Zikredilen fetvaların kısa, öz ve önemli konuları ihtiva etmesi açısından müsteftiye kolaylık sağlayacak bir eser olduğu izahtan varestedir.

4. Tuhfetü'l- Habîb

Molla Musa el-Celâlî, bu eserinin mukaddimesinde; Şeyh Muhiddin el-Cezerî'nin kendisinden birinci bölümü ehl-i sünnet ve cemaat; ikinci bölümü Şâfiî ve Hanefî mezheplerinin ibadet konusunda ki bazı meselelerinin karşılaştırılması; üçüncü bölümde

ise tasavvuf ilmi ve mürşidi hakiki de olması gereken vasıfları ele alan bir eser yazmasını istediğini kendisinin de bu doğrultuda bu eseri yazdığını ifade etmiştir (el-Celâlî: tsz., 3). Bu doğrultuda eserini tamamlayan Molla Musa, Doğubayazıt ulemasından Halife Yusuf'un torunu Şeyh Abdullah'ın isteği üzerine esere ahlak konusunu dördüncü bölüm olarak eklemiştir (el-Celâlî: tsz., 201).

Dört bölümden oluşan bu eserin birinci bölümünde ilâhiyyât, nübuvvât ve sem'iyât konuları incelenmiştir. İkinci bölümünde ise Şâfiî ve Hanefî mezheplerinin ibadetler hususunda bazı fikhî konuları ele alınmıştır. Üçüncü bölümünde de tasavvuf ilmi ile ilgili geniş bir malumat ile birlikte tasavvufta asıl obje olan mürşidi hakikide olması gereken şartlara değinilmiştir. Burada mürşidi hakikide olması gereken özellikleri on üç maddede açıklandıktan sonra en sonunda mürşidin, gücü yettiğince Peygamber (s.a.v) ve ashabının yolunu takip eden biri olması gerektiği ifade edilmiştir (el-Celâlî: tsz., 200-201). Eserin dördüncü bölümünde ise ahlâk konusunu ele alan Molla Musa, burada ahlakın tarifini yaptıktan sonra alimlerden bazılarının güzel ahlakı yirmi dokuz kısma ayırdığını ifade ederek konuyu yirmi dokuz başlıkta incelemiştir (el-Celâlî: tsz., 201-227).

Eserinin ikinci bölümünde Şâfiî ve Hanefî mezheplerinin ibadet konusunda ki bazı fikhî meselelerini karşılaştıran Molla Musa, bu konuları kitabu't-tahâret, kitabu's-salât, kitabu'z-zekat, kitabu's-savm, kitabu'l-itikâf ve kitabu'l-hac ana başlıkları altında ele almıştır. Molla Musa, diğer eserlerinden farklı olarak bu eserinde ele aldığı fikhî konularının kaynaklarına değinmemiştir. Fıkıhta Şâfiî ve Hanefî mezheplerinin görüşlerini ele almakla mükâyeseli fikhî kitabı diyebileceğimiz bir tarzda eserini telif etmiştir. Klasik fikhî kaynakları tarzında konuları sınıflandıran Molla Musa, kimi durumlarda konunun daha iyi anlaşılması için fikhî kaynaklarında pek görmeye alışık olmadığımız tarzda konuyla ilgili detaylı açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin hac konusunda "*fi keyfiyeti terkibi efâli'l-hac*" (Haccın yapılış şekli) başlığı altında hac ibadetine niyetlenen bir kişinin nasıl ve neler yapması gerektiğine dair detaylı bilgiler vermiştir (el-Celâlî: tsz., 175-178). Hacla ilgili yaptığı detaylı açıklamadan sonra "bu şekilde yapılacak haccın 'ifrat haccı' olacağını" belirtmiştir. Akabinde haccı kırân ve haccı temettü ile umre konularına kısaca değinmiştir. En sonunda ise hac veya umre ibadetlerini ifa edecek olan bir kişinin Peygamber'in (s.a.v) kabri şeriflerini ziyaret ettiğinde neler yapması gerektiğini ve bu ziyarette hangi duaları okuması gerektiği hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca Medine'de Peygamberin (s.a.v) kabri şeriflerini ziyaret

eden kişinin daha sonra Ebû Lübâbe el-Ensârî'nin tevbesinin makbûl olduğu sütuna gelerek orada namaz kılıp tevbe ve istiğfarda bulunmasının, ravza-i mutahharada nafile namazı kılıp dua etmesinin, Cennetü'l-Bakî'yi ziyaret etmesinin ve cumartesi gününde ise mescid-i kûbâ ve diğer mescitlere giderek orada dua ve istiğfarda bulunmasının müstehâb olduğunu ifade etmiştir (el-Celâlî: tsz., 180-186). Hac, umre ve bu ibadetlerin ifasında yapılan ziyaretlerde kişinin yapması ve okuması gereken duaların neler olduğu detaylı bir şekilde ele alan eserin bu bölümü adeta hac ve umre menâsiki ile ilgili bir el kitabı niteliğindedir. Dolayısıyla burada konunun bu şekilde ele alınması, klasik kaynaklarda görülmeyen bir tarzdır. Yine müellif, şehîd konusunu da klasik fıkıh kaynaklarında pek rastlamadığımız bir şekilde ele almıştır. Kitabı's-salât konusunun en sonunda "*fi beyâni'ş-şehîd*" başlığı altında şehîd ile ilgili fikhî konulara girmeden önce ehl-i sünnete göre öldürülen kişinin eceliyle öldüğü, fakat mutezileye göre öldürülen kişinin katil sebebiyle ecelinin inkıtaa uğradığı, katilin onu öldürmemesi durumunda maktulün ölmeyeceği şeklindeki ifadelerle yer vererek daha çok kelâm konusunu ilgilendiren bir hususa değindikten sonra şehîd ile ilgili fikhî bilgilere yer vermiştir (el-Celâlî: tsz., 136). Benzer bir yaklaşım ıskât konusunda da söz konusudur. Molla Musa, ıskât-ı salât ve ıskât-ı savm konusunu ve ıskâta fidye miktarını düşürme işlemi olan ve "devir" uygulamasını detaylı bir şekilde açıklamıştır. (el-Celâlî: tsz., 107-108).

Şâfî ve Hanefî mezheplerinin ibadet konusundaki bazı fikhî meselelerini ihtiva eden bu eser (ikinci bölüm), her iki mezhebin konuya yaklaşımlarını ve konuyla ilgili görüşlerini mukayeseli bir şekilde ele almış olmasından ötürü önem arz eder. Ayrıca bu eser genellikle klasik fıkıh kaynaklarında bulamadığımız bazı konuların (Haccın yapılış şekli, Medine'de ziyaretler, ıskât-ı salât ve devir vb.) detaylarını ele almış olması fıkıh alanında önemli bir eser olduğunu ve bu alanda araştırma yapanlara yardımcı olacak nitelikte olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

1938 yılında Ağrı ili Doğubayazıt ilçesine bağlı Telçeker (Sûphan) köyünde dünyaya gelen Molla Musa el-Celâlî, on iki yaşından itibaren medrese tahsiline başlamıştır. Doğu ve Güneydoğu bölgesinde birçok medresede dönemin tanınmış hocalarından dersler alan Molla Musa, ilmî icezet belgesini Üstad Molla Muhyeddin el-Havilî'den almıştır. Medrese eğitimini bitirdikten sonra Doğubayazıt, Kars ve Ağrı'da imamlık ve Kur'ân

kursu öğreticiliği görevlerini yapmıştır. Bununla birlikte halkı dinî konularda aydınlatmak ve halk arasında cereyan eden sıkıntılarda tarafları barıştırmak amacıyla arabuluculuk rolünü de üstlenmiştir. Mütevazı bir şahsiyete sahip olan Molla Musa, görev yaptığı her yerde ilme hizmet adına talebeler yetiştirmiştir. Hayat ferlşefesi; Kur'ân ve sünneti öğrenip onlarla amel etmek ve öğrendikleriyle başkalarına yol gösterici olmak olan Molla Musa, birçok İslam alimi gibi bu işin pratiğine de önem vererek İslamî ilimlerde tam manası ile ilim ve irfân hazinesi olan eserler kaleme almıştır. Birtakım sebeplerden dolayı telif faaliyetine başladığını ifade eden Molla Musa, İslamî ilimler alanında farklı disiplinlerde Arapça, Türkçe ve Kürtçe eserler telif etmiştir.

İslâmî ilimler alanında farklı disiplinlerde eser telif eden Molla Musa el-Celâlî, fıkıh alanında da eserler telif etmiştir. Bu alanda müstakil eserler yazmakla beraber bazı durumlarda da eserlerinin bir bölümünü fıkıh alanına tahsisi etmiştir.

Eserlerinde Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinin fetvalarına yer vermekle birlikte Caferî mezhebine ait fetvalara da yer vermiştir. Ele aldığı fıkıh konuları ise genellikle günümüzde ortaya çıkan ve üzerinde tartışmaların olduğu meselelerdir. Fıkıh eserlerinde incelediği konular hakkında gerek klasik gerek modern eserlerden nakiller yaparak ulemanın konuyla ilgili fikirlerini aktarmıştır. Dolayısıyla bu eserlerde ele alınan konular birçok âlimin görüşünü bir arada bulma imkânını da sunmaktadır. Kimi eserlerinde yararlandığı kaynakları açıkça belirterek onlardan yaptığı nakillere herhangi bir ekleme ve açıklama yapmazken, bazen de konuyla ilgili yaptığı nakillerle birlikte kendi şahsi görüşüne de yer vermiştir. Molla Musa'nın farklı metotlarla telif ettiği fıkıh eserleri muhteva açısında okuyucusuna konuyla ilgili kanaat oluşturmakla birlikte fıkıh alanında perspektif kazandırma hususunda da önemli eserlerdir.

KAYNAKÇA

- Bardakoğlu, A. "İskat", DİA, TDV İslâm Ansiklopedisi İstanbul 1999.
- el-Celâlî, M. M. (tsz). *Mecmûatu'l-Ulûm*, İhvan Neşriyat Yayınları, İstanbul.
- el-Celâlî, M. M. (2006). *Mecmûatü'l-Fetâvâ*, Sembol Yayınları, İstanbul.
- el-Celâlî, M. M. (2007). *Mecmûatu'l-Makâsıd*, Sembol Yayınları, İstanbul.
- el-Celâlî, M. M. (2007). *Mecmûatu'l-Makâsıd*, Sembol Yayınları, İstanbul.

el-Celâlî, M. M. (2009). *Cilâu'l-Ayneyn fi Menâkıb-i Osman Zinnureyn ve Ali Ebu es-sıbtayn*, Sembol Yayınları, İstanbul.

el-Celâlî, M. M. (2009). *er-Risaletu'd-Daiyye ilâ Muhabbeti Muaviyye*, Sembol Yayınları, İstanbul.

el-Celâlî, M. M. (2009). *Mecmûatu'r-Resâil*, Sembol Yayınları, İstanbul.

el-Celâlî, M. M. (2009). *Senâü's-Sakaleyn fi Menakibi Şeyheyn Ebubekir es-Sıddık ve Ömer el-Faruk*, Sembol Yayınları, İstanbul.

el-Celâlî, M. M. (2012). *Mecmûatu'l-Fuyuzât*, İhvan Neşriyat, İstanbul.

el-Celâlî, M. M. (2016). *Bazı Şüphelere Cevaplar*, çev. Şehmus Demir, Sembol Yayınları, İstanbul.

el-Celâlî, M. M. (2017). *Hâşiyetü'l Vâdihi'l-Mesâlik alâ Tefsiri'l-Medârik*, Ravza Yayınları, İstanbul.

el-Celâlî, M. M. (2017). *Haşiyetü'l-Vadihi el-Mesaliki ala Tefsir'l-Medarik*, Darü'r-Ravda, İstanbul.

el-Celâlî, M. M. (2022). *Uydurulmuş Dine Çağırın Adama Cevaplar*, Ravza Yayınları, İstanbul.

el-Celâlî, M. M. (2023). *Hadis İnkarcılarına Cevaplar*, Ravza Yayınları, İstanbul.

el-Celâlî, M. M. (2023). *Hazreti Muâviye Müdafaası*, Ravza Yayınları, İstanbul.

el-Celâlî, M. M. (2023). *Ateist İtirazlara Cevaplar*, Ravza Yayınları, İstanbul.

el-Celâlî, M. M. (2023). *Modernist ve Oryantalist İddialara Cevaplar*, Ravza Yayınları, İstanbul.

Fayda, M. "Cennetü'l-Bakî" DİA, TDV İslâm Ansiklopedisi İstanbul 1993.

Geçit, M. S. "Molla Musa Celâlî ve Kürtçe Mevlit Üzerindeki Şerh", Uluslararası Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Batevî Sempozyumu Şırnak, 2014, 157-182.

Geçit, M. S. (2021). *Molla Musa Celâlî'nin (1938-2021) Hayatı, Eserleri ve Tefsîr Çalışmaları*, Aras Havzası Uleması ve Tarihi Şahsiyetleri, ed. M. Hakkı Alma vd. Hiperyayın, İstanbul.

Güler, H. (2019). *Molla Musa el-Celâli'nin Hayatı, Eserleri ve İslam Mezheplerine Bakışı*, Yüksek Lisans. Dicle Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Mezhepleri Bilim Dalı.

Yavuz, Y. Ş. “el-Usûl-u selâse ”, DİA, TDV İslâm Ansiklopedisi İstanbul 2012

Youssef, A. (2019). *Molla Musa el-Celali'nin Belagat ilmindeki metodu*, Yüksek Lisans. Iğdır Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı.

Youssef, A. (2019). *Molla Musa el-Celâli'nin Nahiv ve Sarf'taki Metodları*, Yüksek Lisans. Iğdır Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı.

<https://www.youtube.com/watch?v=u4llkeKkfdw> (Erişim Tarihi, 23.11.2023)

https://www.youtube.com/watch?v=ldKhAF_qWyY (Erişim Tarihi, 23.11.2023)

https://www.youtube.com/watch?v=SMntLWf_c9I (Erişim Tarihi, 23.10.2023)

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

SEYDA MOLLA MUSA GEÇİT ÖZEL SAYISI

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 4, Cilt: 4, Sayı: 4

Aralık-2023

MAKALE BİLGİLERİ

Molla Musa El-Celâfî'nin (Geçit) Hadisle İlgili Eser ve Görüşleri

The Works And Views Of Mullah Musa Al-Jalâî On Hadith

YAZAR

Emrullah BOLAT

Arş. Gör. Ağrı İbrahim Çeçen Üniv. İslami İlimler Fak.

ebolat@agri.edu.tr

ORCID: 0000-0002-7657-4460

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 25.08.2023

Makale Kabul Tarihi: 12.10.2023

Sayfa Aralığı: 115-154

ÖZET

Hadis ve hadis ilimlerinin çeşitli meselelerine dair, eski-yeni gerek İslâm âleminde gerekse İslâm âlemi dışında pek çok şey yazılmış ve söylenmiştir. Son iki yüzyılda İslâmi ilimlerin hemen hemen tamamına özellikle de hadis ilimlerine dair batı menşeli yazılanlar, niyet, samimiyet ve muhteva itibariyle dikkat çekmiştir. Azımsanmayacak oranda tenkitleri de içeren bu yazılar, zamanla İslâm toplumunda etkisini göstermiş, kimi ilim ve fikir adamları ya aynen ya da geliştirerek benzer tenkitlerde bulunmuşlardır. Yaşanan bu gelişmelere akademi ve medrese çevrelerinden ulema kayıtsız kalmamış, çeşitli vesilelerle farklı cenahlardan yöneltilen tenkitleri gündemlerine alarak gereken cevapları vermeye çalışmışlardır.

Doğu medreselerinde yetişen, geleneğin önemli bir halkası olan Molla Musa el-Celâli'nin (1938-2021) gayretleri de bu anlamda araştırılmayı hak etmektedir. Molla Musa, tefsir, hadis, fıkıh, kelim, dil, edebiyat, tarih, mezhepler tarihi, dinler tarihi, çağdaş fikir akımları ve tartışmalarına dair geniş bir yelpazede 45 cildi aşan ansiklopedik nitelikteki eserleriyle asrın problemlerine kayıtsız kalmamış, geleneğin izinde etkin bir görev üstlenmiştir.

Molla Musa'nın eserleri içerisinde hadisle ilgili olanları ya da eser içlerindeki hadisle ilgili bölümler ayrı bir öneme sahiptir. Nitekim, çağdaş medrese geleneğinde benzerine neredeyse rastlanmayacak türden eserleriyle hadis ve hadis ilimlerini medresesinin ana meselelerinden biri haline getirmiştir. O, "*Mecmû'atu'l-'Ulûm*", "*Mecmû'atu'l-Fevâid*", "*Mecmû'atu'l-Makâsid*", "*Mecmû'atu'r-Resâil*", "*Mealist İddialara Cevaplar*", "*Modernist ve Oryantalist İddialara Cevaplar*", "*Ateist İtirazlara Cevaplar*", "*Uydurulmuş Dine Çağırın Adama Cevap*" ve "*Hadis İnkarcılarına Cevaplar*" gibi eserlerini tamamen ya da kısmen hadis ve hadis meselelerine ayırmıştır.

İşte bu eserler çerçevesinde, muhtevaları da dikkate alınarak Molla Musa'nın hadisle ilgili görüşleri "*Siyer*", "*Hadis Usulü*", "*Hadis Metinleri*", "*Reddiye ve Cevap Türü Eserler ve Güncel Hadis Tartışmaları*" başlıklarıyla çalışmamızda incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Molla Musa, Hadis, Sünnet.

ABSTRACT

Many things have been written and said about the various issues of hadith and hadith studies, old and new, both in the Islamic world and outside the Islamic world. In the last two centuries, almost all of the Islamic sciences, especially Western origin writings on the hadith studies, have attracted attention in terms of intention, sincerity and content. These writings, which include a considerable amount of criticism, have shown their effect in the Islamic society over time, and some scholars and intellectuals have made similar criticisms either exactly or by developing them. The scholars from academia and madrasah community did not remain indifferent to these developments, and they tried to give the necessary answers by taking the criticisms from different sides on their agenda on various occasions.

The efforts of Molla Musa al-Jalali (1938-2021), who was an important figure of the tradition and who grew up in the Eastern madrasahs, deserves to be investigated in this sense. Molla Musa did not remain indifferent to the problems of the century with his encyclopedic works exceeding 45 volumes in a wide range of tafsir, hadith, fiqh, kalam, language, literature, history, history of sects, history of religions, contemporary ideas and discussions, and took an active role in following the tradition.

Among the works of Molla Musa, the ones related to hadith or the sections related to the hadith in the works have a special importance. As a matter of fact, he made hadith and hadith sciences one of the main issues of his madrasah with his works that are almost unmatched in the contemporary madrasah tradition. He devoted his works, such as "Majmû'atu'l-'Ulûm", "Majmû'atu'l-Fawâid", "Majmû'atu'l-Maqâsid", "Majmû'atu'r-Resâil", "Answers to Mealist Claims", "Answers to Modernist and Orientalist Claims", "Answers to Atheist Objections", "Answer to the Man Who Calls for a Fabricated Religion" and "Answers to Hadith Deniers" in whole or in part to hadith and hadith issues.

Within the framework of these works, considering their contents, Molla Musa's views on hadith will be examined in our study with the titles "Sirah", "Hadith Methodology", "Hadith Texts", "Refusal and Reply Type Works and Current Hadith Discussions".

Keywords: Mullah Musa, Hadith, Sunnah.

Hayatı ve İlmî Kişiliği

Molla Musa b. Hasan el-Celâlî, 1938 yılında Ağrı ili Doğubayazıt ilçesi Telçeker köyünde dünyaya gelmiştir. (Güler, 2019, 16-25) Ailesinde kendisinden önce İslâmî ilimler okuyan âlim, hoca, molla veya müderris herhangi biri bulunmamaktadır. Babası Sofi Hasan kulaktan duyma bilgilerle namaz surelerinden bir kısmıyla ibadetlerini yapan, güçlü hafızaya sahip, dindar birisi olup hocaları sever, onlardan duyduklarını çevresine anlatırdı. (Geçit, 05.07.2023 09:00)

Molla Musa 1944'te başladığı ilkokuldan 1949'da mezun olmuştur. Aynı yıl Erciş Arnis Öğretmen Lisesini kazanmış, gözünden kaynaklı sağlık problemleri sebebiyle okula kaydı yapılamamıştır. (Geçit, 05.07.2023 09:00)

Molla Musa doğduğu köyde komşuları Ali Çavuş'tan Kur'ân okumayı öğrenmiştir. Ancak O, Kur'ân hafızı değildir. Fiili olarak 30 yıldan fazla imamlık vazifesinde bulunduğu esnada Yasin, Mülk, Nebe sureleri, bazı aşr-ı şerifler ve Kur'ân'ın son cüzünden çoğu sureyi ezberlemiştir. Medrese eğitiminin ilerleyen safhalarında tefsir konusunda çok ders verdiği için, ayetlerin hem lafızlarını hem de manalarını gayet iyi biliyordu. Kendisine bir ayetle ilgili soru sorulduğunda ayeti hatırlıyor, hangi sûrede bulunduğu dair kanaatinde yanılmıyor, tefsir kitaplarına bir sûre veya ayet için müracaat etmek istediğinde hangi tarafta ve ciltte geçtiğini ilk defada isabet edecek şekilde bilebiliyordu. Bu nedenle Molla Musa'nın "Kur'ân'ın manalarının hafızı" olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. (Geçit, 05.07.2023 09:00)

Molla Musa, bir ayda Kur'ân'ı usulünce okumaya başlayınca Ali Çavuş'un tavsiyesiyle, doğduğu köyde medrese bulunmadığı için, din ilimlerini tahsil edebileceği birini aramak üzere Muş ili Bulanık ilçesinde mukim ninesinin yanına gider. Gidişi o kadar ani ve çevresinden habersiz olmuştur ki doğduğu köyde kendisinin kurtlar tarafından yenildiği yahut kaçırıldığı gibi söylentiler çıkar. Bir buçuk iki yıl sonra başında medrese talebelerine mahsus feqî takkesiyle döndüğünde ilim yolculuğuna çıkmış olduğu anlaşılır. İlim adamlarına düşkün babası Sofi Hasan bu durumdan oldukça memnun kalır. (Geçit, 05.07.2023 09:00) Böylelikle Molla Musa'nın ilmi kişiliği klasik medrese eğitimi çerçevesinde şekillenmeye başlar.

1950'de Bulanık ilçesi Tırtop köyünde medresesi bulunan Molla Reşit'ten, medrese müfredatında yer alan sarfa dair *İzzî* kitabından başlayarak *Şerhu'l-Muğni*'ye kadar okur.

1951-1952’de Hoşhaber’de İmamlık da yapan Halife İbrahim’den medrese müfredatında okumadığı kitapları tamamlamak için Iğdır’a giderek *Şerhu’l-Muğni*’den *Behçetu’l-Merdiyye*’ye kadar okur. (<https://youtu.be/iWhs8Wczbhs> 31.07. 2023 01: 28)

Abdurrahman Dürre, Molla İbrahim Egdâdî, Şeyh Yahya Çuğreşi’nin oğlu Şeyh Abdurrahîm, Molla Şemsettin ve Seyid Abdulvehhâb Dırzbinî gibi âlimlerden de dersler alır. Başkanlı Molla Muhyiddin el-Havilî’den gördüğü derslerle medrese eğitimini genel icazet alarak tamamlar. (<https://youtu.be/iWhs8Wczbhs> 31.07. 2023 01: 29)

Medreselerde beraber kaldıkları arkadaşları arasında Molla Ahmed-i Sineki, Şeyh Ebubekir Kağızmanî, Molla Hasan-ı Avdo, Molla Mehmed-ı Haldo, Molla Mehmed-i Kâmil ve Malazgirtli Molla Mehmet Zahit (ö. 2008) yer almaktadır. (Geçit: 2021, 303)

Molla Musa tasavvufî çevrelerin de dikkatini çeker. Şeyh Muhammed Raşit Erol’un babası Şeyh Abdülhakim’i Kasrik köyünde ikamet ederken ziyaret ettiğinde, Şeyh onu Doğubayazıt ve çevresinde tarikat vazifesiyle vekil kılarak tarikatının neşrini arzu eder ancak Molla Musa özür beyan ederek, kendisini medresede talebe yetiştirmeye adayacağını söyler. Benzer teklif medrese hocalarından ve aynı zamanda Nakşî-Hâlidî şeyhlerinden Muhyiddin el-Havilî tarafından da yapılır ancak Molla Musa, bu teklifi de aynı gerekçeyle kabul etmez. (Geçit, 05.07.2023 09:00)

Talebelik yıllarında babası Sofi Hasan’ın maddi durumu iyi olmadığından, ona zahmet vermemek ve kitap ihtiyacını gidermek için medresede okutulan ders kitaplarını kendi el yazısıyla istinsah eder, gidiş-geliş, kitap, defter, kalem, elbise ve diğer ihtiyaçlarını bu yolla karşılar. O zamanki el yazısı oldukça güzel iken daha sonra hızlı yazmaya çalıştığından yazısında değişme meydana gelir. (Geçit, 05.07.2023 09:00)

Talebelik safhasını bu şekilde tamamlayan Molla Musa, 1957 yılında Gırberân, Nureşin, Niçu, Çiftlik ve Doğubayazıt’ın diğer bazı köylerinde fahri imamlık vazifesiyle birlikte talebe yetiştirmeye başlar. Mardin’de 1961’de başladığı askerliği iki buçuk yıl sürer. Askerlik vazifesinden sonra dört yıl boyunca Gırberân, Karacık ve Gırka köylerinde imamlık vazifesinde bulunur. Bu sırada talebe yetiştirmeye devam eder. Vazife yaptığı camileri aynı zamanda ilim tahsili için de kullanır. 1968’te Kars’a bağlı Şaban köyündeki imamlık görevinin ardından Doğubayazıt’a dönen Molla Musa, 1969-1975’te Zorava, 1975-1976’te Nureşin, 1977-1982’te de Harık köylerinde medresesinde talebe yetiştirmeye devam eder. Doğubayazıt Merkez Camii vaizliğinin yanı sıra 1982-1984’te

Merkez Kur'ân Kursu'nda Kur'ân-ı Kerîm öğreticiliğinde de bulunur. (<https://youtu.be/iWhs8Wczbhs> 31.07. 2023 01: 30)

1986-1988'de Ağrı Eleşkirt İlçesine bağlı Haydaroğlu köyünde imamlık yapar. 1989-1991'de son görev yeri olan Doğubayazıt Korım köyünde vazifelendirilir. Emekliliğinin ardından 1996'da Doğubayazıt ilçe merkezinde kurduğu Ahmed Yesevî Medresesi'nde 2021 yılındaki vefatına kadar ilmi faaliyetlerine devam eder. (Geçit, 05.07.2023 09:00)

Molla Musa, ilkokuldan sonra medreseye giderek, kısa süre içinde medrese eğitimini başarıyla bitirir. 17 yaşından itibaren ders vermeye başlar; bir kısmı yakın akrabalarından olmak üzere çoğu arkadaş ve dostunun medreseyle tanışmasına vesile olup, vefatına kadar çok sayıda talebe yetiştirir. Ağrı, Iğdır, Kars, Van, Diyarbakır, Batman, Bingöl, Karayazı, Hınıs, Köprüköy ve Tekman gibi il ve ilçelerden pek çok talebe yetiştirir. (Karaduman: 2019, 186-187) Bunlar içerisinde başta oğulları olmak üzere, imam, müftü, vaiz ve akademisyenler çıktığı gibi, tüccar, memur, müdür gibi muhtelif vazifeler üstlenmiş talebeleri de olmuştur. Molla Hasan Öztürk , Molla İbrahim Öztürk, Molla Ali Batur, Molla Ahmet Karakaş, Molla Mahmud Demir, Molla Mehmet Bekes, Molla Fettah, Molla Yusuf Karaduman talebelerinden bazılarıdır. (Geçit, 05.07.2023 09:00)

Doğu medreselerinde hadis ilmiyle ilgili yeterince dersler bulunmadığından, Molla Musa'nın hadislerle ilgili birikimine etki etmiş, hadis ilimlerinde mahir herhangi bir hocası bilinmemektedir. Bununla birlikte zaman zaman görüştüğü merhum Molla Sadreddin Yüksel ve Molla Muhyiddin el-Havilî'den kısmen etkilendiği söylenebilir. Sadreddin Yüksel ile Molla Muhyiddin sadece şark müfredatında bulunan kitap ve ilimleri istimal etmemiş, fıkıh, tefsir, hadis, siyer ve diğer ilimlerle de ilgilenmişlerdir. Molla Musa da aynı şekilde bu usulü benimseyerek medrese müfredatı dışında ilimlerle ilgilenmiştir. Bu usul diğer ilimlerle birlikte hadis ilmüne ağırlık vermesini de sağlamıştır. Molla Musa'nın bu hocalarla görüşmeleri daha çok zor ibarelerin çözümü ve elindeki kitap nüshalarında yer alan ifadelerin onların yanındaki nüshalarla karşılaştırılmasıyla ilgiliydi. (Geçit, 05.07.2023 09:00)

Molla Musa hadis konusundaki birikimini, konuya olan ilgi ve merakı dolayısıyla şahsi gayretleriyle elde etmiştir. Son iki yüzyıldır gerek İslâm dünyasında gerekse ülkemizde görülen hadis konulu tartışmaların yoğunluğu onu özellikle hadis ilimlerine yönlendirmiştir.

Şahsi kütüphanesinde hadis usulü eserlerinin yanı sıra Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri, Münzirî'nin (ö. 656/1258) *et-Tergîb ve't-Terhîb*'i, Buhârî'nin *Sahîh*'ine yazılmış el-Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *İrşâdu's-Sârî*'si ile Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin *eş-Şerhu'l-Müeyesser li Sahîhi'l-Buhârî* gibi şerhleri, ez-Zebîdî'nin (ö. 893/1488) *et-Tecrîdü's-Sarîh li-Ehâdişi'l-Câmi'i's-Sahîh* üzerine Abdullah eş-Şerkâvî'nin yazdığı *Fethu'l-Mübdî bi-Şerhi Muhtaşari'z-Zebîdî* haşiyesi, es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Câmi'us-Sagîr*'i, Münâvî'nin (ö. 1031/1622) *Feyzu'l-Kadîr*'i, el-Mansûr Ali Nâsîf'ın *Tâcu'l-Usûl*'ü, Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Riyâzu's-Sâlihîn*'i vd bazı hadis eserleri bulunmaktadır. Şahsi kütüphanesinde yer alan kitapların yanı sıra medresesindeki hadis kitaplarından da eserlerini kaleme alırken istifade etmiştir. Medrese kütüphanesinde *Kütüb-i Sitte*'nin tamamı, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'i, Taberânî'nin (ö. 360/971) *Mu'cem*'leri, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sı vb. hadis kitaplarıyla yine hadis usulü eserleri bulunmaktadır. (Geçit, 05.07.2023 09:00)

Molla Musa ayrıca yanında olmayıp ihtiyaç duyduğu eserleri diğer molla ve müderris dostlarının şahsi kütüphanelerini ziyaret ederek temin eder böylelikle onlardan da yararlanırdı. Molla Musa, evlatlarının modern çalışmaları muhtevi şahsi kütüphanelerindeki eserlerden de yararlanırdı. Ömrünün son yıllarında bilgisayar kullanmayı öğrenmiş, hadisle ilgili çalışmalarında Şamile programından istifade ederken, hadis tahrirci konusunda da ilgili web sayfalarını kullanmak suretiyle yararlanmıştı. (Geçit, 05.07.2023 09:00)

Henüz 30 ve 40'lı yaşlarda Nevevî'nin *Riyâzu's-Sâlihîn*'inden, Mansûr Ali Nâsîf'ın *Tâcu'l-Usûl*'ünden defalarca ders vermiştir. Yine talebelerine kudsî hadisler, 40 hadis, *Muhtâru Ehâdişi'n-Nebî* ve *Kenzü'l-İrfân* kitaplarını okutmuştur. (Geçit, 05.07.2023 09:00)

Ahlâkı

Zâhid ve âbid bir kişiliğe sahip olan Molla Musa'nın hal ve hareketlerinde daima tevazu, nezaket, ülfet, merhamet ve hürmet ilkeleri tezahür eder; riya, kendini beğenme, tasannu, müdahane namına zerre miktarı hiçbir tavır göstermez, bunların yapılmasından da rahatsız olurdu. Hikmetli latifeler yapar, nükteli konuşurdu. Uzun uzadıya konuşmayı, demagoji yapmayı ve edebiyat parçalamayı sevmezdi. (Geçit, 05.07.2023 09:00)

Misafirlerine ikramlarda bulunur, âlim, öğretmen, öğrenci ve medrese talebeleri geldiğinde onlara kitaplarından hediye ederdi. Misafirleriyle birebir sohbet eder, dost ve

arkadaş havasında onları ağırlardı. Talebeleri arasında hoca gibi değil, dost ve arkadaş gibi davranır, büyükle büyük, küçükle küçük olurdu. Kendisinden büyük hocalara "Seydâ", küçük olanlara da hoca anlamında "Mela" derdi. Hiçbir zaman talebelerine "feqi" yani öğrenci demezdi. Böylece muhatabına canı gönülden değer verirdi. (Geçit, 05.07.2023 09:00) Onun bu tavrı talebe, müderris ve halk arasında saygı ve sevgi ile karşılanmasına sebep olmuştur.

Edep, haya ve âdâb-ı muaşerete büyük önem verir, büyüklerin huzurunda evlatlarının ve talebelerinin saygılı davranmasını isterdi. Evinde çocuklarına arkadaş gibi davranır, ellerini öptürmez, evine gelen misafirleri saygı ve şefkatle ağırlardı. El öptürmemekle birlikte "Beni el öptürmeye alıştırmayın. Ama âlimlerin ve büyüklerin ellerini öpün" tavsiyesinde bulunurdu. Konuşmaları ve fetvaları sehl-i mümteni cinsinden basit, kısa, öz ve anlaşılırdı. (Geçit, 05.07.2023 09:00)

Günlük hayatını vakit merkezli inşa etmişti. Namazlarını medresesinin camiinde cemaatle kılmaya özen gösterir, vakitlerden herhangi birine yetişemediğinde aile fertleriyle evinde cemaat oluştururdu. (Geçit, 05.07.2023 09:00)

Sabah erken vakitte uyanır, kahvaltısını yapar, o esnada haberleri izler, sonra abdest alıp evinde iki rekât kuşluk namazı kılar, medreseye gider, öğleye yarım saat kalana kadar derslerini verirdi. Daha sonra evine gelir, öğle yemeğini yer, biraz istirahat eder, ikindiden önce yine medreseye gider, birkaç ders verdikten sonra ikindi namazını cemaatle kılar, namaz öncesi ve sonrasında ziyaretçileriyle ilgilenir, çevreden sosyal, dini, bölgesel sorunları olan vatandaşları dinler, dini sorulara cevap verir, fetva isteyenlere fetva verir, sorunların çözümünde yardımcı olur, yönlendirme yapar ve şer'i hükümleri anlatırdı. Bazen sorunları çözmek için çeşitli insanlarla görüşür, tanıdıklarını araya sokar, yardım toplar, fakir fukaraya yardımcı olurdu. Emekli maaşı dışında hiçbir geliri olmamasına rağmen çevresinde zengin bir ailenin zengin bir ferdi olarak bilindiği için her gün fakir fukara kendisini ziyaret eder, yardım talep ederdi. O da maaşından arta kalanı onlara dağıtırdı. Akrabalarını takip eder, fakir, yetim, yoksul olanlara yardım eder, her sene hacca giden eski talebelerine bir miktar para verip Mekke ve Medine fukarasına dağıtmalarını söylerdi ki bu son meziyeti vefatından sonra talebesi Molla İbrahim Öztürk tarafından anlatıldığında maruf olmuştur. Onun bu tavrı kutsal toprakların ahalisine sevgi ve hürmetinin bir nişanesi olmalıdır. (Geçit, 05.07.2023 09:00)

Farzları mutlaka yerine getirmeye çalışır, sünneti de gücü yettiğince yerine getirir, ihmal etmezdi. Örneğin 40 yaşına gelmeden evvel baston taşır ve bunun Peygamberlerin sünneti olduğunu söylerdi. Yine 30'lu yaşlarından itibaren sakal bırakır, sakalın sünnet olduğunu, bakımlı olması gerektiğini, çirkin görüntüye mahal verilmemesini söylerdi. Her perşembe ikindiden sonra saç, sakal, bıyık bakımı yapar, sakalının bir kabzadan fazla olmamasına ihtimam gösterir, bıyıklarının altını kesip dudak payı bırakırdı. Yine kulak, burun ve yanak üstü kılların temizlenmesine ehemmiyet verirdi. Kılık kıyafette âlim kisvesine girmemek için sarık, cübbe giymezdi. Sade ve temiz giyinir, insanların huzuruna çıktığında takım elbise, kazak, gömlek giyerdi. Gündelik hayatında kep takar, ancak vaaz verirken sarık sarardı. Tevazusu hayatının her alanında kendini gösterirdi. (Geçit, 05.07.2023 09:00)

Molla Musa, *Modernist ve Oryantalist İddialara Cevaplar* isimli eserinin muhtelif yerlerinde görüldüğü üzere hem tasavvur ve fikriyatında hem de yaşam tarzında Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyası esas alan, Sahâbe , Tâbiîn, Selef uleması ve Müctehid imamlara büyük değer veren bir ehl-i sünnet âlimidir. (el-Celâlî, 2023, 177-179) Kendisinden önceki âlimlerin içtihatlarına muhalefet etmez, daha önce âlimler tarafından ileri sürülen hükümlere bağlı kalır, onlar arasında tercihte bulunurken bile diğerleri aleyhine yorumlanabilecek hiçbir ifade kullanmazdı. Hepsine de aynı derecede saygı gösterirdi. (Geçit, 05.07.2023 09:00)

Çevresine karşı mütebessim ve mütevazi olmakla birlikte, selef dönemi âlimlerine uyarak, saltanat ve ikbâl kapısından, kaygısından uzak, zâlim, gâsıp ve müstebit kişilere karşı son derece heybetli, taviz vermez ve muhalif bir tavır sergilerdi. Hiç kimsenin karşı çıkamadığı müstebitlere karşı tek başına baş kaldırdığı çok olurdu. Bu nedenle görev için gittiği yerlerde 3 seneden fazla kalamazdı. En çok 5 yıl Esnemez Köyünde kalmıştır. Bazı köylerde 1 ay, bazılarında 3 ay kaldıktan sonra başka yerlere taşınmıştır. (Geçit, 05.07.2023 09:00)

Vefatı

Molla Musa, 30 Kasım 2021'de Covid 19 hastalığı sebebiyle yatırıldığı Ağrı Araştırma ve Uygulama Hastanesi'nde vefat etmiş, kendi medresesinde Ağrı İl Müftüsü Tandoğan Topçu'nun kıldırıldığı cenaze namazıyla son yolculuğuna uğurlanmıştır. (Geçit: 2021, 303.; <https://ilkha.com/guncel/molla-musa-celali-defnedildi-179199> 30. 04. 2023 08: 16)

Biri kız, altısı erkek yedi evlat babası olan Molla Musa Arapça, Farsça, Türkçe ve Kürtçe bilmekteydi.

Vefatının ardından Molla Musa'nın oğulları Prof. Dr. Mehmet Salih Geçit, Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Seyid Geçit, müderris Molla Ferit Geçit, müderris Molla Reşit Geçit, bazı talebe ve dostları Ahmed Yesevî Medresesi'nin yanı sıra kurmuş oldukları Molla Musa Celali Medrese ve İlahiyat İlimlerini Araştırma Derneği ile eğitim-öğretim ve sosyal faaliyetlerine Ağrı ili Doğubayazıt ilçe merkezli devam etmektedir.

(<https://www.youtube.com/@miladislamilimlerarastrma4632> 04. 07. 2023 13:14)

Eserleri

Molla Musa, dinî ilimlerin hemen tamamında Arapça, Türkçe ve Kürtçe yaklaşık kırk kadar eser kaleme almış olup bunların isim ve muhtevalarıyla ilgili bilgiler, hakkında yapılan yüksek lisans tezi ile eserlerine evlatlarından Prof. Dr. M. Salih Geçit tarafından yazılmış mukaddimelerde listelenmiştir. (Güler, 2019, 26-33)

Molla Musa'nın 45 cildi aşan eserlerinin muhtevalarına dair bilgiler işaret edilen çalışmalara bırakılarak burada sadece bazılarının isimleri zikredilecektir;

Mecmû'atu'l-Ulûm, Mecmû'atu'l-Fevâid, Mecmû'atu'l-Kasâid, Mecmû'atu'l-Makâsîd, Mecmû'atu'r-Resâil, Mecmû'atu'l-Fetâvâ, Şerhu Kasâid-i İbn Farid, Şerhu Ebyâti Târihi'l-Hulefâ, Şerhu Ebyâti Nûri'l-Ebsâr, Hâşiyetu Kenzi'l-Ebrâr alâ Tefsiri'l-Mühmel el-Müsemmâ Durrü'l-Esrâr, er-Risâletu'd-Dâiyye ilâ Muhabbeti Muâviye, Nefyu'l-Ciheti ve'l-Hulûl ve'l-İttihâd ve'l-Mekân anil'llâhi'l-Vahidi'l-Kahhâri'r-Rahmân, Senâü's-Sakaleyn fi Menâkibi Şeyheyn Ebûbekir es-Siddîk ve Ömer el-Fâruk, Celâu'l-Ayneyn fi Menâkib-i Osman Zinnûreyn ve Ali Ebi's-Sıbtayn, Mecmu'âtu'l-Fuyûzât, Şerhu Tefsiri'n-Nesefti, Hâşiyetu'l-Vâzihi'l-Mesâlik alâ Tefsiri'l-Medârik, Tuhfetu'l-Habîb fi'l-Akîdeti ve'l-Fıkhi ve't-Tasavvuf, Hâşiyetu'l-Celâlî alâ Tefsiri'l-Beyzâvî, Feyzu'l-Kadîri'l-Bârî Şerhu Dîvânî'l-Molla el-Cezerî, İhsan Süreyya Sırma'ya Reddiye vd. (<https://www.agri.edu.tr/detail.aspx?id=47659&bid=260&tid=13> 06.07.2023.; Güler, 2019, 26-33)

Molla Musa bu eserlerinde İslâm ilim tarihinin genel bir özetini sunmuştur. Özellikle mecmua türü eserlerinin onun ansiklopedik bilgileri bir araya getiren önemli bir medrese âlimi olduğunu gösterdiği söylenmelidir.

Molla Musa'nın hadislerle ilgili görüşlerini öğrenebileceğimiz *Mecmû'atu'l-'Ulûm*, *Mecmû'atu'l-Makâsid*, *Mecmû'atu'r-Resâil*, *Mecmû'atu'l-Fevâid*, *Mealist İddialara Cevaplar*, *Modernist ve Oryantalist İddialara Cevaplar*, *Ateist İtirazlara Cevaplar*, *Uydurulmuş Dine Çağırın Adama Cevap* ve *Hadis İnkarcılarına Cevaplar* isimli eserleri gelecek başlıklarda detaylı olarak incelenecektir.

Hadisle İlgili Eser ve Görüşleri

Medreselerde hadis tarihi/usulü ya da metinlerinden hangilerinin okutulduğuyula ilgili kesin bir şey söylemek mümkün olmamakla birlikte Nevevî'nin *Erba'in* ve *Riyâzu's-Sâlihîn* gibi eserleri bazı medreselerde müderrisin tercihinine bağlı olarak okutulmuştur. (Dinçoğlu: 2013, 2/580.; Kalaç, 2023; 213-245.; Geçit, 2017, 491-503) Molla Musa, medreselerdeki genel durumun aksine hadis ve ilimleriyle yakından ilgilenmiş, medresesinin müfredatına tesir edecek şekilde zikredilecek eserleriyle yenilikçi bir yol takip etmiştir.

Molla Mûsâ'nın eserlerini listelerken özellikle işaret ettiklerimiz onun hadis ve ilimlerine yönelik ilgi ve birikimine ışık tutabilecek niteliktedir. Hz. Peygamber'e isnad edilen söz, eylem ve ikrarların geçerliliğini ortaya koyan hadis ilimleriyle uğraşan müellifimiz, klasik medrese eğitimine ilaveten hadis usûlüne ilişkin hadis ıstılahlarını ihtiva eden bir bölümün de yer aldığı, medresesinin birinci aşama normal düzey talebeleri için okutulan, genel ve özlü bilgileri derlediği *Mecmû'atu'l-'Ulûm* isimli bir eser kaleme almıştır. Eserde Hadis Usulü başlıklı bölümün hemen altına Beykûnî'nin (ö. 1080/1669 [?]) hadis usûlüne dair yazmış olduğu manzumesini ekleyerek bir de haşiye yazmıştır. (el-Celâlî, 2023)

İleri düzey medrese öğrencileri için Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîh*'leriyle, İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye* ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Câmiu's-Sağîr* gibi hadis kaynaklarında geçen anlaşılması zor hadisleri açıklığa kavuşturduğu *Mecmû'atu'l-Makâsid* adlı diğer bir eser kaleme almıştır. Bu eserinde ayrıca vaaz konulu bir risale, Gazâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ'sından* nakiller, Şâfiî mezhebine göre yazılmış *el-Envâr* isimli eserden seçkiler de yer almaktadır. (el-Celâlî, 2023)

Dört risaleden müteşekkil, sünnetin hücciyeti, irtidat, kabir azabı, mehdi, deccâl vb. hemen her dönem tartışılmış meselelerin kısa izahlarını içeren *Mecmû'atu'r-Resâil*'i de

onun hadisle ilgili görüşlerini öğrenebildiğimiz bölümler içeren bir diğer eserdir. Özellikle sünnetin hücciyeti başlığı hadis ve sünnetin dindeki yeriyle ilgili kanaatlerinin temellendirildiği bir bölüm olarak dikkat çekmektedir. (el-Celâlî, 2023) Buradaki düşüncelerini *Mealist İddialara Cevaplar* isimli eserlerinin muhtelif yerlerinde hadislerle delil getirirken ve hadislere yönelik itirazları cevaplarırken sık sık görmek mümkündür. (el-Celâlî, 2022, 17-20)

İlim tahsil edecek medrese öğrencisinin bilmesi gereken temel dini bilgileri içeren *Mecmû'atu'l-Fevâid* isimli eseri de on altı bölümden oluşmaktadır. (el-Celâlî, 2023) Bu bölümlerde Hz. Peygamber'in siretine dair bölümle, Hz. Peygamber'e dair bazı başlıklar konumuzla ilgilidir. Eserde İslâm tarihi, özellikle halifeler, dinler tarihi, çeşitli inanç grupları, hat sanatı, mantık metinleri ve haşiyeler yer almaktadır.

Molla Musa'nın *Mealist İddialara Cevaplar, Modernist ve Oryantalist İddialara Cevaplar, Ateist İtirazlara Cevaplar ve Uydurulmuş Dine Çağırın Adama Cevap* isimli reddiye ve cevap türüne dahil edilebilecek eserleri de muhtevalarındaki bazı bölümler açısından kayda değerdir. İsimlerinden de anlaşılacağı üzere bu eserler mealci, modernist, oryantalist ve ateistlerin dini meselelere dair eleştirilerine cevaplardan oluşmaktadır. Bu başlıktaki son kitabı *Uydurulmuş Dine Çağırın Adama Cevap* isimli eseri de Mustafa İslamoğlu'nun dini meselelere dair çeşitli tenkitlerine eleştiri ve cevaplar içermektedir.

Molla Musa'nın *Hadis İnkarcılarına Cevaplar* isimli eseri ise yine reddiye ve cevap türüne dahil edilebilecek doğrudan ve tamamen hadisle ilgili olan son eserdir. Eser, hadis ve meselelerine dair iddia ve cevapları içeren 32 başlıktan oluşmakta, "Hadis İnkarcılarını Kırk Ayetle Uyarı" başlıklı makaleyle son bulmaktadır. Eserin önsözü 6 Ağustos 2017'de Doğubayazıt'ta kaleme alınmıştır. Eserin tüm makalelerinin 2017 yılının Ağustos ve Eylül aylarında yazıldığı, yazıların sonuna düşülen tarih kayıtlarından anlaşılmaktadır. Eser kısa sürede yazılmış olmasına rağmen, muhtevalarından tenkit sahiplerinin uzun bir süre izlendiği ve gerekli cevaplar için hazırlık yapıldığı anlaşılmaktadır. (el-Celâlî, 2023)

Molla Musa'nın hadisle ilgili görüşleri, bu eserlerin muhtevaları dikkate alınarak *Siyer, Hadis Usulü, Hadis Metinleri, Reddiye ve Cevap Türü Eserler ve Güncel Hadis Tartışmaları* şeklinde dört başlık altında değerlendirilecektir.

Siyer

Molla Musa'nın dinî ilimlere ait ilim talebelerinin bilmesi gereken konuları özet olarak bir araya getirdiği on altı bölümden oluşan *Mecmû'atu'l-Fevâid* kitabında yer alan Siyer bölümünü, onun hadis ilimlerine olan ilgisinin yansıması şeklinde değerlendirmek mümkündür. Molla Musa'ya göre Hz. Peygamber'in sireti detaylarıyla bilinmeden hadise dair sahih/sağlam bir yöntem ortaya koymak mümkün değildir. (el-Celâlî, 2023)

Molla Musa bu eserinde ilk olarak “الفائدة الأولى فى السيرة النبوية” başlığıyla Hz. Peygamber'in sîreti, nesebinden başlanılarak vefatına kadar ki hayatı özet bir şekilde anlatılmaktadır. Bu bölümde Hz. Peygamber'in evlilikleriyle ilgili şüphe, iddia ve iftiralara dair de kısa açıklamalar yaptığı görülmektedir. (el-Celâlî, 2023, 21-40) Anlatımın kısa ve sadeliğinden onun eseri pratik gayelerle kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Bu bölümü yazarken İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Fusûl fi Sîreti'r-Rasûl* ve Muhammed Rıza'nın *Muhammedun Rasulullah* adlı eserlerinden faydalandığı anlaşılmaktadır.

Molla Musa Hz. Peygamber'in hayatına dair malumatların, siret bilgisinin, kasten ya da cehaletle görmezden gelinmesi neticesinde yanlış, isabetsiz yorumların ortaya çıkabileceğine, *Hadis İnkarcılarına Cevaplar* ve *Mealist İddialara Cevaplar* eserlerinin muhtelif yerlerinde işaret etmektedir. (el-Celâlî, 2023, 65, 107.; el-Celâlî, 2023, 86) *Hadis İnkarcılarına Cevaplar* kitabının on birinci makalesi, “İhramdan çıktıktan sonra meni ile ilgili hadisi şerif” başlıklı makale bu anlamda iyi bir örnektir. Rivayetin izahında Hz. Peygamber'in ihram yasaklarından çıkışa dair ortaya koyduğu hükümler tartışılmaktadır. Hadiste tenkit edilen şey, tavafını tamamlayıp ihramdan çıkan sahâbenin bazısının bu çıkışlarını ifade ederken kullandıkları “Biz Arafat'a geldiğimizde zekerlerimizden mezi veya meni akıyordu” ifadesidir. Hz. Peygamber'in hicretin dokuzuncu yılında ömründe bir defa farz haccı yapmış olduğu siyer bilgisi Molla Musa tarafından hadisin izahında temel bir veri olarak zikredilmektedir. Hz. Peygamber'in bu haccı ümmetine örneklik sergilemesi açısından kaçırılması mümkün olmayan değerli bir imkandır. Dolayısıyla küçük büyük demeden her mesele konuşulmalı ve sonraki nesiller yaşananlardan haberdar edilmelidir. (el-Celâlî, 2023)

Molla Musa, *Mecmûat'u'l-Fevâid* isimli eserinde yer alan “الفائدة الثانية فى رد الشبهة عن بعض النصوص الشرعية” başlığıyla da bazı ayet ve hadislere yönelik eleştirilere cevap vermektedir. (el-Celâlî, 2023, 40-47) Molla Musa, Şeyh Hüseyin el-Cisr et-Trablusî'nin

(1845-1909) “الحصون الحميدية” adlı eserinden on yedi meseleyi ihtisar ederek eserin bu bölümünü oluşturduğunu ifade etmektedir. (el-Celâlî, 2023, 47) Zikredilen meseleler içerisinde "Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı başkasından öğrendiği", "âhad hadislerle nakledilen nazarın bedenlere tesirine dair rivayetlere şüpheler", yine bazı "âhad rivayetlerle nakledilen taun hastalığının tabiplerin görüşlerinin aksine cinlerden kaynaklandığını ifade eden rivayetlere dair şüpheler", "ayet ve hadislerde yer alan sihrin tesiriyle ilgili şüpheler" başlıklarıyla bunlara verilen cevaplar doğrudan Hz. Peygamber ve hadisleriyle ilgilidir. Yaptığı nakillerden anlaşılacağı üzere Molla Musa âhad hadisleri kabul etmekte, meselelerin izahında da bunlardan yararlanmaktadır.

Eserde bu iki başlık dışında doğrudan hadisle ilgili herhangi bir bölüme rastlanmamaktadır.

Hadis Usulü

Molla Musa'nın sarf, nahiv, mantık, vaz', beyân, meânî, bedî', akâid, tefsir, hadis, usul-ü fikh, tasavvuf, tecvit gibi ilimlere dair özet bilgiler sunan *Mecmû'atu'l-'Ulûm* adlı eserinin “Usûlu'l-Hadîs” başlığı altında 32 alt başlıkla hadis usulünün kavramlarına yer verilmiştir. Hemen girişte hadis ve haberin tanımına, hadis ilminin rivayet ve dirayet şeklindeki klasik tanımlamaya uygun tasnifine, konu ve gayesine yer verilmiştir. (el-Celâlî, 2023, 249-250) Burada ehl-i hadisin tanımına uygun olarak Hz. Peygamber'in söz, fiil, takrir ve sıfatları da tanıma dahil edilmiştir. (Hansu: 2022, 9).

Sened ve metne dair kısa tanımların ardından “Sahih” hadisle, hadis usulünün temel kavramlarına dair izahlarda bulunmaktadır. Molla Musa'nın ilgili kavramları sıralarken bir usulü takip ettiği anlaşılmaktadır. Öncelikle hadisi sıhhat açısından sahih, hasen, zayıf şeklinde ayırmış, ardından da senedindeki inkıtaı dikkate alarak merfû ve maktû hadisi örnekleriyle açıklamıştır. Molla Musa'nın burada mevkûf hadisi atlayarak dört beş sayfa sonra izah ettiği görülmektedir. Bu durumun Beykûnî'nin manzumesindeki tertibe uygunluk gayesiyle tercihen kaynaklanmış olduğu söylenebilir. (el-Celâlî, 2023, 253) Bu eserini kaleme alırken usul-i hadis ile ilgili olarak Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye* adlı kitabından faydalanmıştır.

Eserde tanım ve izahı gerçekleştirilen kavramlar şu şekilde sıralanmıştır; müsned, muttasıl, müselsel, aziz, meşhûr, muanan, müphem, âlî ve nâzil, mürsel, garib, munkatı',

mu'dal, tedlis, şaz, maktûb, ferd, muallel, muzdarib, müdrec, müdebbec, müttefik ve müfterik, mu'telif ve muhtelif, münker, metrûk ve mevzû hadis.

Meşhur hadisle ilgili bahiste mütevatir habere dair izahlarda da bulunmakta, eserlerinin muhtelif yerlerinde mütevatir konusuna temas ederek rivayetlerin sıhhatine dair kanaatlerini beyan ederken bu kısımdaki tariflere uygun hareket etmektedir. (el-Celâlî, 2023, 255) Yine uydurma hadislerle ilgili bahis de diğer diğer usul maddelerine nispetle uzun denecek türdendir.

Eserde genel usûl maddelerinin ardından dört ayrı fasıla yer verilmiştir. Bunlar, 1. İtibar, mutabaât, şevâhid, 2. Cerh-tadil lafızları, 3. Tahammülü'l-hadis ve 4. Hadis tahammül yollarının beyanı hakkındadır. Böylece Molla Musa, hadis usulünün yanı sıra hadis tarihine dahil edilebilecek konulara da eserinde yer vermiş olmaktadır. Bölümün sonunda hadis eserlerinin rumuzlarla gösterildiği bir cetvel de yer almaktadır. (el-Celâlî, 2023, 277) Böylece medrese talebelerinin temel kaynaklarda yer alan tanım ve kullanımlardan haberdar ve bunlara aşina olmaları sağlanmış ve bu bilgiler ders müfredatı açısından da medreselerine ilk defa kendisi tarafından eklenmiş olmaktadır.

Beykûnî'nin manzumesi ve Molla Musa'nın manzume üzerine yazdığı haşiye bu bölümün hemen ardından gelmektedir. (el-Celâlî, 2023, 278-282) Gerek usul maddelerinde gerekse haşiyede klasik ya da modern herhangi bir esere atıf yapılmadığı görülmektedir. Oysa *Mecmû'atu'r-Resâil* gibi diğer bazı eserlerinde klasik kaynaklara ve âlimlerin görüşlerine çokça işaret edilmiştir. (el-Celâlî, 2023, 163-167) Bu hususta pratik gayeler düşünülerek, ezber yöntemiyle eğitim gören öğrenciler düşünülerek eserlerin kaleme alındığı söylenebilir.

Molla Musa, *Mecmû'atu'l-'Ulûm*'un usul-ü fıkıh bölümünde de sünnete dair “الكتاب الثانى فى السنة” şeklinde bir alt başlık açmıştır. (el-Celâlî, 2023, 321-327) Yedi sayfalık bu bahis hadis usulüne dair yazdığı kısmın aksine fıkıh usulü eserlerindeki bölümlerin üslubuyla, sünnetin hüküm bildiren yönüne ağırlık verilerek kaleme alınmıştır. Haberin bilgi değeri, haberlerin bağlayıcılığı, deli, kafir ya da çocuğun haberinin kabulü, haberini kabulde ravinin taşıması gereken vasıflar, hadis tahammül ve eda usulleri gibi hususlar bu başlıkta zikredilmiştir. Bu kısım, fıkıh ağırlıklı medrese eğitiminin sağladığı müktesebatın bölüme ne şekilde yansımış olduğunu görmek açısından kayda değerdir.

Hadis Metinleri

İleri düzey medrese öğrencileri için kaleme alınmış, anlaşılması zor ve müşkül olan yerlerin izahı amacıyla kaleme alınan *Mecmû'atu'l-Makâsid* adlı eser yedi ana bölümden oluşmaktadır.

İlk bölümde mübeşşirat ve münzirat (tergîb ve terhîb) amaçlı vaaz ve nasihatlere yönelik hadisler bir araya getirilmiştir. İkinci bölüm İbnu'l-Esîr'in *en-Nihâye*'sinden seçilmiş yaklaşık yüz elli sayfa kadar bazı hadislerin şerh ve izahını içermektedir. Üçüncü bölüm Suyûtî'nin *el-Câmi'u's-Sağîr* isimli eserinden seçilmiş hadislerin, yine bu eserin usul ve üslubuna muvafık şekilde alfabetik olarak sıralanıp şerh ve izahıyla oluşturulmuştur. Dördüncü bölüm, Buhârî'nin *Sahîh*'inden seçilmiş bazı hadislerin şerh ve izahına yönelik beş sayfalık bir kısım olup hadislerin seçiminde herhangi bir sıra ve tertip dikkat çekmemektedir. Beşinci bölüm Müslim'in *Sahîh*'inden seçilmiş bazı hadislerin yaklaşık on iki sayfa şerh ve izahıyla oluşturulmuştur. Bu beş bölüm doğrudan hadisle ilgilidir. Altıncı bölüm İmam Gazali'nin *İhyâ*'sından alınmış bazı önemli görülen kısımlardan, yedinci bölüm ise İmam Şafii'nin mezhebi üzere yazılmış *el-Envâr* isimli eserden bazı alıntılarla oluşturulmuş olup doğrudan hadisle ilgili bölümler değildir.

Birinci bölümdeki başlıklar iki kısma ayrılmış olup ilki müjde ikincisi uyarma içerikli metinlerden oluşturulmuştur. İlk kısım abdest, namaz, zikir, hac-umre, ana-babaya iyilik, sıla-i rahim, gusül, sadaka, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker, havf, dünya için göz yaşı dökmek, reca ve Allah'a hüsnü zan, Hz. Peygamber'e salât getirmek ve lâ ilâhe illallah'ın beyanı şeklinde iman edenlere müjdeler içeren hadislerden oluşturulmuştur. Bu meselelerden bazıları Molla Musa'nın *Mealist İddialara Cevaplar ve Uydurulmuş Dine Çağırın Adam* isimli eserinde de tekrarlanmaktadır. (el-Celâlî, 2023, 90-101.; el-Celâlî, 2023, 49-57) İkinci kısımdaki başlıklar ise nemime, haram yemek, faiz, hükümde zulm, kibir, sultana yaranmaya çalışma, hulefâ-i raşidinin menakıbı, Ömer b. Abdülaziz'in menakıbı, kadınların hukuku, Nûh, Hûd, Sâlih, İbrâhim, Lût, Şuayb ve Mûsâ peygamberlerin kavimlerinin helaki, riya, hased, gıybet, gazap, facirin yemini, yalan yere şahitlik, zina, tevbe, ihtikar, yetim malı yeme, ölüm, sulh, ramazan ve kurban bayramları şeklinde oluşturulmuştur. İki, üç, dört ve beşinci başlıklarda ise ilk iki başlıkta olduğu gibi detaylı alt başlıklandırmalar görülmemektedir.

Diğer eserlerinden farklı olarak bu eserinde yer alan hadislerin dipnotlarında ilk olarak hadislerin seçildiği kaynak, hadisin geçmiş olduğu başka kaynaklar, kaynaklar arasında lafız farklılıkları ve varsa senedlerinde herhangi bir problem bunlara dair kısa notlar ilave edilmiştir. (el-Celâlî, 2023, 20-22) Molla Musa'nın yararlandığı kaynakları ve ricalle dair malumatlara vukufiyetini göstermesi açısından bahsedilen hususiyetler kayda değerdir. Özellikle ilk bölümde hükmü umumi hadislerin seçildiği, talebeyi dini yaşantıya teşvik edip, günahlardan sakınmalarını sağlayacak tehzib-i ahlâk ve âdâbı gaye edinen hadislerin seçilmesine özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Böylelikle talebelerin ve toplumun terakkisinin de hedeflendiği söylenebilir.

Hadisler haricinde kıssa, hikâye ve hikmetlere de eserde yer verilmiş, bunların da dipnotlarında ilgili kaynaklara atıflar yapılmıştır. (el-Celâlî, 2023, 23-24, 44 vd.) Hemen her konunun girişinde konuyla ilgili ayetlere yer verilmiş, tefsire ihtiyaç duyulan kısımları tefsir edilirken, hemen ardından ayetleri izaha yardımcı olacak hadisler seçilerek bunların da zaman zaman izahları gerçekleştirilmiştir. (el-Celâlî, 2023, 24, 32) Kimi zaman hadislerin yer aldığı eserler üzerine yazılmış şerhlerden doğrudan alıntılar yapılmış, kimi zaman da Molla Musa kendisi hadislere dair izahlarda bulunmuştur.

Reddiye ve Cevap Türü Eserler ve Güncel Hadis Tartışmaları

Molla Musa'nın hadisle ilgili görüşlerini büyük oranda güncel tartışmalara dair içeriklerle oluşturduğu reddiye ve cevap türü eserlerinden öğrenebilmekteyiz. O, *Mecmû'atu'r-Resâil*, *Mealist İddialara Cevaplar*, *Modernist ve Oryantalist İddialara Cevaplar*, *Ateist İtirazlara Cevaplar* ve *Uydurulmuş Dine Çağırın Adama Cevap* ve *Hadis İnkarcularına Cevaplar* isimli eserleriyle güncelliğini koruyan meselelerde görüşlerini kaleme almıştır. Bu eserler içerisinde özellikle *Hadis İnkarcularına Cevaplar* onun yöntemini bir arada görebilmek açısından ayrıca önemlidir. Molla Musa eserlerinden bazılarında oldukça sert bir dil kullanmıştır. Onun bu tavrını *Mealist İddiaları Cevaplar*'ın önsözünde görüleceği üzere dini meselelere karşı hassasiyeti ve âlimin takınması gereken tavırla ilişkilendirmek mümkündür. (el-Celâlî, 2022)

Molla Musa, *Mecmû'atu'r-Resâil*'in ikinci risalesinde "*Hucciyet'us-Sünne ve sünnetin hücciyetine delalet eden yedi delil*" başlığıyla hadis ve sünnetin dindeki yerine dair özet bilgiler vermektedir. (el-Celâlî, 2023; Ertürk, 2003; 7-29) Molla Musa bu yedi delili şöyle sıralanmaktadır; **1.** Hz. Peygamber'in hatadan korunmuş olması (İsmet), **2.** Ashabın Hz.

Peygamber'in sünnetine uydularının Allah tarafından onaylaması ve aksi manada herhangi bir şekilde ashabın uyarılmaması, **3.** Kur'ân'da şu durumların bildirilmiş olması; Hz. Peygambere iman ve onun kendisine indirilenleri beyan etmekle görevli olduğu; O'na uymanın farz olduğu; O'na uymanın Allah'a muhabbetle ilişkilendirilmesi; Allah'ın onu ayetlere uymak ve yaşayacağı her türlü zorluğa rağmen tebliğ vazifesini yerini getirmekle mükellef kılması, **4.** Hz. Peygamber'e Kur'ân ve benzeri şeylerin vahyolunduğunu bildiren hadisler; Hz. Peygamber'in sünnetine uyulmasını emretmesi ve hadislerinin dinlenilerek sonraki nesillere ulaştırılmasını istemesini haber veren rivayetler, **5.** Ahkâmın iptali, teklifin geçersizliğine yol açacak sadece Kur'ân'la yetinme söyleminin tenkidi, **6.** Sünnetin vahiy ya da vahiy mesabesinde iki çeşit oluşu ve **7.** İcma başlıklarıdır. (Uraler: 2016.; Osmânî: 2015, 15-75.; el-Celâlî: 2023, 144-163). Burada zikredilen 7 madde onun hadisle-sünneti eşdeğer gördüğünü, Hz. Peygamber'in dindeki konumuna dair geleneksel düşüncüyü kabul edip savunduğunu ve hadislere yönelik tenkitlere karşı duruşunun sebeplerini ortaya koyacak niteliktedir.

Yine bu eserde "Hadis inkarcılarının bazı şüpheleri" başlığıyla Dr. Abdülhalık'tan nakille sünnetin hucciyetine dair üç şüphe ve cevapları zikredilmektedir. Şüphelerden ilki "Kur'ân'da her şeyi açıklamak için ve hiçbir şey eksik bırakılmaksızın vahyin nazil olduğu bildirildiği halde sünnete neden ihtiyaç olsun" konuludur. Bu şüpheye dair şunlar söylenmektedir; Allah'ın her şeyi eksiksiz saydığı, kaydettiği yer levhi mahfuz olup her şey Kur'ân'da yer alıyor değildir. İkincisi "Allah Kur'ân'ı korumayı üzerine almışken, sünnet için aynı şey geçerli değildir" konulu şüphe. Bu konuda da şüpheye mahal yoktur. Allah, ağızlarıyla nurunu söndürmek isteyenlere karşı, ashabın ve ümmetin tavrıyla hem Kur'ân'ı hem de sünneti korumuştur. Üçüncü şüphe de "Sünnet eğer geçerli bir delil olsaydı yazılması emredilirdi" konuludur. Buna da sünnetin korunması yazılarak nakliyle değil onu aktaranların adaletiyle gerçekleşeceği, bu durumun aksine olarak ehli kitabın yazıyla kutsal kitaplarını nasıl tahrif ettiği hatırlatılmaktadır. (el-Celâlî, 2023, 153-154) Burada zikredilen delillerin bir kısmını Molla Musa tarafından hadislere yönelik eleştirilere verilen cevaplarda tekrar görmek mümkündür.

"Hadis inkarcılarına yönelik ulemanın bazılarından nakiller", "Zayıf hadisle amel hususunda ulemanın görüşleri" ve bu iki bölüme nispetle uzun sayılabilecek "Hadis inkarcıları hakkında rivayet edilen hadisler" başlıkları gelmektedir. (el-Celâlî, 2023, 155-162)

Molla Musa'nın hadis ve sünnetle ilgili tartışmalarda dayandığı temelleri inşa ve işaret açısından "Rasul s.a.v.'in hadislerinin sıhhati" başlığı ayrıca önemlidir. (el-Celâî, 2023, 163-168) Hadislerin sıhhatini inkâr edenlerin varlığından bahseden Molla Musa, bu iddianın bâtil olduğunu, görüşüne itibar edilen âlimlerin beyanlarıyla teyit etmektedir. Bu konuda görüşüne başvurduğu isimler, İbn Huzeyme (ö. 311/924), Cüveynî (ö. 478/1085), İbn Salâh (ö. 643/1245), Nevevî, Zehebî (ö. 748/1348), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), Münâvî, Yusuf el-Karadâvî (1926-2022) ve Mansûr Ali Nâsif gibi âlimlerdir. Yine çağdaş araştırmacılardan Mustafa Sibai, Selahattin Polat, Ali Osman Koçkuzu ve Ahmed Hamdi Akseki de atıf yaptığı bazı isimlerdir. (el-Celâî, 2023, 163)

Mecmû'atu'r-Resâil'in hadislerle ilgili kısmında şefaath, Hz. Peygamber'in zevcelerinin sayısı, kabir azabı, mehdi, deccal, nüzülü İsa, Hızır gibi başlıklar da hadislerle ilgili meseleler arasında zikredilebilecek türdendir. (el-Celâî, 2023, 279, 291-295, 300-306, 308) Molla Musa bu gibi meselelere *Mealist İddialara Cevaplar* isimli eserinde de değinmekte, konuyla ilgili hadislerden bolca nakilde bulunmaktadır. (el-Celâî, 2023, 45-79)

Polemikçi yazarların iddialarına cevap vermek amacıyla yazdığı eserlerin ikincisi olan *Mealist İddialara Cevaplar*, bir giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. (el-Celâî, 2022) Girişte "Kur'âncılar Kimlerdir" başlıklı yazıyla bunların kimi özelliklerine yer verilmektedir. Birinci bölümde "Mealcilerin Sünnet Hakkındaki Şüpheleri ve Bunlara Verilen Cevaplar" mevzubahis edilmektedir. Bu başlıkta Kur'an bize yeter iddiası, sünnetin dindeki konumuna dair şüpheler ve bunlara bağlı tali tenkitlere cevaplar verilmektedir. İkinci bölümde "Mealcilerin inkâr ettikleri bazı hakikatler ve bunların cevapları" başlığıyla Kur'ân ve hadislerde yer almış, gayb, şefaath, Hz. İsa'nın nüzülü, deccal, cin vb meselelere dair tenkitler ve cevapları yer almaktadır. Üçüncü bölüm mealcilerin ayırt edici özelliklerine dair ipuçlarının yer aldığı "Mealistlerde sahabe ve ulemâ düşmanlığı" konusundadır. Eserin dördüncü bölümünde "Kur'ân-ı Kerim Işığında Peygamberlere İtiraz Edenlerin Bahaneleri" ve cevapları zikredilmektedir. Son olarak beşinci bölümde mealcilerin "uydurulmuş din-indirilmiş din", "Kur'ân bize yeter", "Peygamber de bizim gibi bir insandır", "Arkadaşımız Muhammed" gibi bazı tehlikeli sözleri ve Peygamber'in dindeki konumuna dair "Hadis İnkarcılarına Kırk Bir Ayet" başlıklı ayet derlemeleri yer almaktadır. Özellikle bu son bölümün bir önceki bölümdeki iddialara nazire olsun diye oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Kitabın dikkat çeken diğere bir

yönü hadislere nispeten daha fazla olarak Kur'ân ayetleriyle ve akli istidlallerle iddialara cevap verilmiş olmasıdır.

Modernist ve Oryantalist İddialara Cevaplar isimli eser de dini meselelerle ilgili otuz yedi iftirayı cevaplamaktadır. (el-Celâlî, 2023) İslam ümmetine düşmanlık eden Batı ülkelerinde kurulmuş komitelerin Türkiye'de zuhur eden versiyonlarıyla mücadele amacıyla yazıldığı söylenen eserde hadis meseleleriyle ilgili de bazı başlıklar yer almaktadır. On altıncı iftira başlığıyla "Buhârî'yi çöpe atın aymazlığı", on sekizinci iftira başlığıyla "Kur'ân bize yeter söylemleri", yirmi beşinci iftira başlığıyla "Kur'ân ve sünnet aleyhindeki iddiaları ve bunun sebepleri" doğrudan hadisle ilgili başlıklardır.

Ateist İtirazlara Cevaplar isimli eser de reddiye ve cevap türü eserler içerisinde hadis ve sünnetle ilgili hemen hemen hiçbir başlığın yer almadığı, dini konuları polemik unsuru yapan ateist çevrelerin İslâm diniyle ilgili şüpheler meydana getirmek için Kur'ân-ı Kerîm'e yönelttikleri eleştirileri ve bunlara Molla Musa'nın cevaplarını içermektedir. (el-Celâlî, 2023)

Molla Musa'nın *Uydurulmuş Dine Çağırın Adama Cevap* isimli eseri de doğrudan Mustafa İslamoğlu'nun dini meselelere dair bazı söylem ve iddialarını mevzubahis edinmektedir. Bundan önceki eserlerde İslamoğlu'nun adı muhtelif başlıklarda geçmişe de Molla Musa'ya göre hadis inkarcılarının başında gelmesi dolayısıyla onun iddialarının ayrı bir kitap halinde cevaplandırılması uygun görülmüştür. Bu eserinde Molla Musa, İslamoğlu'nun halini dönemlere ayırmakta, ilk zamanlardaki konuşmalarında herhangi bir probleme rastlamadığını ancak sonraki konuşmalarında bu tavrının şaşırtıcı şekilde değiştiğini söylemektedir. Onun bu değişen tavrını Mirza Gulam Ahmet'e benzetmekte ve İslamoğlu'nun sonu hakkında bazı endişelerini dile getirmektedir. (el-Celâlî, 2023, 19-24) Otuz yedi başlık altında İslamoğlu'nun söylem ve iddialarına cevaplar verdikten sonra eserini "İslamoğlu'na ihtar" ve "Tavsiyelerim" başlığıyla sonlandırmaktadır.

Molla Musa'nın hadis ilimlerindeki müktesebatını ortaya koyan *Hadis İnkarcularına Cevaplar* doğrudan hadisle ilgili olup gelecek başlıklarda bu eser üzerinde detaylı durulacaktır.

Güncel Hadis Tartışmaları başlığında zikredilen eser ve bölümlerin muhtevasını dikkate alarak incelememize "Tenkide Muhatap Olan Fikir Sahipleri" ve "Molla Musa'nın Tenkid Edilen Rivayetlere Yönelik Savunu Yöntemleri" başlıkları altında devam edeceğiz.

A. Tenkide Muhatap Fikir Sahipleri

Molla Musa, *Mecmû'atu'r-Resâil* vd. bazı eserlerinde görüldüğü üzere ümmetin tuttuğu yolun aksine görüşler ortaya koymayı doğru bulmamaktadır. Görüşleriyle sevâd-ı âzamdan ayrılanların nasları anlama ve yorumlamada sorun yaşadıklarını ayrıca dile getirmektedir. Takvalı olmama ve Allah korkusundan uzak olma; meşhur olma sevdaları, bazı idarecilere yanaşma tavırları ve Hz. Peygamber'in sünnetine başvurmamaları onları bu yanlış duruma düşürmüştür. Onların bu hallerindeki ısrarı, Molla Musa'yı önceki ulemanın eserlerinden yararlanarak yeni eserler yazmaya sevk etmiştir. (el-Celâlî, 2023)

Molla Musa, *Modernist ve Oryantalist İddialara Cevaplar ve Uydurulmuş Dine Çağırın Adama Cevaplar* eserlerinde ifade ettiği üzere yaşananlar karşısında suskun durmayı doğru bulmamakta, hak ve batıl mücadelesinde ilim ehlinin yerini alması gerektiğini söyleyerek kendi dahil ulemâyı vazifeye davet etmektedir. (el-Celâlî, 2022.; el-Celâlî, 2023)

Molla Musa'nın eserlerinde "hadis inkarcıları" ifadesi özellikle *Hadis İnkarcılarına Cevaplar*'da eserin başlığı dahil sıkça karşımıza çıkmaktadır. (el-Celâlî, 2022) O, bu ifadeleriyle tenkide tabi tutacağı görüş sahiplerini hadis karşıtı ve inkarcısı olarak nitelemektedir. (İbn Kuteybe: 2017.; Amr: 2014.; el-Celâlî, 2022, 171)

Molla Musa'nın hadislerle ilgili detaylı incelemeler gerçekleştirdiği başlıkların yer aldığı bu eserinde, eleştiri sahiplerinin birebir kimler olduğu ve eleştirilerinin detaylı anlatımına genellikle rastlanmamaktadır. Ancak diğer reddiye ve cevap türü eserlerde iddia sahiplerini iddialarıyla birlikte zikrettiği görülmektedir. Özellikle *Uydurulmuş Dine Çağırın Adama Cevap* eserini sadece Mustafa İslamoğlu'na reddiyeye tahsis etmiştir.

Molla Musa, *Hadis İnkarcılarına Cevaplar*'ın "Giriş" ve "Sonuç" kısmında eleştirilerinin detaylarına değinmeksizin bazı isimlere açıkça, birkaç yerde de ima yoluyla işaret etmektedir.

Molla Musa, bu eserinin giriş kısmında Hz. Peygamber ve ashâbına karşı olumsuz bir hava oluşturmaya çabalamakla nitelediği hadis inkarcılarını şu ifadelerle anmaktadır: "Türkiye'deki hadis inkarcılarının ortaya attıkları bu iddialar, onların bazen itiraf ederek eserlerine atıf yaptıkları, bazen de fikir ve görüşlerini kendilerine mal ederek piyasaya sürdükleri selefleri olan Yahudi oryantalist Goldziher, Nöldeke, W. Montgomery Watt, Fransız oryantalist Leon Borche, dalâlet fırkalarının liderleri Mirza Gulam Ahmet el-

Kadiyanî, Gulam Ahmet Perviz, Mirza Ali Muhammed eş-Şirazî, Mirza Hüseyin Ali, Ebûlfedâil el-İranî ve Amerika’da yaşayan, kendisini Resûl olarak tanıtan, hatta miraca gittiğini iddia eden Reşad Halife’nin ortak saldırı noktalarıdır. Böylece birçok batılı müsteşrik ile doğulu yazarın iddialarını süsleyip tekrar tekrar gündeme getirdikleri görülmektedir.” (Yücel: 2013; Hatiboğlu: 2009, 45-68.; el-Celâlî: 2022, 14) O, bu ifadeleriyle selef-halef hadis inkarcılarının ortak saldırı noktasının Hz. Peygamber’in sünnet-i seniyyesi ve nebevî hadisleri olduğunu düşünmektedir. (el-Celâlî, 2022)

Molla Musa, eserin girişinde yer vermediği hadis karıştı ya da inkarcısı olduğu söylenen çağdaş isim ve görüşlerini sonuç kısmında, hadislerin Kur’ân’a arzına dair değerlendirmelerde bulunurken şu ifadelerle zikreder: “Azimabadî’nin dediği bu akıbet güya Kur’ân adına hadisleri reddeden, Kur’ân’ın ifadesiyle Allah ile Peygamberinin arasını ayıran herkesi beklemektedir. Gulam Ahmet, Reşad Halife, Yaşar Nuri Öztürk, Edip Yüksel, Mustafa İslamoğlu ve benzerleri bu akıbetin misalidir. Bunların bir kısmı tamamen yoldan çıkmış, peygamberlik iddiasında bulunmuştur. Diğer bir kısmı da Kur’ân’dan sonra Peygamberin yetki ve rollerini ortadan kaldırmak suretiyle kendisini peygamber konumuna oturtmuştur.” (el-Celâlî, 2022, 170, 267)

Molla Musa, *Modernist ve Oryantalist İddialara Cevaplar*’ın girişinde de İsrâ ve Mirac olayını inkâr ettiği gerekçesiyle İsrâfil Balcı’nın ismini açıkça zikretmektedir. O, konuyla ilgili şiî, mûtezilî ve ehl-i sünnete mensup alimlerin 22 adet tefsirine baktığını ve Balcı’nın konuyla ilgili görüşlerine bunların hiçbirinde rastlamadığını söyleyerek tenkit etmektedir. (el-Celâlî, 2022, 11-14) Bu eserin "Modernist İddialara Cevaplar" başlıklı giriş yazısında da Mustafa İslamoğlu, Mehmet Okuyan, Abdülaziz Bayındır, Caner Taslaman, Emre Dorman, İlhami Güler ve Mustafa Öztürk gibi isimleri "Tahrif Örgütü" başlığı altına dahil ederken, eserin muhtelif yerlerinde, bazı iddialarını cevaplarırken de tekrarlamaktadır. (el-Celâlî, 2022, 15)

Hadis İnkarcılarına Cevaplar’ın bir diğer yerinde de oryantalistlerle modern takipçilerinin irtibat ve gayelerini şu şekilde ifade etmektedir;

“Maalesef itiraz edenler, kaynaklarına inmeden Avrupalı oryantalistler tarafından hazırlanıp 100 sene önce Hindistan ve Pakistan’da, çağımızda da Mısır ve Türkiye’de hazır bir liste halinde tekrar tekrar gündeme getirmeye çalışmaktadır. Bu da bunların tüm

hadisleri itibarsızlaştırmaya ilişkin yaptıkları çabalardır.” (Suyûtî: 2002.; Güler: 2015, 299-314.; el-Celâlî: 2022, 144, 149, 155).

Molla Musa, “Deve İdrarı ve Sütü ile İlgili Hadis-i Şerif” başlıklı makalenin girişinde ilgili hadisin, “İlhan Arsel ve Turan Dursun gibi ateist/materyalist” yazarlar tarafından Hz. Peygamber’in şahsiyet ve sünnetine karşı kullanıldığını ifade etmektedir. Yine aynı hadis ile ilgili yorumların yapıldığı takip eden sayfalarda, “hadis üzerinde şöhret ve kuvvet kesp etmeye gayret gösteren malum şahsın bir şişe deve idrarı ile gelmesi ve muhababına “al şu idrarı iç” demesi, onun İslâm ahlâkından nasibini almadığını gösterir” ifadeleriyle Caner Taslaman’ı işaret ettiği anlaşılmaktadır. (el-Celâlî, 2022, 57, 64) Yine aynı şekilde acve hurmasının zehrin zararına engel olacağına dair rivayetin eleştirisine yapılan savunuda da benzer şekilde Caner Taslaman’a işaret edildiği görülmektedir. (Bolat, 2019; 74-86.; el-Celâlî, 2022, 187)

Alıntılardan anlaşıldığı üzere Molla Musa, hadis karşıtı ya da inkarcılarını fikir kaynakları açısından birbirleriyle irtibatlı görmekte, eserlerinde de bunu ortaya koymaktadır.

B. Molla Musa’nın Tenkid Edilen Rivayetlere Yönelik Savunu Yöntemleri

Hadis karşıtlarının gaye ve ayırt edici özelliklerini Molla Musa’nın tenkit edilen rivayetlere yönelik aşağıda zikredilecek savunusunun satır aralarında görmek mümkündür. Burada giriş mahiyetinde bazı özelliklerine kısaca değinilecektir.

Molla Musa son iki yüzyıllık süre içerisinde yaşamış hadis inkarcılarının isimlerini *Hadis İnkarcılarına Cevaplar* isimli eserinde sıraladıktan sonra onların hadislerle ilgili niyet ve düşüncelerine “Bunların bir kısmı tamamen yoldan çıkmış, peygamberlik iddiasında bulunmuştur. Diğer bir kısmı da Kur’an’dan sonra Peygamberin yetki ve rollerini ortadan kaldırmak suretiyle kendisini peygamber konumuna oturtmuştur” ifadeleriyle eserin hemen girişinde değinmektedir. (el-Celâlî, 2022, 267) Yine aynı eserde Hz. Peygamber’in şahsiyetine ve nübüvvetine ateistlerin rivayetlerle hücum ettiğini, mealistlerin de sünnet ve siretine karşı rivayetleri, kimi zaman Hz. Peygamber’i savunmak niyetiyle denilerek, kullandıklarını ayrıca ifade etmektedir. Molla Musa’ya göre bundan muratları “kendi heva ve heveslerine göre bir din anlayışı oluşturmaktır.” (el-Celâlî, 2022, 57, 109, 126, 140)

Molla Musa'nın değinisi bununla sınırlı değildir. Eserde incelediği hemen her bölümün başında ya da sonunda yine eleştirilerini sıralamakta ve hadis inkarcılarının tenkit ettiği tutumlarının sebeplerini zikretmektedir. Onun zikrettiği sebepler muhataplarını iyi takip ettiğini, arka plan okumasını yerli yerince yaptığını göstermesi açısından kayda değerdir. Örneğin, “9. Hz. Peygambere Sihir Yapılması ile İlgili Hadis-i Şerif” başlıklı bölümün girişinde “Hadis inkârcıları bir taraftan Hz. Peygamber’in beşeriyet yönünü vurgulayarak onun bizlerden farklı olmadığını, sadece bir “postacı” gibi Hz. Cebrail’den vahiy getirdiğini, bunun dışında her konuda diğer insanlardan farklı olmadığını söylerken...” ifadeleriyle Hz. Peygamber’in konumunun muhataplar nazarındaki yerini ortaya koymaktadır. Molla Musa'nın, bu değerlendirmesinin temellerini *Mecmû‘tu’r-Resâil*’inde Hz. Peygamber’in sünnetinin hucciyetiyle ilgili açtığı müstakil başlıkta attığını zikretmiştik. (el-Celâlî, 2022, 144)

Molla Musa'nın hadis inkarcılarının gayelerine dair ciddi endişeler taşıdığı ayrıca söylenmelidir. O, hadis inkarcılarının gayretlerini Kur’ân ve sünneti birbirine karşı göstermek olarak değerlendirmektedir. Bu gayret sonuç bulduğunda Kur’ân ayetleri anlaşılabilir olacak, herkes heva ve hevesine göre Peygambersiz din anlayışıyla Kur’ân’ı yorumlamaya başlayacaktır. (el-Celâlî, 2022, 17-18, 186) İş bununla da kalmayacak, nihayetinde Kur’ân ayetlerinin tarihselliği hatta Kur’ân’ın beşer sözü olduğu, dolayısıyla da Peygamber tarafından kaleme alındığı/uydurulduğu rahatlıkla iddia edilebilecektir. (Yurt: 2019.; Görgün: 2022.; el-Celâlî, 2022, 18).

Molla Musa’ya göre rivayetlerin bağlamlarından kopartılıp çarpıtılarak değerlendirilmesi de hadis inkarcılarının ayırt edici özelliklerindedir. Bu özelliklerini görmek açısından *Hadis İnkarcılarına Cevaplar* isimli eserin “kadınların kocalarına secde etmelerini” konu edinen başlık önemlidir. (el-Celâlî, 2022, 19) Bu başlıkta bağlamlarını birbirleriyle tamamlayan rivayetlerin bağlamlarından bağımsız, günün zihin kargaşasının ürünü olarak yorumlandığı düşüncesi ortaya koyulmaktadır. Molla Musa'nın deve idrarı ve sütüyle ilgili hadisin savunusunda kullandığı “sadece hastalara uygulanan bir tavsiye olduğunu bile bile, sanki bütün Müslümanlar ve bütün sahâbiler böyle bir iş yapmış gibi olayları çarpıtmanın idrar içmekten daha büyük bir günah olduğunu bilmiyor musunuz?” ifadeleri de hadis inkarcılarının ayırt edici özelliklerinden olan çarpıtma temayüllerine işaret etmektedir. (el-Celâlî, 2022, 65-66)

Hadislerin Kur'ân'a arz edilerek tenkit edilmesi düşüncesi Molla Musa'nın hadis inkarcısı olarak nitelediği kimselerin en belirgin özelliklerindedir. (Hansu: 2022, 79-150.; el-Celâlî, 2022, 132). Takip eden başlıklarda bu ayırt edici özelliğe dair örnekler bolca görülecektir.

Hadislerin akla uymadığı gerekçesiyle tenkidi de Molla Musa'nın dikkat çektiği, hadis inkarcılarının ayırt edici özelliklerindedir. Hadis İnkarcılarına Cevaplar isimli eserinde kadının namazın önünden geçmesiyle ilgili hadisin izahında onun akılla ilgili yorumları önemlidir; "Fihakika inkâr gerekçeleri aklîdir. Peki, akıl; Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözünü reddetme açısından kabul edilir bir tartı mıdır? Aklın, hadisi nesh etme, iptal etme, yok sayma yetkisi var mıdır? Aklın zabtı yok mudur? Akıl, hadis karşısında kontrol altına almak gerekmiyor mu? Her aklın, farklı anlama yönü vardır, birine göre ters gelen, diğerine göre doğru gelmektedir, bu durumda hangi akıl doğrudur? Eğer akıl, nassı inkâr ve kabulde yeterli kıstas ise Kur'ân'da birçok aklın/mantığın kavramakta zorlandığı bazı âyetler vardır. Bu durumda inkâr mı edilmelidir? Kur'ân'ın akla uymayan âyetlerine kuşkuyla mı bakılmalıdır? Örneğin Kur'ân'da geçen İsa (a.s.)'ın babasız doğması ile ilgili âyeti akılla nasıl izah ederiz? Örneğin, Ashâb-ı Kehf'in 300 küsür sene yemeden içmeden uyumasını, sonra da uyanmasını nasıl izah edeceğiz? Örneğin Peygamberin bir gece, yatağından Mescid-i Aksa'ya gece yürüyüşünü nasıl izah edeceğiz? Meleklerin varlığını nasıl akılla ispat edebiliriz? İsa (a.s.)'ın eliyle ölülerin -Allah'ın izniyle- dirildiğini nasıl izah edebiliriz?" (el-Celâlî, 2022, 167) Molla Musa, aklın yetersizliğine ve gelişmeye ihtiyaç duyan yönüne dikkatleri çekerek akla arzın bir yöntem olarak kullanımının sakıncalarına işaret etmektedir.

Hadis inkarcılarının gaye ve ayırt edici özelliklerini özetledikten sonra Molla Musa'nın tenkit edilen hadisleri savunurken kullandığı yöntemlerin tespit ve değerlendirmesine geçebiliriz.

Hadislerin Kur'ân Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Molla Musa'nın hadis savunusunda kullandığı yöntemlerin başında hadislerin Kur'ân çerçevesinde değerlendirilmesi gelmektedir. O, *Hadis İnkarcılarına Cevaplar*'ın giriş yazısında Allah'a ve Peygamber'ine itaati emreden ayetleri sıralamakta, eserin sonunda da hadis inkarcılarının samimiyetlerinden şüpheyle Kur'ân'a arz hususunda samimi iseler Kur'ân'ın bize örnek gösterdiği Hz. Muhammed'in sözlerine, fiillerine ve takrirlerine

uymak gerektiğinden bahisle “Hadis İnkarcılarına Kırk Ayetle Uyarı” başlıklı yazısıyla ikazlarda bulunmaktadır. (el-Celâlî, 2022, 9-11)

Molla Musa, Hz. Peygamber’e ve dolayısıyla da hadislerine ittibanın gereğini, bahsedilen başlıklardaki ayetlerle temellendirmektedir. Ancak o, hadis inkarcılarının “Kur’ân’a arz hadisi” olarak bilinen meşhur rivayete atıfla hadisleri “Kur’ân bize yeter” söylemiyle gelişigüzel tenkitlerine karşıdır. (Yıldırım: 2019.; Yıldırım: 2020.; Yıldırım, 2021, 987-1006.; Kandemir: 2018.; Yavuz, 2020; 157-162.; el-Celâlî, 2022, 194). O, Kur’ân’a arz rivayetini, selefın izahlarına dayanarak “hâricî, zındık ve Râfizîlerin uydurdukları batıl bir söz” olarak görmektedir. (Sabri: 2022, 110-113.; el-Celâlî, 157, 264-268). Bu rivayetin karşısında, *Mecmû’atu’r-Resâil*’de sünnetin vahiy kaynaklı olduğuna delil olarak kullanılan, “erike hadisi” olarak da bilinen, ahir zamanda ortaya çıkacak bir topluluğun, arkalarına yaslanıp sadece Kur’ân’a uymayı emrederek, yine Kur’ân’ın Hz. Peygamber’e uymayı emreden ayetlerini geçersiz kılacaklarını bildiren hadisi zikretmektedir. (Hansu: 2022, 21-46.; el-Celâlî, 2023, 146). Bunun yanı sıra yine O, *Mealist İddialara Cevaplar* isimli eserinde Kur’ân’da Hz. Peygamber’e Kur’ân’ı açıklama görevi verildiğine ilgili ayeti işaret ederek değinmekte; Hz. Peygamber’in bu görevini de Kur’ân’ın anlaşılmasıyla birlikte düşünmektedir. (el-Celâlî, 2022, 15-16)

Molla Musa, *Hadis İnkarcılarına Cevaplar* isimli eserinde ifade ettiği üzere Kur’ân’a arz ederek hadisleri tenkit ettiğini iddia eden hadis inkarcılarının bu yöntemi yeterince gerçekleştirmekten aciz olduklarını da düşünmektedir. “İsrailoğulları olmasaydı et kokmaz, Havva olmasaydı kadınlar ihanet etmezdi” hadisinde ortaya koyduğu düşünceler onun hadis inkarcılarının tavrının yetersizliğine yöneliktir. Molla Musa’nın ilgili yöntemin uygulanmasındaki probleme dair eleştirilerini aynen naklediyoruz;

“Hadis inkârcıları veya mealciler her seferinde hadisleri Kur’ân’a arz edelim diyorlardı. Şimdi ise bu söylemlerini terk etmiş durumdalar. Bunlar kavrayamadıkları hadisleri Kur’ân’a arz etme yerine kendi kısır akılları ve kıt bilgilerine arz ediyorlar. Kur’ân ve hadise ilişkin bilgileri olmayınca ucube bir durumla karşı karşıya geliyorlar. Yukarıdaki hadisi Kur’ân’a arz etmiş olsalardı belki gerçeği anlayacaklardı. Şimdi onların yerine biz bu hadisi Kur’ân’a arz edelim..” (el-Celâlî, 2022, 145)

Molla Musa, yine aynı eserinde hadis inkarcılarının tenkit ettiği hadisleri izah ederken Kur’ân’a arzın ne şekilde gerçekleştirilebileceğine dair örnek bir tutum sergilemektedir.

“Eğer Allah’tan başkasına secde edilmesini emredecek olsaydım” konulu rivayete bağlam ve dil açısından izahlar getirdikten sonra, bu konudaki rivayetlerin Kur’ân’la uyumlu olduğuna işaret ederek Enbiya Sûresi 22. Ayetinde “eğer yeryüzünde iki ilah olsaydı yer yüzü fesada uğrardı...” ifadelerindeki "lev" (لو) edatıyla rivayeti ilişkilendirmekte, ayet ve hadisin mübalağa içerdiğini söylemektedir. Ayetten anlaşıldığı üzere burada iki ilahın varlığı kabul ediliyor değildir. (el-Celâlî, 2022, 26)

Tenkide maruz kalan, “uğursuzluğun üç şeyde olduğu”nu bildiren rivayetlerin izahı da Molla Musa’nın hadislerin Kur’ân’a arzı ne şekilde uyguladığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Molla Musa, Buhârî’nin *Sahîh*’indeki bablardan birini seçerek onun hadisi ne şekilde Kur’ân’a arz ettiğine şu ifadelerle işaret etmektedir; “Buhârî burada bir bab (konu) başlığı olarak şöyle demektedir: “Allahu Teâlâ’nın “Şüphesiz ki sizin eşlerinizden ve evlatlarınızdan olup da size düşman olanlar vardır!” sözü ile kadınların uğursuzluğundan korunma bahsi”. İmam Buhârî söz konusu hadisi Kur’ân’a arz ederek sunmuş, böylece hadiste geçen “شؤم” (şu’m): uğursuzluk” dan maksadın âyette geçen “udvan: düşmanlık” manasına geldiğini ifade etmiştir. Bu da hadiste geçen ve Türkçe’ye tercüme edilirken “uğursuzluk” anlamı verilen “şu’m/ شؤم” kelimesinin aslında Hz. Peygamber tarafından hakikî anlamda değil, mecazî veya kinâye anlamında kullanıldığı ihtimalini güçlendirmektedir. Ne yazık ki hadis düşmanları, Buhârî’yi kötü gösterip hadisi de uydurma diye nitelemek için yine “cimbızlama yöntemini” kullanarak bir ilmî işgüzarlık yapmışlardır. Güya hadisi Kur’ân’a arz ederek reddetmişlerdir. Sanki İslâm ümmetinin kahir ekseriyetinin kabulüne mazhar olan İmam Buhârî ile hadis âlimleri Kur’ân’dan habersizdirler de kendileri 1400 sene sonra ilk defa Kur’ân’ı okumaktadırlar!!!” (el-Celâlî, 2022, 43, 173)

Hiz. Musa’nın ölüm meleğini tokatladığını bildiren rivayetlerin izahında da Molla Musa Kur’ân kıssalarına atıf yaparak rivayetin sağlamasını gerçekleştirmektedir. Musa’nın çocukluğu, Musa-Firavun, Musa-Hızır, Musa-Şuayb, Musa-İsrailoğulları, Musa-Harun, Musa-Kavga eden gençler gibi doğrudan Hiz. Musa ile ilgili içerisinde ilginçlikler barındıran kıssalarla rivayetin anlaşılır kılınmasını hedeflemiştir. (el-Celâlî, 2022, 50) Molla Musa, Hiz. Meryem’in yanına bir meleğin insan suretinde gelişini ve onun meleği insan sanmasını da Kur’ân’dan naklederek, alışılmışın dışında yaşanmış olaylarla rivayeti anlaşılır hale getirmeye çalıştığı görülmektedir. (el-Celâlî, 2022, 50)

Tenkrit ettiği hadis inkarcularının problemlerine işaret açısından bu rivayetin ardından yaptığı eleştiriler de kayda değerdir. İlgili paragrafta o, mecaz ifade eden ayetleri tevilde çaba sarfeden "modernist ve mealistlerin", söz konusu hadisler olduğunda teville gerek duymaksızın doğrudan rivayetleri tenkit ve reddedişlerini samimi ve tutarlı bulmamaktadır. Bu davranışın ardında da kötü niyetin aranacağını ifade etmektedir. (el-Celâlî, 2022, 56)

Hz. Peygamber'in değişik vesilelerle beddua ettiğini bildiren rivayetler de Hz. Peygamber'e yakıştıramadıkları için hadis inkarcuları tarafından tenkit edilmektedir. Ancak Molla Musa, Kur'an'da Allah ve diğer Peygamberlerin bazıları hakkında beddua ve lanet ettiklerini gösteren ayetleri hatırlatarak, hadislerin Kur'an'a arzının yine yeterince ve ciddiyle yapılmadığına işaret etmektedir. (el-Celâlî, 2022, 192, 195)

Molla Musa'nın temas ettiği problemlere de kısmen işaretler içeren, Prof. Dr. Bekir Kuzudişli'nin şu değerlendirmelerini burada hatırlamak yararlı olacaktır;

"...Hadisler Kur'an'a arz edilirken, Kur'an algısının, sünnet anlayışının ve zihni önceliklerin farkına varılması, ayrıca fıkıh usulü ve tefsir ilimlerinin dikkate alınması daha sağlıklı değerlendirmelerin yapılmasını sağlayacak, metin tenkidini –Salahattin Polat'ın deyimiyile- "her kapıyı açabilecek bir maymuncuk" olmaktan çıkarmaya yardımcı olacaktır." (Kuzudişli: 2015, 127)

Rivayetleri Bağlamında Değerlendirmek

Rivayetleri bağlamında değerlendirmek de Molla Musa'nın üzerinde önemle durduğu bir diğer hususiyettir. O, *Hadis İnkarcularına Cevaplar* ve *Mealist İddialara Cevaplar*'da "hadis düşmanları ayet ve hadisleri bağlam ve mefhumundan kopartarak kendi ideolojik eğilimlerine göre tevil ediyorlar" ifadeleriyle, problemin boyutuna işaret etmektedir. (el-Celâlî, 2022, 158.; el-Celâlî, 2023, 9)

"Eğer Allah'tan başkasına secde edilmesini emredek olsaydım kadının kocasına secde etmesini emrederdim" rivayeti hadis kaynaklarında kimi zaman bağlamını ortaya koyacak şekilde kimi zaman da bağlamı zikredilmeksizin nakledilmiştir. Bağlamın farkında olan Molla Musa, ilgili rivayetin farklı kaynaklardaki versiyonlarına işaretle dikkati rivayetin bağlamına çekmektedir. (el-Celâlî, 2022, 19-25)

Rivayetin bağlamıyla ilgili şunlar nakledilmektedir; Kays b. Sa'd Hire'ye gelmiş, orada başkumandanlarına secde edildiğini görmüş, Hz. Peygamber'i secdeye daha layık görerek bu düşüncesini Hz. Peygamber'e açmıştır. Hz. Peygamber bu durumun mümkün olmadığını ifade ettikten sonra "Eğer ben birinin diğerine secde etmesini emrederdim, kadınların kocalarına secde etmelerini emrederdim. Çünkü Allah kadınlar üzerine kocaları için bir hak koymuştur" buyurmuştur. Rivayet bağlamıyla değerlendirildiğinde şunlar söylenebilecektir; rivayet temsil içermekte ve lev-eğer ifadesi farazi olup hakikat ifade etmemekte, rivayette mübalağa sanatının kullanıldığı anlaşılmaktadır. (el-Celâlî, 2022, 20, 26)

Hadis İnkarcılarına Cevaplar'ın "Deve idrarı ve sütü ile ilgili hadisi şerif" başlığında da Molla Musa'nın hadisi yorumlamak için bağlam aradığı görülmektedir. Farklı kaynaklardan metindeki bağlamı yakalamaya çalışan Molla Musa, Ureyne kabilesinden bir grubun Medine'ye geldikten sonra hastalandıkları gerekçesiyle Hz. Peygamber'in deve idrarı ve süt karışımıyla şifa bulma tavsiyelerine uymak için yanına gittikleri çobanı öldürmeleri ve bunun neticesinde kendilerinin de karşılık olarak öldürülerek cezalandırılmalarını bildiren rivayetin içerdiği eziyetli öldürmeye dair kısımlar sebebiyle tenkidini doğru bulmamaktadır. Taberânî'nin rivayetinde bahsi geçen olay "Allah ve resulü ile savaşanların cezası..."nı konu edinen ayetin nüzul sebebi olarak görülmekte, Ureyne kabilesinden suçluların cezasını ise Müslümanlara karşı cinayet işleyen mürtetlere uygulanan bir ceza olarak yorumlamaktadır. (el-Celâlî, 2022, 62-63) Bu yorum, rivayetin bağlamında değerlendirilmesi neticesinde normal karşılanabilecek türdendir.

Hadis İnkarcılarına Cevaplar'da yer aldığı üzere Molla Musa'ya göre "Gömen anne ve gömülen kızın her ikisinin de cehennemde olduğunu" ifade eden rivayetin doğru anlaşılması için bu konuda rivayet edilen hadislerin bağlamında değerlendirilmesi icap etmektedir. (el-Celâlî, 2022, 202) Hadisi izah ederken tefsir kitaplarına da atıf yapan Molla Musa, hadisin sahih olduğunu, hadisin arka plan okumasının yeterince yapılmadığını, hadisin özel bir durum için söylenmiş olup, diri diri toprağa gömülen fitrat üzere doğmuş kızın cehenneme girmeyeceğini, cehenneme girecek olanın anne ve kızın ebesi olduğunu, dille ilgili beyanların da delaletiyle ortaya koymuştur. (el-Celâlî, 2022, 208)

Rivayetlerin Farklı Versiyonlarını Bir Araya Getirmek

Molla Musa'ya göre rivayetlerin farklı senetlerini bir araya getirmek, önceki başlıkta görüldüğü üzere bağlamın tespitinde önemli olmakla birlikte hadisin sıhhati hakkında kanaatin güçlenmesine de yardımcı olacaktır. *Hadis İnkarcılarına Cevaplar* isimli eserin muhtelif yerlerinde bolca örneklere rastlandığı üzere, Molla Musa'ya göre, nasıl Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın muradını anlamak için ayetlerin bir araya getirilip bütüncül olarak değerlendirilmesi gerekiyorsa aynı şekilde hadisler de bir araya getirilmelidir. Böylece hadisler hakkında isabetli yorumlar yapılabilir. (el-Celâlî, 2022, 119-120)

Bu konuda ilk örneği “irin ve yara ile ilgili hadis-i şerif” konulu hadisin izahında görmekteyiz. Kocanın karısı üzerindeki hakkını konu edinen hadisin farklı senetleri zikredildikten sonra farklı isnatların bir araya getirilmesi, ravilerinin ma'rûf ve malum olmasıyla hadisin yer aldığı kaynaklar sıhhat için referans sayılmaktadır. (el-Celâlî, 2022, 34)

“Uğursuzluğun üç şeyde olduğunu” bildiren rivayet de lafız açısından farklı rivayetlerin bir araya getirilmesine dair iyi bir örnektir. Molla Musa burada, uğursuzluğun üç şeyde olduğunu bildiren rivayetin yanı sıra “şayet uğursuzluk olsaydı”, “uğursuzluk diye bir şey yoktur”, “uğursuzluk veya başkası yüzünden uğursuzluğa maruz kalma yoktur”, “uğursuzluk yoktur, bu rivayetlerin aksine bazen “şu üç şeyde bereket ve uğur vardır” ifadelerine bağlı olarak şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: “Mana bakımından hadis kitaplarının “üç şeye uğursuzluk vardır” cümlesinden ziyade “uğursuzluk yoktur” ifadesini rivayet ettikleri, ancak her iki lafız da beraberce rivayet ederek okuyucuya doğru hükme varma konusunda yardımcı oldukları çok net bir şekilde görülmektedir. Hadis, sahih olmakla birlikte, sahâbe arasında farklı anlaşıldığı da görülmektedir.” (el-Celâlî, 2022, 42)

“Ölünün ardından ağlanması durumunda ölüye azap edileceğini” bildiren rivayet de farklı versiyonlarıyla bir araya getirildiğinde anlaşılır olmaktadır. Kur'ân'da suçun şahsiliğine delalet eden ayetlerden dolayı tenkit edilen bu rivayette muhataplar Yahudilerdir. Zaten imanla vefat etmemiş bir kimsenin, kibir, asabiyet, gurur ve şöhret duygularıyla ölümünden sonra yakınlarına üzerlerine ağlamalarını tavsiye etmeleri neticesinde ölümünden sonra da kabir azabı dahil, azap görececek olmaları yadırganacak bir durum değildir. (el-Celâlî, 2022, 72-78)

“Kadınların çoğunun cehennemde olduğunu” bildiren rivayet de hadis inkarcıları tarafından cinsiyetçilik eleştirisiyle tenkide uğramaktadır. Oysa ilgili rivayetin tüm isnatları bir araya getirildiğinde ortaya çıkan manzara farklıdır. Bu rivayetin işaret ettiği mana cinsiyetçilikle ilgili olmayıp, modern psikolojinin de belirttiği gibi kadınların fazlaca işlediği lanet ve kocaların eliyle kendilerine ulaşan nimetlere karşı nankörlük etmeleridir. (el-Celâlî, 2022, 166)

Rivayetlerin farklı senetlerinin bir araya getirilmesiyle rivayetin sıhhatine dair kanaatlerin oluşmasına katkı sağlanacağı “kadınlara yazı yazmayı öğretmeyin” konulu rivayetin izahında da görülmektedir. Molla Musa’nın incelemesine göre kadınlara yazı öğretimini yasaklayan rivayetler zayıf hatta kimi hadis âlimlerince de mevzu görülmekte, kadınların yazı yazdıklarını ifade eden rivayetlerin sahih olup itibara değer oldukları ayrıca ifade edilmektedir. (el-Celâlî, 2022, 197)

Tüm bu örneklerde görüldüğü üzere rivayetlerin farklı versiyonlarının bir arada değerlendirilmesi hem hadislerin anlaşılmasına hem de hadisin sıhhati hakkında kanaat sahibi olmaya imkân verecektir.

Fukahanın Rivayetleri Kullanımı

Rivayetlere getirilen fıkhi izahlar ve fukahanın hadislerle ilgili görüşleri de Molla Musa’nın üzerinde durduğu önemli bir meseledir. Mezhepsizliği telkin eden kimi görüşlerin dillendirildiği zamanımızda bu usulün nasıl bir boşluğu dolduracağı izahtan varestedir. Eserde yer alan hadislerin fukaha tarafından ne şekilde delil kabul edildiğiyle ilgili az ya da çok izahlarda bulunmaktadır. Bu durum onun medrese eğitimi boyunca meşgul olduğu fıkıh ilimlerinin hadislerin izahındaki tesirini görmek açısından kayda değerdir. Konunun önemine Molla Musa’nın *Hadis İnkarcılarına Cevaplar*’daki şu ifadeleri ayrıca delalet etmektedir:

“Hadis inkârcıları mezhep müçtehitlerinin namaz kılmayanlarla ilgili görüşlerini çok ağır bulmuşlardır. Kendileri topluma bu dini çok yumuşatarak sert taraflarını kaldırmak niyetindedirler. Bu konuda deistlerle aynı düşündükleri görülmektedir. “Bu âlemin Yaraticısı vardır, ama Peygambere ve öğretilerine ihtiyaç yoktur” demeye getirmeye çalışıyorlar. Kendi tezlerini kabul ettirmek için hadislere ve âlimlerin görüşlerine cephe açmışlardır.” (el-Celâlî, 2022, 131, 151)

“Süt emen ve diğer gıdalardan beslenmeyen erkek çocuğun idrarının Hz. Peygamber tarafından su serpilerek temizlenmesine rağmen, kız çocuğun idrarını yaptığı elbisenin yıkanmasını” tavsiye eden rivayet bu hususta iyi bir örnektir. Rivayet, inkarcıların iddia ettiği gibi erkek ve kız çocuğu arasındaki ayrıma değil, çocukların idrarlarının farkına işaret etmektedir. Pek çok eserde yer alan rivayetin senetleri hakkında farklı görüşler olsa da hadisin sahihliği ortaya konulmuş, muhtelif mezhepler bu hadisten hükümler bina etmişlerdir. (el-Celâlî, 2022, 82-87)

“Namazı terk edenin hükmüyle” ilgili hadislerin savunusunda da Molla Musa, Hanefî ve Şâfiî mezhebine mensup alimlerin hadislerden çıkardığı hükümleri hadisin sıhhatine delil saymaktadır. (el-Celâlî, 2022, 127-128)

“Mürtedin öldürülmesiyle” ilgili rivayetten de hükümler çıkarılmış ve fukahanın bu konudaki görüşleri rivayete yönelik tenkitleri reddetmek için delil olarak görülmüştür. İlgili yorumlara göre dört mezhep mürtedin öldürüleceği hususunda ittifak halindedir. Mezhepler şeri delillerden istinbat ve istihraç ile hükümlerini vermişlerdir. (el-Celâlî, 2022, 135)

Deniz yolculuğunu yasaklayan rivayetin şerhinde de hem dil hem de fıkıh muhtevalı bir yorumdan sonra *Hadis İnkarcılarına Cevaplar*'da şu izahlarda bulunmaktadır;

“Bu hadis لا تَرْكَبُ الْبَحْرَ ile değil de لا يَرْكَبُ الْبَحْرَ şeklinde yani malûm muzârî bir fiille başlamıştır. Bu anlamda hadiste mutlak emir yoktur. Bu da modernistlerin kendi fikirleri için hadisleri ne kadar saptırdıklarını ve tahrif ettiklerini açık bir şekilde göstermektedir. Ayrıca nehy anlamında olsa bile her nehy, mutlak anlamda yasaklamak değil; tavsiye niteliğinde de olabilir. Zira Fıkıh Metodolojisinde emirlerin vücûba delâlet ettiğini, ama her emrin de vücûba delâlet etmediğini; keza nehiylerin de harama delâlet ettiği gibi, ama her nehyin de harama delâlet etmediğini biliyoruz. Buradan da anlıyoruz ki bu hadis düşmanları, metodoloji ilminden de yoksundurlar.” (el-Celâlî, 2022, 159)

Hadislerde yer alan sakal bırakma emriyle ilgili olarak da Molla Musa, fukahanın kanaatlerini paylaşmakta ister sünnet ister vacip kabul edilsin bu konudaki rivayetlerin her halükârda sakal bırakmanın meşruiyetine delalet ettiğini söylemektedir. Kimi milletlerde adet olmakla birlikte İslam toplumunda durumun adet sınırını aştığı söylenerek insanların fitrat üzere yaratıldıkları fitrattan/yaratılıştan bir durum olduğu söylenmektedir. (el-Celâlî, 2022, 225-226)

Hadis Şerhleri ve Modern Çalışmalara Atıflar

Tenkit edilen hadislerin izahında Molla Musa'nın, hadis şerh çalışmaları vesilesiyle geçmiş ulemanın yorumlarına başvurarak, derin İslâm kültür ve medeniyet bilgisini değerlendirmeye çalıştığı görülmektedir. Ona göre şerhlerde, hadislerin anlaşılmasına yarayacak pek çok ilave bilginin yanı sıra hadislerin sıhhatine dair değerlendirmeler de yer almaktadır. (el-Celâlî, 2022, 161) Böylelikle o, geçmiş birikimin güne taşınmasını mümkün kılmakta, günün kimi yazarlarının ilmî ve ilmi sunarken ki ahlâkî yetersizliğini bu şekilde ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. "Kavrayamadığımız bazı hadisleri inkâr etmek yerine onları kaynaklarından veya şerhlerinden araştırıp gerçeğini bulmamız gerekmektedir" derken bu hakikate işaret etmektedir. (el-Celâlî, 2022, 144) Molla Musa, *Modernist ve Oryantalist İddialara Cevaplar* isimli eserinde de ilmi yetersizliklerin ortaya çıkardığı durumları işlediği müstakil bir başlık oluşturmuştur. (el-Celâlî, 2023, 91-97)

Uğursuzluğun üç şeyde olduğunu bildiren rivayeti konu edinen eserin üçüncü makalesi bu hususta zikre değerlidir. Burada Begavî'nin (ö. 516/1122) *Şerhu's-Sünne* isimli eserinden izahlarla hadisin sıhhat problemi olmadığını, hadisin geçtiği kaynakları, ev, at ve kadının uğursuz sayılmasının hangi şartlarda olacağını ortaya koymaktadır. (el-Celâlî, 2022, 39-40) Yine bu rivayet, Kadı İyâz'ın yorumuyla "eğer uğursuzluk olsaydı üç şeyde olurdu" şeklinde anlaşılması gerektiğine hamledilmektedir. (el-Celâlî, 2022, 44)

Buhârî ve Müslim dahil diğer bazı hadis eserlerinde yer alan, Hz. Musa'nın ölüm meleğine tokat attığını bildiren rivayetin izahında da Nevevî'nin Müslim şerhine atıfta bulunan Molla Musa, rivayetin mecaz ifadeler içerdiğini, meleğin insan şeklinde geldiği vb. bazı yorumları aktararak rivayeti anlaşılır kılmaya çalıştığı görülmektedir. Yine bu rivayetin izahı sadedinde İbn Huzeyme ve Hattâbî (ö. 388/998) gibi âlimlerin izahlarına atıf yapmaktadır. (el-Celâlî, 2022, 50-52) İlgili izahlarda olayın imtihan için bu şekilde cereyan ettirildiği, göz çıkarma olayının mecaz ifade ettiği, aslında hüccetle Musa'nın galibiyetini işaret edildiği ve Musa'nın insan kılığındaki meleklerle münazara, Musa'nın nefsi müdafaa gayesiyle mücadele ettiği şeklinde yorumlar aktarılmaktadır.

"Sinekle İlgili Hadis-i Şerif" başlıklı makalenin izahında da yine Nevevî'den nakille "bu hadisten maksat sineğin temiz olduğu değil bilakis tedavinin necasetten de olabileceği meselesidir" ifadeleriyle hadisi izaha çalışmaktadır. Bu naklin yanı sıra tıp, kimyacılık,

eczacılık ve kozmetik sanayisinde de necis ve haram sayılan insan ve hayvan kalıntılarının da kullanılabilirdiği hatırlatılmakta ve buralarda gösterilen teslimiyetin, söz konusu rivayet ve hadisler olduğunda aksi tavır sergilenmesi de samimi bulunmayarak eleştirilmektedir. Ayrıca eserin dipnotlarında modern bazı bilimsel çalışmalara atıflar yapıldığı da görülmektedir. (el-Celâlî, 2022, 70)

Erkek çocukla kız çocuğunun idrarlarının farkına işaret kastıyla iki çocuğun idrarları arasındaki farkı ortaya koyan önemli bir izahı Mübârekpûrî'ye (ö. 1935) ait Tirmizî şerhi *Tuhfetu'l-ahvazî*'den nakletmektedir. (el-Celâlî, 2022, 87-87)

Köpek, eşek ve kadının namazda kişinin önünden geçmesiyle namazın bozulacağını ifade eden rivayeti izah sadedinde, Nevevî, İbn Kayyim (ö. 751/1350), Aynî (ö. 855/1451) ve İbn Hacer gibi isimlere atıflarla namazın bozulmasından kastın, kalbi meşgul etme, dikkati dağıtarak ecrini azaltma yahut kişinin önünden geçen hiçbir şey namazı bozmasın hadisiyle neshedildiği manasına geldiği gibi yorumlar nakledilmektedir. (el-Celâlî, 2022, 172)

Kıyas ve Aklın Kullanımı

Molla Musa, Allah'ın Kur'an'da akli kullanmayı emreden ayetlerine işaretlerle, nasların akıl ve mantık kurallarına göre değerlendirilmesini dini bir zorunluluk olarak görmektedir. (el-Celâlî, 2022, 156.; Uraler: 2012, 68-85) Hadis inkarcılarının hadislere itirazları cevaplanırken Molla Musa, bazı kıyasları batıl bularak reddeder ve kendisi de itiraza sebep hususlarda kıyas yöntemini kullanarak "bunlara da itiraz edilecek mi" diyerek hadis inkarcılarının çelişkilerini ortaya koyduğu görülmektedir.

Ölünün ardından ağlanmasının ona kabirde azaba sebep olacağına dair hadislerle ilgili hadis inkarcılarının üç müşkülle karşı karşıya olduklarını söyleyen Molla Musa, müşküllerden birinin, hayatta olanın işlediği bir suçtan dolayı ölenin azap göremeyeceğini söylemeleri olarak zikretmektedir. Molla Musa bu konuda şu ifadeleri kullanmaktadır:

"Bu üç husus da onların kıyas maa'l-farık yani basit ve fasit kıyas yapmalarından, ayet ve hadisleri düz bir mantıkla değerlendirme hatalarından kaynaklanmaktadır. Bu usulle hareket edildiği takdirde, değil hadislerle ayetler arasında çelişki iddiası, farklı ayetler arasında da çelişki iddiası ortaya çıkacaktır. Örneğin ayetlerde geçen geçmiş kavimlerin küfür ve günahları sebebiyle çocuklarının da helak edilmesini işaret eden bölümler de

“Hiç kimse başkasının suçundan dolayı sorumlu tutulamaz” ayetine aykırı görünecektir.”
(el-Celâlî, 2022, 72-73)

Erkek çocukla kız çocuğun idrarıyla ilgili itirazı cevaplarırken de yine benzer hususlara işaretle şunları söylemektedir;

“İslâm âlimlerinin rivayet ettikleri bu tür hadisleri aklınca eşitliğe aykırı görüp inkâr etmeye yeltenenlerin aklı, acaba gerçek hayatta kızların hayız, nifas, istihaze hallerini de eşitliğe aykırı görürler mi? Bu sığ anlayışa göre düşünenler, erkeklerin hamile kalmayıp kadınların hamile kalması yahut evlenirken kadınların değil erkeklerin mehir ödemesi yahut nafaka, hidane, rada masraflarının erkeğe yüklenmesi durumlarını da eşitliğe aykırı görürler mi? Yoksa bu tür durumların Allah’ın erkek veya kadını üzerinde yarattığı fitratın bir gereği olduğunu görecektir kadar akıllarını çalıştırabilirler mi? Bunlara eşitliğin yaratılış farklılıklarıyla ilgili olmayıp insan olmanın gerekli kıldığı hak ve hukuk meselesinin bir parçası olduğunu anlatmak gerekir, ancak anlama kapasitelerinden çok anlamama ısrarları buna engel olmaktadır.” (el-Celâlî, 2022, 88)

Hz. Peygamber’e sihir yapılmasıyla ilgili rivayetin izahına başlarken de Hz. Peygamber’e sihir yapılabileceğini kabul etmeyen hadis inkarcılarının tutarsızlıklarını şu ifadelerle ortaya koymaktadır:

“Sürekli dindar Müslümanlara yönelttikleri şu tenkitlerini kendilerine sormak lazımdır: “Yoksa siz peygamberi aşırı yüceltip bir tanrı gibi mi görmektesiniz?” İşte bu büyük tenakuza düşmelerinin sebebi ne akıl ne de ilimdir, aksine kör bir inattır. Maksatları hadisi veya hadisleri inkâr etmek olunca, inkârı gerektiren her türlü zikzakı çizmek zorunda kalıyorlar.” (el-Celâlî, 2022, 90) Molla Musa, hadis inkarcılarının işlerine yaradıkları yerde Hz. Peygamber’in beşer oluşunu ileri sürerek hadislerine dair şüphelerini temellendirmeye çalışırken, ona sihir yapılabileceğini reddederken de onun beşer olduğunu unutarak güya değerinin düşeceğini ileri sürmektedirler. (el-Celâlî, 2022, 97)

Molla Musa’nın bu örnek üzerinden zikredilecek izahları da onun Kur’ân’da yer alan kıssalarla nasıl kıyas yaptığını göstermesi açısından önemlidir;

“Bu tıpkı mucize olarak hastalara şifa veren ve Allah’ın izni ile ölümlerin diriltilmesine vesile olan Hz. İsa’nın kendisinin de hastalanması veya ölmesi gibi bir durumdur. Veyahut peygamber sıfatıyla öldükten sonra tekrar dirilen, ancak insan sıfatıyla yeniden

ölen Hz. Uzeyr'in durumu gibidir.” (el-Celâlî, 2022, 98) Burada Hz. İsa'nın ölümünden maksat halihazırda öldüğü değil, hadislerde geçtiği üzere yeryüzüne nazil olduktan sonraki ölümüdür. Zira Molla Musa *Modernist ve Oryantalist İddialara Cevaplar* isimli eserinde Nuzûl-ü İsa'yı inkâr edenleri de tenkit etmekte, Hz. İsa'nın yer yüzüne nüzulünü savunmaktadır. (el-Celâlî, 2023, 144-148)

SONUÇ

Klasik eğitim usulünün çağdaş bir temsilcisi olan Molla Musa el-Celâlî (Geçit) medrese geleneği içerisinde eğitime başlamış ve yine aynı gelenek içerisinde ilmini usulüne uygun bir şekilde taleplerine sunmuştur. O, yetiştirdiği pek çok talebenin yanı sıra 45 cildi aşkın eseriyle yetkinliğini ispatlamış bir âlimdir. İlmi kişiliği, ahlâkı ve kaleme aldığı eserleriyle medrese çevreleri dışında da tanınmış, ilminden bahsedilir bir isim olmuştur. Medrese eğitime getirdiği yenilik, yetiştirdiği evlat ve talebeleriyle medresesini vefatından sonra da canlı kılmayı başarmıştır.

İslâmi ilimlerin sarf, nahiv, mantık, vaz', beyân, meânî, bedî', akâid, tefsir, hadis, usul-ü fikh, tasavvuf, tecvit gibi hemen her dalında medrese öğrencilerinin yetişmesine katkı sağlayacak eserler kaleme almıştır. Eserlerinden *Mecmû'atu'l-'Ulûm*, *Mecmû'atu'l-Makâsid*, *Mecmû'atu'r-Resâil*, *Mecmû'atu'l-Fevâid*, *Mealist İddialara Cevaplar*, *Modernist ve Oryantalist İddialara Cevaplar*, *Ateist İtirazlara Cevaplar*, *Uydurulmuş Dine Çağırın Adama Cevap* ve *Hadis İnkarcılarına Cevaplar*, siyer, hadis usulü, hadis metinleri ve güncel hadis tartışmalarına dair birikimine işaret edecek niteliktedir.

Molla Musa, hadislerle ilgili görüşlerini Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat âlimlerin izinde ortaya koymuştur. Hz. Peygamber'in siretinin bilinmesini, hadise dair sağlam bir usul ortaya koymanın gereklerinden görmektedir. O, sünnetle hadisi eşdeğer ve vahiy kaynaklı görmekte, sıhhat şartlarını taşıyan âhad hadislerin delil olacağını savunmaktadır. Hadisi; Hz. Peygamber'in söz, fiil, takrir ve sıfatları şeklinde ehl-i hadisin tasnifine uygun olarak tanımlamakla birlikte, usul-ü fikh eserlerindeki söz, fiil, takrir şeklindeki tasnife de eserlerinde yer vermektedir. Biz, çalışmamızda her ne kadar onun hadis muhtevalı eserlerini dikkate almış isek de tüm eserlerinde hadislere büyük ehemmiyet verdiğini gösterecek şekilde rivayetleri bolca kullandığı görülmektedir.

Molla Musa, reddiye ve cevap türü eserlerinde modern tartışmalara dair görüşlerini ortaya koymuş, Kur'ân-ı Kerîm'e yöneltilmiş eleştirileri cevaplamış, hadis karşıtlarına karşı

hadisleri savunmuştur. Savunusunda düşüncelerini genellikle Kur'ân üzerine temellendirmiş, eleştirilerinde hadislerden ziyade Kur'ân ayetlerini kullanarak akli çıkarımlarda bulunmuştur. Bu eserlerin hemen tamamında "Kur'ân bize yeter söylemleri" tenkit konusu edilmiş, hadis inkarcılarının dayanaklarını nasıl çarpıttıkları göz önüne serilmiştir. *Uydurulmuş Dine Çağırın Adama Cevap* isimli Mustafa İslamoğlu'nun dini meselelere dair bazı söylem ve iddialarını cevaplandığı eserinde olduğu gibi kimi eserlerini müstakil olarak şahısların görüşlerini tenkide ayırmıştır.

Molla Musa, hadis ve sünnetin dindeki yerine önemle vurgu yapmakta, hadis konulu modern tartışmaları bu konudaki temellendirmelerine dayanarak cevaplamaktadır. *Hadis İnkarcılarına Cevaplar* isimli eseri Molla Musa'nın hadisle ilgili görüşlerini öğrenebilmek açısından ayrı bir öneme sahiptir. Eserinde uyguladığı yöntemlerden “rivayetleri Kur'ân çerçevesinde değerlendirme”, “rivayetleri bağlamında değerlendirme”, “rivayetlerin farklı versiyonlarını bir araya getirme”, “fukahanın rivayetlerden yararlanma şekillerini ortaya koyma”, “hadislerin izahında şerhlere ve modern çalışmalara atıflarda bulunma”, "kıyas ve aklın kullanımı" izahlarının önemli hususiyetlerindedir. Klasik medrese eğitiminin kazanımlarının hadisleri değerlendirirken yöntemine yansıdığı bu başlıklarda görülmektedir.

Molla Musa, eserleriyle güncel hadis tartışmalarına dahil olmuş, üzerine düşen uyarı vazifesini yerine getirmiş, bilgi, birikim ve tecrübesiyle ülkemiz insanının fikir dünyasına müsbet katkı sunmuştur.

KAYNAKÇA

Ağrı İslami İlimler Fakültesi. “Molla Musa el-Celâlî Hocaefendi'nin Vefatı Dolayısıyla (Taziye)”. Erişim 4 Temmuz 2023.

<https://www.agri.edu.tr/detail.aspx?id=47659&bid=260&tid=13>

Amr, Dırâr. (2014). *Kitâbu't-Tahrîş*, çev. Mehmet Keskin, Litera Yayıncılık.

Bolat, Emrullah. (Haziran 2019) "Gayba İnananlarla İnanmayanları Ayıran Söz (El-Kavlu'l-Fasl)". Ağrı İslami İlimler Dergisi.

Dinçoğlu, M. (2013) “Doğu Medreselerinde Okutulan Hadis Kitapları ve Dersleri (Muş Yöresi)”, *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyum*, ed. Fikret Gedikli, Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları.

- el-Celâlî, M. (2023), *Ateist İtirazlara Cevaplar*, Ravza Yayınları.
- el-Celâlî, M. (2022), *Hadis İnkârcılarına Cevaplar*, Ravza Yayınları.
- el-Celâlî, M. (2023), *Mecmû 'atu' l- 'Ulûm*, Ravza Yayınları.
- el-Celâlî, M. (2023), *Mecmû 'atu' l-Fevâid*, Ravza Yayınları.
- el-Celâlî, M. (2023), *Mecmû 'atu' r-Resâil*, Ravza Yayınları.
- el-Celâlî, M. (2022), *Mealist İddialara Cevaplar*, Ravza Yayınları.
- el-Celâlî, M. (2023), *Modernist ve Oryantalist İddialara Cevaplar*, Ravza Yayınları.
- el-Celâlî, M. (2023), *Uydurulmuş Dine Çağırın Adama Cevap*, Ravza Yayınları.
- Ertürk, Mustafa. (Haziran 2003) "Nebevî Sünnet'in Târihî Gerçeklikteki Konumu Açısından 'Kur'ân İslâm'ı' Söyleminin İlmî Değeri". Hadis Tetkikleri Dergisi.
- Geçit, M. S. (2017) "Medrese Eğitiminde Yeni Bir Teklif: Molla Musa el-Celâlî Örneği". Uluslararası Din Bilimleri Çalıştayı, Iğdır Üniversitesi Yayınları.
- Geçit, M. S. "Molla Musa el-Celâlî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Ahlâkı" (Görüşmecisi: Emrullah Bolat, Ses Kaydı, Görüşme 31 Temmuz 2023).
- Geçit, M. S. (2021), *Aras Havzası Uleması ve Tarihi Şahsiyetler, Molla Musa Celâlî'nin (1938-2021) Hayatı, Eserleri ve Tefsir Çalışmaları*, Hiper Yayın.
- Görgün, T. (2022), *Tarihselcilik*, Tirekitap.
- Güler, Hüseyin. (2019). *Molla Musa el-Celâlî'nin Hayatı, Eserleri ve İslam Mezheplerine Bakışı*. Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Güler, Z. (2015), *Hadis Tetkikleri*, İfav Yayınları.
- Hansu, H. (2022), *Hadisçilik ve Kur'ancılık Kısacasında Kur'ân ve Hadis*, Hikav Yayınları.
- İbn Kuteybe. (2017). *Hadis Müdafaası*, Çev. M. Hayri Kırbasoğlu, Otto Yayınları.
- İLKHA, İlke Haber Ajansı. "Molla Musa Celâlî Defnedildi". Erişim 30 Temmuz 2023.
<https://ilkha.com/guncel/molla-musa-celali-defnedildi-179199>
- Kalaç, R. (Haziran 2023) "Şark Müderrislerinin Hadis ve Sünnet Algıları: Van Örneği". Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.

- Kandemir, M. Y. (2018), *Hadis Karşıtları Ne Yapmak İstiyor?*, Tahlil Yayınları.
- Karaduman, Abdullah. (2019), *Doğubayazıt*, Mat Yayınları.
- Kuzudişli, B. (2015), “Şîa’da Metin Tenkidi Kriteri Olarak Hadislerin Kur’ân’a Arzı”, *Şîa’nın Hadis Anlayışı Üzerine İncelemeler*, haz. M. Macit Karagözoğlu, M. Enes Topgül, Klasik Yayınları.
- MİLAD, “Milad İslami İlimler Araştırma Merkezi”. (Erişim 4 Temmuz 2023).
<https://www.youtube.com/@miladislamiilimlerarastrma4632>
- Sabri, M. (2022) *Gayba İnananlarla İnanmayanları Ayıran Söz (el-Kavlu’l-Fasl)*, çev. Abdulkerim Seber. Kitap Dünyası Yayınları.
- Hatiboğlu, M. S. (2009), *Hadis Tetkikleri*, Otto Yayınları.
- Karacabey, S. (1999)"Osmanlı Medreselerinin Son Dönemi'nde Hadis Öğretimi". Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- Suyûti, C. (2002). *Sünnetin İslâmdaki Yeri*, Çev. Enbiya Yıldırım, Rağbet Yayınları.
- Takî Osmânî, M. (2015). *Sünnetin Değeri ve Bağlayıcılığı*, Çev. Mehmet Özşenel, İfav Yayınları.
- Uraler, A. (2016), *Sahâbe Uygulaması Olarak Sünnete Bağlılık*, İfav Yayınları.
- Uraler, A. (2012), *Sünnete Uymanın Önündeki Engeller*, İfav Yayınları.
- Yavuz, E. (2020) "Kur'an Bize Yeter Söylemi, Enbiya YILDIRIM, Ankara: Takdim Yayınları 2019". Hadis Tetkikleri Dergisi.
- Yıldırım, E. (2019), *Kur’ân Bize Yeter Söylemi*, Takdim Yayınları.
- Yıldırım, E. (2020), *Hadislere Gerek Yok Söylemi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldırım, E. (2021), "*إعادة التفكير المقولة ”أن القرآن يكفيننا“ في العصر الحديث*". Diyanet İlmi Dergi.
- Yurt, M. E. (2019), *Varsayım, Kurgu ve Usûl Denkleminde Kur'ân'ın Tarihselliği Yanılgısı*, Rağbet Yayınları.
- Yücel, A. (2013), *Oryantalistler ve Hadis*, İfav Yayınları.
- Youtube, “Wext Çawa Derbas Bû - Beşa 292”. (Erişim 31 Temmuz 2023).
<https://youtu.be/iWhs8Wczbhs>

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

SEYDA MOLLA MUSA GEÇİT ÖZEL SAYISI

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 4, Cilt: 4, Sayı: 4

Aralık-2023

RÖPOTAJ BİLGİLERİ

Röportaj Yapan: Ebuzer BAYRAM

Röpotaj Yapılan: Prof. Dr. Mehmet Salih GEÇİT

Röpotaj Konusu: Molla Musa el-Celâli'nin (1938-2021) Kurmuş Olduğu Ahmed Yesevî
Camii ve Medresesi'nin Dünü Bugünü

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Röpotaj

Makale Geliş Tarihi: 12.12.2023

Makale Kabul Tarihi: 23.12.2023

Sayfa Aralığı: 155-171

Muhterem Hocam öncelikle değerli vaktinizi ayırdığınız için teşekkür eder, kısaca sizi tanımak isteriz.

Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesinde 4 Kasım 1971'de dünyaya geldim. Nüfusa 03.03.1972 tarihli olarak kaydedilmişim. Esasen Doğubayazıt ilçesine bağlı Telçeker köyündeyim. Ancak babam Molla Musa'nın imamlığı münasebetiyle görev yaptığı Yaygınyurt köyünde doğdum. Buranın eski adı Zorava olup dört yaşına kadar o köyde kaldık. Daha sonra babamın görev yerinin değişmesi nedeniyle Nureşin köyüne gittik. İlköğretim dördüncü sınıfa kadar Esnemez köyünde okudum. Daha sonra yine babamın tayininin Doğubayazıt merkeze çıkması nedeniyle ilkokulu Doğubayazıt Atatürk İlkokulu'nda bitirdim. Ortaokulun ikinci sınıfını Doğubayazıt İmam Hatip'te, son sınıfı da Ağrı merkezde, Ağrı İmam Hatip Lisesi'nde okuyarak mezun oldum. İki yıl Bitlis iline bağlı köylerde imamlık yaptım. Bir süre sonra Doğubayazıt'a tekrar tayinimi istedim.

Dört ay sonra Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni kazandığım için Erzurum'a geçiş yaptım. Lisans, Yüksek lisans ve doktoramı Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde tamamladım. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı müftülük ihtisas kursunu da Erzurum'da bitirdim. 2003 yılında Doğubayazıt ilçesine vaiz olarak atandım. 2008 yılında Tuzluca'da, 2012 yılında Doğubayazıt'ta müftü olarak görev yaptım. 2012 yılında Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'ne yardımcı doçent olarak atandım. O günden bugüne İslami İlimler Fakültesi'nde yardımcı doçent, doçent ve profesör unvanıyla, dekan yardımcılığı, bölüm başkanlığı, ana bilim dalı başkanlığı görevlerinde bulundum. Halen fakültemizin dekanlık görevini yürütmekteyim. Vefatına kadar her yaz ve kış tatillerinde fırsat buldukça merhum babam Molla Musa'dan medrese derslerini ikmal ettim.

Beş yaşındayken başlamış olduğum resmi-sivil eğitim-öğretim, medrese ve iş hayatıma öğrenci ve talebe olarak devam ediyorum. Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed sallallahu aleyhi ve sellem'in "ilim öğrenmek beşikten mezara kadardır" sözüne imtisalen Cenâb-ı Allah'tan bizleri ölene kadar ilimle uğraşan, elinde kitap, dilinde zikir bulunan kullarından eylemesini niyaz ediyorum.

Değerli Hocam, Molla Musa hocamızın hayatına dair geniş malumatlar, kendisiyle ilgili yayınlanmış muhtelif yazılarda yer almakta. Dolayısıyla biz burada doğrudan konumuza girmiş olmak için, Hocamızın medresesini ne zaman tesis ettiği sorusuyla başlamak istiyoruz. Ayrıca medresesinin kuruluşundan önce ilmini taliplerine sunmuş mudur? Sunduysa bunu hangi ortamlarda, nasıl gerçekleştirmiştir?

Her ne kadar diğer yazılarda bazı bilgiler yer alacaksa da biz burada bazı hususları özetle zikretmek istiyoruz. Merhum babam Molla Musa ilk okuldan sonra kendisini tamamen İslami İlimlere vermiştir. Hatta kendisine bu konuda sorulan sorulara cevap verirken şu ifadeleri kullanmıştır; “Ben ilk okula gittiğimde benim dikkatimi çeken şeydu, ilk olarak okulda bize Ali yat uyu deniliyordu. Ben de söyle düşündüm; biz buraya ilim okumaya geldik ama hocalarımız bize yat uyu diyor. Dolayısıyla bu eğitim sisteminin beni tatmin etmediğini düşündüm. Başka bir arayış içerisine girdim, ilkokulu bitirdikten sonra medreseye gittim, medresede merak ettim; Acaba hocam ilk olarak ne öğretecek, ilk dersimiz ne olacak? Hocam ilk derse “Rahman ve rahim Allah’ın adıyla” yani besmeleyle başlayınca o gün dedim ki benim takip edeceğim yol işte budur.” Molla Musa’nın ilim hayatı işte böyle başlamıştı.

Tabi merhum babamız önce köyde Osmanlı döneminde askeriyede Ali okulu ismi verilen, okuma yazma bilmeyenlere okuma yazmanın öğretildiği kurslarda eğitim görmüş olan Ali Çavuş isimli bir şahıstan Kur’ân’ı-Kerîm okumayı öğrenmiştir. Bildiğiniz gibi Osmanlı Devleti’nde resmi alfabe Arap harfleriyle yazılmış Osmanlıca olduğundan askerler Anadolu’nun değişik yerlerine askerlik vazifesine gidince öğrencilere okuma yazma öğretmek için Arapça kuran harfleriyle eğitim veriliyordu. Ali Çavuş alfabeyi öğrendiği için de Kur’ân’ı-Kerîm’i okumayı çözebiliyordu, bu yüzden köyümüze geldikten sonra komşu çocuklarına Kur’ân dersi vermeye başladı. Benim babam da Kur’ân’ı öğrendikten sonra Ali çavuş kendisine “Artık benim sana öğreteceğim bir şey kalmadı, bundan sonra medreseler var. Eğer daha fazla şey öğrenmek istiyorsan, git medreselerde ders gör” demek suretiyle kendisini yönlendirmiştir.

Bizim köy Ağrı Dağının karşısında olduğu için Rus işgallerine maruz kalmış ve Ruslar tarafından sakinlerinin birçoğu şehit edilmiş bir köydür. Hatta köyümüzde Şehitler

Deresi isminde bir dere de vardır. Dolayısıyla köy işgale maruz kaldığından, belli bir dönemden sonra sosyal hayat geri kalmış, ilim tahsili mümkün olmamıştır. Köyde biraz ezan ve namazdan anlayan sûfi ve hacılar imamlık yapıyorlardı. Köyde medrese olmadığı için rahmetli babam çocukken etrafına sormuş ve iyi bir medrese arayışına girmiştir. Bu soruşturması neticesinde Muş Malazgirt civarında iyi medreseler var diyerek babasından habersiz bir şekilde Doğubayazıt'tan Ağrı merkeze, Ağrıdan da bir kamyona binerek Muş'un Bulanık ilçesine gitmiştir. Orada bir akrabamızın evinde misafir olarak kalmış, medreseye ilk olarak burada intisap etmiştir. Böylece çevrede daha iyi durumda olan medreseleri, meşhur müderrisleri ve şeyhleri tanıma, onlardan istifade etme fırsatı bulmuş, gece gündüz ilim tahsilinde bulunarak eğitim öğretim hayatını dolu dolu geçirmiştir.

Yedi senelik bu süre zarfında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun birçok medreselerini gezerek medrese eğitimini tamamlamıştır. İcazetini alıp Doğubayazıt'a döndükten sonra, ilk olarak Doğubayazıt Nureşin/ Buyuretti köyünde on yedi yaşında imamlığa başlamış, o andan itibaren medrese açmış ve kendi hocalarından medreselerde okuduğu dersleri taliplerine vermeye başlamıştır. Vazife hayatı boyunca yaklaşık yirmi köyde görev almış köyün muhtarı, ağası veya reisi ile konuşup köyünde medrese açılması ve talebeye imkân sunulması şartını ileri sürmüştür. Malumunuz eskiden imamla köylüler önce bir anlaşma yapar, ardından göreve başlanırdı. Tabi bölge insanı eskiden bugüne genellikle dindar olup, ilmi, medreseyi seven insanlar olduklarından Molla Musa'nın bu teklifine olumlu yaklaşmışlardır. Böylelikle babam görev yaptığı köylerde gerek köy halkının evladından gerekse bölgeden ilim için gelen talebelerin yetişmesine katkı sunmuştur.

Molla Musa Doğubayazıt merkezde kurmuş olduğu medresesine kadarki eğitim-öğretim sürecini bu şekilde sürdürmüştür. 1991 yılında Doğubayazıt'ın eski ismi Korım olan Dalbahçe köyünden emekli olduktan sonra, Doğubayazıt merkezde önce müstakil bir ev, sahibi tarafından medreseye emaneten ders vermek üzere tahsis edildi. Daha sonra başka bir müstakil ev, sahibi tarafından ilim tedrisi için hibe edildi. O hibe edilen ev müstakil tek katlı olduğu için sonradan yıkılarak yerine beş katlı bir medrese yapıldı. 1991'den vefat ettiği 2021 tarihine kadar şu anda Doğubayazıt'ta bulunan medresesinde talebelerine ders vermeye devam etmiştir.

Muhterem Hocam Molla Musa'nın Medreselerinin isimleri var mıydı? Özellikle Ahmed Yesevî Camii ve Medresesi hakkında bilgi verebilir misiniz?

Geçmiş dönemlerde köylerde açılan medreselerin özel bir ismi olmazdı. Köy medreseleri ya “filan köyün medresesi” olarak anılır ya da o medresenin müderrisi kendini ispatlamış bir isim ise, yani Seydâ kimse onun ismi zikredilerek anılırdı. “Seydâ Molla Musa medresesi” gibi. Tabii bazı köylerde ağaların nüfuzu etkili olduğundan medrese ağanın adına nispetle anılırdı. Önceleri medresenin açılması için resmi bir formaliteye gerek duyulmazdı. Ne zamanki medreseler il ve ilçe merkezlerinde kuruldu, şehir merkezlerinde resmi bir izin alınması gerekliliği hasıl oldu.

28 şubatla birlikte dernekler ve vakıflar aracılığıyla medreseler açılmaya başlandı. İnsanlar birleşiyorlar, bir dernek kuruyorlar. O derneğe bir isim veriyorlar. Mesela Yunus Emre Derneği veya vakfi gibi dernek kurmak vakıf kurmaya nispeten daha kolay olduğundan genellikle dernekler kurulmak suretiyle hizmetler yapılmaya çalışılıyordu. Derneğin ismi de aynı zamanda medreseye isim oluyordu. Örneğin Ahmed-i Hânî derneğinin açtığı medreseye Ahmed-i Hânî medresesi denilirdi. Molla Musa yukarıda da geçtiği üzere Doğubayazıt merkezde bir dairede eğitim faaliyetlerine başladığında medresesinin özel bir ismi yoktu. Burası halk arasında Molla Musa Medresesi olarak anılıyordu. Yirmi sekiz şubat döneminde ise önce bir dernek kurdular. Medrese kurmadan önce Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı bir öğrenci pansiyonu olarak açtılar. İlgili kurumlara öğrenci pansiyonu olarak müracaat edip açtıkları için öğrenciler gelebiliyordu. Gece yatılı, gündüz ise medrese eğitimini alıyorlardı. Bu medrese eğitimini alan öğrencilerin bir kısmı aynı zamanda bir de İmam Hatip Liselerine veyahut diğer liselerden herhangi birine devam ediyordu.

Yani bu yeni pansiyon sisteminde genel itibariyle üç farklı öğrenci tipi vardı. Bir grup sadece köyden gelip şehirde başka yurt olmadığı için pansiyonda kalıyordu. Gündüz okula gidip, gece burada kalıyorlardı. İkinci grup öğrenciler ise hem okula gidiyor hem de medrese eğitimi alıyordu. Bunlar da pansiyonda kalıyor, okullarının yanı sıra fırsat buldukça, okuldan arta kalan zamanlarda medrese eğitimi alıyorlardı. Üçüncü grup öğrenci ise okula gitmiyor sadece medrese eğitimi almak için buraya geliyorlardı.

Pansiyon Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı olduğu için bir isim verilmesi de gerekiyordu. Konya'da Mevlânâ'nın meşhur olması gibi Doğubayazıt'ta da Ahmed-i Hânî (ö. 1119/1707) meşhur bir âlim olduğu için önce onun isminin medreseye verilmesi gerektiğine dair, müşavere heyetinde bir fikir ortaya atıldı. Böyle bir fikir ortaya çıkmıştı, ancak yaklaşık otuz kırk sene önce Türkiye'de Kur'ân kurslarıyla şöhret bulmuş Süleyman Hilmi Tunahan'ın (1888-1959) talebeleri Doğubayazıt'ta da bir Kur'ân kursu açmışlar, adına da Ahmed-i Hânî Pansiyonu demişlerdi. İsim benzerliğinden dolayı karışıklık çıkabileceği düşüncesiyle bu isimden vazgeçilmişti. Ancak Molla Musa bu cemaatin kurucusunun Türk olması, Türk hocaların Doğubayazıt'a gelerek bölge halkına Ahmed-i Hânî isminde bir kursla Kur'ân hizmeti sunmuş olmalarını kadirşinaslık olarak değerlendirerek "Biz de Kürt hocalar olarak, bir medrese kuruyoruz. O halde biz de Türk bir âlimin adını verelim" diyerek pansiyona Ahmet Yesevî Pansiyonu ismini uygun görmüştür. İsim hatırası bu şekilde olan pansiyon daha sonra Milli Eğitim Müdürlüğü'nden ayrılmış, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlanmak istenmiştir. Bir süre bu şekilde resmi işlemlerle meşgul olunduktan sonra pansiyonun altında özel bir mescit bölümü olduğu için medrese Ahmed-i Yesevî Camii olarak Diyanet İşlerine bağlanmış oldu. Şu an resmiyette Ahmed Yesevî Camii halk arasında ise Molla Musa el-Celâfî Medresesi olarak bilinmektedir.

Molla Musa hocamız, medresesinde hangi dersleri okutmuştur?

Merhum babam Molla Musa medrese eğitimi alan birisi olarak medrese müfredatını uygulamıştır. Fakat zamanla bu medrese müfredatının dışında başka kitaplar da okutmuştur. Onun için bunları kitap ismi olarak değil de kitap mevzusu ve özelliği açısından taksim ve tasnif edersek şöyle diyebiliriz; İlk olarak normal medrese usulünde okutulan kitaplar Molla Musa tarafından okutulmaktaydı. Mesela bunlar Emsile ve Bina'dan başlıyor, Mugnî, Suyûtî, Molla Camii ve sair kitaplar ile devam ediyordu. Tabi *Muhtasaru'l-Meânî* gibi bazı kitaplar da okutmuştur. Bu kitapların bazısı bölgeden bölgeye ufak değişiklik arz etse bile genellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu medreselerinde yüzde seksen doksan oranında aynı kitaplardır. Bir bu şekilde klasik medrese müfredatına ait kitaplar okutuyordu.

İkinci olarak bu bölge çoğunluğu Şâfî mezhebine tabi olduğu için aynı zamanda bölgenin medreselerinden mezun olanlar Şâfî köylerine gidip orada imamlık

yapacaklarından ve bu bölgede insanların fetva talepleri Şâfi mezhebi üzere olduğundan Şâfi mezhebine ait fıkıh kitaplarını okutmuştur. Bu kitaplar kısadan uzuna ve basitten zora göre değişen kitaplardır. Örneğin önce *Gâyetü'l-İhtisar* kitabını okutuyordu. Ondan sonra *Tenvîru'l-Kulûb* isimli tasavvuf, itikat ve fıkıhtan oluşmuş kitabın fıkıh bölümünü okutmuştur. Bununla birlikte bir de İmam Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc* isimli kitabını okutmuştur. Bu şekilde farklı bazı fıkıh kitaplarını da okutuyordu. Tabii fıkıh kitaplarını okuturken bir de bunun yanında fıkıh usulü ile ilgili çağımızda ortaya çıkan, yeni yazılan kitaplardan da okutmuştur. Abdülkerim Zeydân'ın (1921-2014) *Fıkıh Usulü* kitabı, Abdulvehhâb Hallâf'ın (1888-1956) *Fıkıh Usulü* kitabı, Profesör Vehbe Zuhayli'nin (1975/ 2015) *Fıkıh Usulü* kitabı vb. kitapları zeki talebelerine kısmi olarak ihtiyaç gördüğünde ders olarak okutuyordu.

Bu kitaplar dışında itikatla ilgili kitaplar da okutuyordu. Medresede Ahmed-i Hânî'nin *Akida İmane* isimli kitabı itikat kitabı olarak okutuluyordu. Onun yanında Molla Halîl es-Siirdî'nin (1754-1843) *Nehcü'l-Enâm* kitabını da akâid kitabı olarak okutmuştur. Teftâzânî'nin (ö.792/1390) *Şerhu'l-Akâid*'ini, Saîd Havvâ'nın (1935-1989) *Allah* isimli kitabını, Bediüzzaman Said Nursi'ye ait *İşâretü'l-İcâz ve Mesnevîyi Nûriye* gibi bazı kitapları da okutmuştur.

Bu akâid kitaplarının dışında dördüncü bir tasnifat olarak çağdaş İslâm kültürüne, İslâm düşüncesine dair Hasan el-Bennâ(1906-1949), Afif Abdulfettah Tabâra (1923-2022), Saîd Havvâ, Said Ramazan el-Bûtî (1929-2013), Yusuf el-Karadâvî (1926-2022), Muhammed Kutup (1919-2014) vb. çağdaş İslâm mütefekkirlere ve âlimlerine kitaplarını okuttu. Neccar'ın (ö. 643/1245) *Kıyasu'l Enbiya'sı*, Seyyid Kutub'un (1906-1966) tefsirinden bazı bölümler, Muhammed Ali Sâbûnî'nin (ö.680/1282) *Safvetu't-Tefâsîr* isimli tefsiri bunlardan bazılarıdır. Böylelikle Molla Musa çağımız modern sistemi ve akademik usulü takip eden âlimlerin yazmış olduğu günümüz şartlarına uygun bir şekilde İslâmî meseleleri ele alan kitapları hem okumuş hem de okutmuştur.

Rahmetli babam kendisi itikat olarak Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat üzerindeydi. Bu konuda taviz de vermezdi. Mutezile, Şîa, Cebriye ve diğer ehl-i bidat olarak kabul edilen mezheplerin fikirlerinin Müslüman toplumda yayılmasını sevmez ve istemezdi. Hatta buna karşı mücadele edip ömrünün son yıllarında ateistlere, modernistlere ve hadis inkarcılarına cevaplar şeklinde altı yedi ciltten oluşan cevaplar serisini yazarken, Hâricî, Vehhâbî, Selefi, Şîi ve diğer mezheplerden Ehl-i Sünnet toplumunda yayılmaya çalışılan

düşüncelere karşı da reddiyeler kaleme almıştır. Bununla birlikte kendisi zaten Doğubayazıtlı olduğundan Doğubayazıt'ın bir tarafında İran öbür tarafında Iğdır olduğundan çevrede Şîa mezhebine mensup Müslüman kardeşlerimiz de olması dolayısıyla orada yaşayan imamların, âlimlerin çevredeki mezhepleri de tanınması gerektiğini düşünüyordu. Aynı şekilde bir Müslüman ilim talebesinin, âlimin İslâm tarihi boyunca ortaya çıkan mezhepleri tanınması gerektiğini düşünüyordu. Medresesinin son kitaplarından birisi olan İmam Teftâzânî'nin yazmış olduğu *Şerhu'l-Akâid* isimli kitapta Allah, Peygamber, ilahi sıfatlar, şefaath, kabir azabı, uluhiyet, nübüvvet gibi konularla ilgili açıklama yaparken İmam Teftâzânî Nesefî'nin akidesini şerh ettiğinde diğer mezheplere yönelik cevaplar yazıyor, reddiyeler yazıyor, onların bu konudaki görüşlerini ele alıp onu da yazıyor dolayısıyla bu kitabın daha doğru anlaşılabilmesi için Müslüman talebe ve âlimin Mutezile mezhebine ait âlimlerin kitaplarını okuması gerektiğini, Şîa'ya mensup ve diğer mezheplere mensup âlimlerin kitaplarını okutulması gerektiğini de düşünüyordu. Kitap okumak illa onu savunmak niyetiyle değil bizim eleştireceğimiz mezhebin kendi kaynağında acaba bu konu nasıl ele alınıyor, bu şekilde bir araştırma neticesinde farklı mezheplerin kitaplarının okutulması gerektiğine inanıyordu.

Kendisi örneğin tefsirde Şîa âlimlerinden olan Tabâtabâî'nin (1904-1981) yirmi ciltlik *El Mizan fi Tefsir'ul Kur'ân* isimli kitabını baştan sona okumuştur. Aynı zamanda Doğubayazıt'ta İran sınırı olduğu için İran'dan Doğubayazıt sınır kapısından Türkiye'ye getirilen Ayetullah Humeynî, Murtezâ Mutahharî ve benzeri diğer Şîî, çağdaş ve eski âlimlerin kitaplarını da okuyordu. Hatta gençliğinde kendisi İran sınırına yakın köylerde ve bizim köyümüzde İran'dan gelenlerle görüşüyordu. Görev yaptığı köylere yakın yerlerde Şîîlere ait İran köyleri vardı. Onların hocaları da sınır ticareti yaparken gelip bizim bulunduğumuz köylerde konaklıyorlardı. Dolayısıyla Şâfîî âlimlerinin Şîî âlimleri ağırlayıp tanışma ve konuşma imkânı vardı.

Bölge birbirine yakın olduğu için Türkiye'den ister Hanefî olsun ister Şâfîî olsun sınır ticareti yapıp İran'a gidenler onların camisinde namaz kılar, onların insanlarıyla imamet, hilafet, namaz, oruç, zekât ve benzeri konuları konuşup tartışıyorlardı. Dolayısıyla buradan giden insanlar oraya gittiğinde onların sorularını alıp gelip burada kendi hocasına veriyordu, soruyordu. Dolayısıyla karşılıklı olarak sosyal hayatın bir gereği ve ticaret hayatının bir gereği olarak da farklı mezhepleri özellikle Şîa Mezhebiyle ilgili ilmi, yani sadece kulaktan duyma bilgilerle değil ya da sadece bizim kaynaklarımızda verilen

cevap ve reddiye mahiyetindeki bilgilerle iktifa ederek değil, aynı zamanda onların kendi kitaplarını da kendi gözüyle görüp yarın bir Şîa mollasıyla karşılaşıldığı ve tartışıldığı zaman daha doğru, daha güzel ve kendi kaynağından alınmış bilgilerle cevap vermek üzere böyle bir ihtiyaç hissedilmiştir.

Bu sebeple kendisi farklı mezhepleri inceliyordu. Hatta *Mecmuatu'l-Fetâva* isimli kitabında Şâfiî, Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî Fetvalarıyla birlikte bir de Câferî mezhebinin fetvalarını bir bölüm olarak ele almıştır. Bölgemizde yaşayan birisinin Câferî mezhebini tanınması, onların fetvaların bilmesi, namaz, oruç, zekât, hac ve diğer konularda bilgi sahibi olması gerektiğini düşünmüştür. Örneğin Iğdır'da o zamanlarda yüzde elli civarında, Şâfiî Hanefî yüzde elli civarında Câferî vardı. Iğdır'da ister Hanefî olsun ister Şâfiî olsun imamlık yapacak birisinin bulunduğu mahallede, sokakta hemen yanı başında Câferîler yaşıyordu. Beraber yaşadığımız Müslüman kardeşlerimizin mezhebini bilmemek bir imama yakışmazdı. İmamın o mezhebi bilmesi sosyal bir gerekliliktir. Bu ve benzeri gerekliliği içinde yaşadığı bölgede aktif olarak gördüğü için kendisi de böyle bir dönemde yaşadığı için hem kendisi hem de talebelerine bu tür mezheplerin görüşlerini açıklayan kitaplar okur ve okuturdu. *Mecmû'atu'l-Ulûm* isimli kitabında bir bölüm olarak *Fennun Fi Firaki'l-İslâmiye* diye açtığı başlık da bu ihtiyacı karşılamak üzere kaleme alınmıştır. Burada Ehl-i Sünnet dışındaki diğer mezhepler kısa bir şekilde muhtasar olarak tanıtılmaktadır. Fırkaların liderleri kimlerdir, inanç esasları nelerdir vb. sorulara cevap olabilecek bir muhtevaya sahiptir. Sorunuzun cevabı özetle bu şekildedir.

Molla Musa Hocamızın medresesinde derslerin işlenişi nasıldı? Kendisi dışında medresesinde ders verenler olmuş mudur? Medresesinin bölgenin diğer medreselerinden farklı yönleri var mıdır?

Medreselerde asırlardır devam eden bir müfredat var. Bu müfredat esas itibari ile Selçuklu dönemdeki Nizamiye medreselerin bir devamıdır. Bizim Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu'daki medreselerimiz müfredat, usul, ders kitabı, mezhep, fikhî ve itikâdî mezhep açısından Selçuklu dönemdeki İmam Gazâlî (ö. 505/1111), İmam Cüveynî'den (ö. 478/1085) sonra devam eden silsileye tabidir. Kendi icazetnamelerinde bu silsilenin imamları var. İşte bu âlimler Gazâlî, Cüveynî, Fahrettin Er-Razi (ö.606/1210), Taftazânî, Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413) gibi hepsi Nizâmiye Medreselerinin ulemâsıdır. Bölgemiz medreseleri de bunların bir devamıdır. Bu sebeple

sistem olarak o sistemi devam ettirmişler. Ancak tabii Osmanlı döneminde ve Cumhuriyet'in başlarında aktif olarak devletin fiili desteğini almadan müderris yani köyün imamıyla köylüler tarafından sivil toplum örgütlerinin yaptığı gibi sivil bir kuruluş olarak kurulduklarından Nizâmiye Medreseleri kadar, devlet destekli ve tam teşekkülü olamamıştır.

Çünkü Nizâmiye Medreselerinde idarecilerin maddi mânevî destekleri söz konusu olmuştur. Buralarda geniş binalar yapılmış, çok çeşitli çok sayıda ilim ve bilim adamları olan müderrisler tarafından talebe okutulmuştur. Ama bizim bölgemizde yer alan medrese sisteminde köyde bir imam vardır. Bu imam camide ve caminin yanında yapmış olduğu küçük bir hücrede köyün çocuklarını ve çevre köyün çocuklarından on beş, yirmi, en fazla otuza yakın öğrenci topluyor, kendisi baştan sona kadar bütün ders kitaplarını okutuyordu. Sarf, nahiv, fıkıh, akait, siyer, belâgat, fesâhat, mantık gibi ilimleri bir hoca daha önce bunları okuduğundan o ilimlere ait kitapların hepsini kendi talebelerini tek başına veriyordu. Bu durum bölgemizde Cumhuriyet döneminden doksanlı yıllara kadar devam etmiştir.

Doksanlı yıllardan sonra müderrislerin bir kısmı köylerden emekli oluyorlardı. Bir kısmı da kendi kadrosunu mahalleye getirip ilçe ve il merkezlerinde müstakil olarak şimdiki Kur'ân kursları ve yurtlar gibi büyük medrese binaları yapmışlardır. Bu medrese planında kütüphaneler, mutfak, mescid, yatakhane, okuma salonlarını içermektedir. Bu binalarda iki yüze kadar talebe kalabiliyordu. Hatta Diyarbakır'da bazı medreseler vardır ki talebe sayıları beş yüze varmaktadır. Talebe sayısı normal bir müderrisin kapasitesini aştıktan sonra müderrisler yanında farklı müderrisleri de barındırmaya başladılar. Bu durumda yeni gelen müderrisler aşağı seviyedeki ders kitaplarını talebelere okutuyorlar. Ama o medresenin baş müderrisi olan onun kurucusu ve toplum nezdinde oranın hocası, Seydâsı bilinen aynı zamanda sadece müderris olarak değil, sivil kanaat önderi olarak bilinen büyük Seydâ da o talebelerin hepsine değil de onlar içerisinde Molla Cami gibi İmam Suyûti'nin *Behcetü'l-Merdiye'si*, Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâid'i* gibi veya *Şerhu'l-Muhtasar* gibi böyle büyük, ağır ve zor kitapları okutuyor. Bu eserlerden aşağı seviyede yer alanları ise iki müderris, üç müderris, beş müderris okutuyordu. Babam Molla Musa da bu şekilde aynı usulü devam ettiriyordu. Son zamanlarında kendisi dışında iki abim Molla Reşit ve Molla Ferit ikisi beraber medresede ders veriyorlardı. Yine başka

müdürrisleri de vardı. İleri seviyedeki müdürrisler, aşağı seviyedeki müdürrislere de ders veriyordu.

Bendeniz de ilk okuldan itibaren resmî kurumlarda eğitim öğretim hayatıma devam ettiğim için ancak yaz ve kış tatillerinde imkân buldukça babam Molla Musa'dan istifade etmeye çalıştım. Molla Musa kendisi bazı kitaplar seçerek bize okutmayı tercih ediyordu. Biz diğer talebeler gibi yıl boyunca yanında kalamayacağımız için veya beş sene yıl boyunca kalamayacağız için okulda okuduğumuzdan dolayı babamız bize özel daha derli toplu kitaplar seçiyor “bu kitabı okuyan birisi sanki şu geniş kitapları okumuş gibi olur” diyordu.

Örnek vermek gerekirse bize Kutsi hadislerle ilgili bir kitap. Nevevî'nin *Kırk Hadis*'ini, *Kenzu'l-İrfan* isimli hadis eserini, okuttuktan sonra *et-Tâcu'l-Usûl* kitabına geçirdi. Birinci ciltten ikinci cildin ortasına kadar bize onu da okuttu. Benzer şekilde muhtelif tefsir eserlerinden de bazı bölümler okutarak tefsirlere aşina olmamızı sağladı.

Biz evlatları için uyguladığı özel yönteme benzer şekilde medresesinin öğrencilerine de bazı yeni uygulamalar gerçekleştirdi. Talebeler üniversiteye giremez, imam olamaz, bir resmi görev elde edemezse, ilim haricinde meşguliyetlerle geçimini temine çalışacağından mevcut klasik medrese usulünün dışında, bu derslerin biraz daha yoğunlaştırılmış bir eğitim sistemiyle verilmesi gerektiğine inandı. Aradaki bazı kitapları çıkardı. Kendi düşüncesine uygun olarak *Mecmû'atu'l-Ulum*, *Mecmû'atu'l-fevâid* gibi kitaplarını muhtasar bir şekilde yazmıştır. Ve bu muhtasar eserlerin iyi bir âlimin rahleyi tedrisinde güzel bir şekilde, dikkatle okutulması halinde medresede uzun yıllar elde edilen birikimin öğrenilebileceğini söylüyordu.

Peki sayın Hocam, medresesindeki bu durumun, yöntemin bölgeye katkısı olmuş mudur?

Eski medrese sisteminin aynı şekilde devam edilmesi yukarıda da bahsettiğimiz şekilde hem madden hem de mânevî açıdan birçok sakıncayı beraberinde getiriyordu. Önceleri medreseden icazet alan birisi hiçbir sınava girmeden bir köye gider, hocasının selamıyla o köyde imamlık yapardı. Zekât, fitre vb. yardımlarla maddi nafakasını temin edebilir, evlenerek aile hayatını kurabilirdi. Ama günümüzde durum yeni toplumsal düzen kurallarına bağlı olarak farklılaşmıştır. Babam bu zorlukları dikkate alarak “acaba

çağımızda hem medrese eğitimini hem öğrencinin resmi okullardaki istenilen diploma şartlarını sağlayabilir miyiz diye” bir düşüncede olmuştur. Vazifeye atanma açısından çağın gereği eğitim öğretim faaliyetlerine talebelerini yönlendirmiş, müfredatta az önce de bahsettiğimiz yeniliklere gitmiştir.

Bununla birlikte bölge medreselerinin ilim talebesinin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak fiziki yapısına dair de ciddi gelişmelere öncülük etmiştir. Molla Musa bölgede belki birinci, yani ilk olmasa bile Ağrı, Kars, Iğdır çevresinde ilk defa şehir merkezinde bir arsa temin ederek üzerinde beş katlı bina yaparak, fiziksel imkânlarıyla da talebelerin ihtiyaçlarını karşılayacak bir medreseyi inşa ettirmiştir. Medresede yatakhaneler, derslikler, abdesthaneler, gasilhane, mescid ve idare odaları şeklinde yeni ve modern yapılar tesis edilmiştir.

Medreseye ziyaretçi olarak gelen müderrisler, talebeler, imamlar, zenginler böyle bir sistemli yapıyı gördüklerinde kendi memleketlerinde benzer yapılar inşa etme düşüncesinde oldular. Müderrisler bu daracık yerde verilen benzer eğitimin sakıncalarını bunalmalarını gördükten sonra buradan örnek olarak gidip kendi memleketlerinde bu şekilde daha geniş bir medrese açmaya gayret gösterdiler. Şu an elhamdülillah Ağrı merkezde altı yedi tane yurt seviyesinde büyük, kendi müstemilatı yeterli sayıda olan, artık on beş talebe değil, elli, yüz, yüz elli hatta iki yüz kişilik öğrenci grubunu içinde barındıran medreseler açmışlardır. Şu anda artık her ilçede ve her ilde çok sayıda yurt seviyesinde medreseler var. İşte bu durumun bölgedeki ilk açılımı yapan da babamız Molla Musa’dır.

Hocam, Medresenin eğitim-öğretim faaliyetleri dışında da toplumda etkinliği ve etkileriyle ilgili neler söylenebilir?

Medreseler her ne kadar ismi medrese olsa bile bizim şark toplumunda eğitim öğretim faaliyetlerinin dışında da birçok misyonu, vizyonu yüklenen kurumlar olarak görülür. Medrese hem cami hem okul görevi görüyordu. Müderrisi sūfî kimliğe sahipse tekke görevi de görüyordu. Bölgenin bazı medreseleri özel gün ve gecelerde hatme ve zikir halkaları için kullanılmıştır. Yine medreselerde köy ve mahallenin sosyal sorunları da oranın sivil kanaat önderi olarak kabul edilen müderris tarafından çözülebilirdi. Kız

kaçırma olayları, kan davaları, arazi ve tapu anlaşmazlıkları vb. sorunlar müderris rehberliğinde çözüldü

Medreseler ve müderrisler aynı zamanda halk nazarında mahkeme gibi görülür, insanlar birbirini şikâyet etmek amacıyla mahkemeye gitmek yerine müderrise giderek barışma amacıyla bir kavgaya mahal vermeden meselelerini müderrise arz ederdi. Diğer bir ifadeyle medrese ve müderrisler ara buluculuk, istinaf mahkemeleri gibi görev yapmaktaydı. Müderrisler şer'î esaslara göre iddia sahiplerini dinler, fıkıh kitaplarına bakarak buna göre aynen mahkeme gibi fetva verirlerdi. Dolayısıyla medreseler bu gibi faaliyetlerde baş vurulmak suretiyle mahkemelerin yükünü de hafifletiyorlardı.

Medreseler talebeler açısından talebelerin temizlik ihtiyacının yemek ihtiyacının giderildiği bir yurt olarak da görev yapmaktaydı. Müderris aynı zamanda bir caminin imamıdır ve bir imamın yapması gereken bütün işleri yapardı. Cuma namazını kıldırması, vaaz vermesi, hutbe okutması, Bayram namazlarını kıldırması, cenaze namazlarını öncesi ve sonrası cami içinde veya avlusunda ifa etmesi de görevleri arasındadır. Sivil toplum ve kanaat önderi olarak halkın içine giriyorlardı, taziyelerine katılıyorlardı, onlara teselli veriyorlardı, düğünlerine gidiyorlardı, nikahlarını kıyıyorlardı, mevlit okuyorlardı ve mezarlıklarına ziyarete beraber gidiyorlardı. Bu gibi faaliyetlere öncü ve örneklik etmek suretiyle toplumsal birlik ve beraberliğe önemli katkı sunuyorlardı.

Müderris aynı zamanda psikolojik bir rehberdir. Acısı olanın acısını dindiren; sevinci olanın sevincine iştirak edendir. Köylerde sağlık ocağı bulunmadığı dönemde hasta olanlara kendi tecrübesine göre nasıl tedavi olması gerektiğini söyleyen, aynı zamanda psikolojik olarak da dua talep eden insanlar müderrislerden faydalanabilirdi. Kız isteme açısından da birisi gelip der ki “filan köyden birisi gelip benim kızımı istemeye gelmiş, verebilir miyim” veya başka biri “şöyle bir oğlum var, uygun gördüğünüz kız varsa evlendirebiliriz” deyip evlenemeyenlere de yardımcı olmuşlardır. Böylelikle aile müessesinin sağlıklı bir şekilde kurulmasına da büyük katkıları olmuştur.

Bazen sabah namazlarında bir bakıyorsunuz iki üç kişi geliyor dertleri vardır, sıkıntıları vardır, bunu gelip müderrise söyleyebiliyorlardı. Askerlik anılarını anlatanlar, gurbetteki sıkıntılarını anlatanlar, eşiyile arası bozulduğu için kimseyle dertleşemeyip oraya gelip Seydâ'ya derdini anlatanlar, mânevî danışmanlık rehberlik hizmeti alanlar veyahut âşık olup da babasına söyleyemediğini Seydâ'ya gelip söyleyerek aracı olmasını

isteyenler, parasını, altını emanet edenler vb. hep müderrislerin karşısına çıkan durumlardı.

Resmi bir yetkili, kaymakam, vali gibi ileri gelenler, köye, kasabaya geldikleri zaman müderrisler görünmeden gidilmezdi. Bir köyün meclisinde eğer imam bulunmuyorsa, gelen misafirleri ağırlayan arasında bir müderris bulunmuyorsa, o köyün ahalisinin yanında bu bir eksiklik olarak kabul edilmektedir. Hocalar, müderrisler, Seydâlar aynı zamanda dışarıdan gelen misafirleri ağırlama konusunda köyün ileri gelenlerine mânevî destek veriyorlardı.

Molla Musa hocamız da anlattığımız bütün bu hizmetleri hakkıyla yerine getirmiş, toplumun birlik ve dirlik içerisinde yaşayabilmesi için elinden gelen gayreti göstermiştir.

Mutlaka Molla Musa'nın topluma yönelik örnekligi hususunda hatıralar çoktur, ancak unutmadığınız anılarınız var mıdır Hocam?

Bendeniz ilkokul iki veya üçüncü sınıftayken Doğubayazıt'a bağlı Esnemez köyünde, köy meydanında vuku bulan bir olayı iyi hatırlıyorum. İnsanlar köy meydanında birdenbire birbirleriyle kavgaya tutuşmuşlardı. Yaş itibariyle sebebini çok hatırlamadığım bu kavgada iki yüze yakın insan kavgaya tutuşmuşlardı. Seksen öncesinde silahlar toplatılmadığından birçok köylü silah da taşıyordu. Bendeniz de bir çocuk olarak onlar kavga ederken meraktan kavganın ortasında seyrediyordum. Kimsenin benden haberi yoktu. O esnada babam rahmetli Molla Musa da "Allah'tan korkun, birbirinizi öldürmeyin, katletmek haramdır, ebedi cehennemde kalırsınız, bir insanı öldürmek bütün insanlığı öldürmek gibidir, ayıptır, yapmayın" gibi telkinlerle araya girmeye çalışıyordu.

Tam o esnada birisi elindeki bir tüfekle bir başkasının tam arkasında namluyu getirmiş tetiğe basacakken, babam onun tüfeği tuttuğu kolunun omuzuna dokundu ve onu geri çekti. Maksudı onu geri çektiği zaman tüfeğin namlusu adamın başından başka yere kaymasıydı. Tüfek ateş ettiği zaman en azından ona değmeyecek, havaya ve yere düşecek veya ölümcül bir yerine gelmesi engellenecekti. Tam o sırada Hacı Müslim isimli bir diğer köylü müdahale ederek, kendi bastonuyla babamın silah tutan adamın omuzundaki sağ eline de gelecek şekilde adamın omuzuna bastonu ile vurdu. İkisi aynı anda müdahale edince baston yanlışlıkla babamın eline geldi ve babamın sağ elinin iki parmağı kırıldı.

Eli sürekli kırık şekilde ömrünün sonuna kadar, ara sıra da eziyet verecek şekilde, o halde kaldığından eli tam kapanmıyordu. Baston babamın eline değdiği an kan fışkırmış, kanı gören başka bir kişi: “Ey cemaat Allah sizi ıslah etsin, imamımızı öldürdünüz, Seydâmızı öldürdünüz” deyince o esnada bütün insanlar silahlarını ve ellerinde bulunan sopaları bırakıp babamın etrafında toplanmışlardı. Bu sebeple kavga sükuna ermiş, Molla Musa’dan talep edilen helallik, aradaki kırgınlığın, kavganın bitirilmesi şartına bağlanmıştı. Böylelikle Seydâ’nın hatırı kavgayı, herhangi bir cinayete mahal vermeden sona erdirmişti.

Bu olaydan elinde kalan izin yanı sıra sürekli ilimle uğraşmaktan sağ elindeki baş parmak ile şahadet parmağı kalem tuttuğu için şahadet parmağın kenarında nasır oluşmuştur. Seydâ bu nasırı kastederek “Şer’î hükümleri verirken iki tane şahide gerek vardır. İnşâallah bende bulunan bu iki şahit kıyamet gününde Allah Teâlâ’nın huzurunda kurtulmama vesile olacaktır. Bu izlerden birisiyle onlarca kişinin ölümüne engel oldum, bu onun izidir; diğeri ise ömrümü ilimle geçirdim, ders verdim, yazdım. Bu nasır da onun alametidir. Rabbimin huzuruna bu ikisiyle gideceğim” diyerek latife ederdi.

Müderresin ve medresenin toplum nazarındaki yaptığı işler çok olmakla birlikte nadir olan acayip şeyler de vardı. Kendisi bir gün gülerken, bir gün bir kızın kendisine gelerek âşık olduğu bir gence kavuşmak gayesiyle muska yazmasını istediğini, bu isteğine olumsuz cevap almasına rağmen, kızın, annesi, babası hatta hasta kedisi için bile dua istediğini anlatmıştı. Görüldüğü üzere toplum hemen her konuda müderreslerden yardım dilemiş ve beklemişlerdir.

Müderresler tarih boyunca insanların hiçbir sıkıntısını hiçbir mahremiyetini kimseye aktarmamışlar, halkın meselelerini sır olarak tutmuşlardır. Vefat eden insanların eksikliği veya toplum tarafından kusur veya nakısa olarak görülebilecek hiçbir özellikleri vefatından sonra hiçbir müderres tarafından cemaatine söylenmemiş, gündeme getirilmemiştir. Bu bir meslek sırrı olarak müderresle birlikte mezara gitmiştir. Müderresler topluma böyle bir güven verdikleri için genç olsun, yaşlı olsun, kadın olsun, erkek olsun, her türlü insan gelip kendilerine sıkıntılarını anlatabiliyorlardı. Sadece müderresin kendisine değil eşinin ve çocuğunun hazır bulunduğu ortamda da dertlerini anlatıyorlardı. O mahremiyet sırrını müderres kendi ailesiyle birlikte bir kültür ve şuur olarak aile ve çocuklarına veriyordu. Müderresin eş ve çocukları da kendilerine aktarılan

sırları kimseye söylemiyorlardı. Bu şekilde aile olarak da toplumda örnek şahsiyetler olmuşlardır.

Molla Musa hocamızın vefatından sonra sizin de içinde yer aldığınız talebe ve sevenleri tarafından “Molla Musa Celâli Medrese ve İlahiyat İlimlerini Araştırma Derneği” ismiyle bir derneğin kurulduğunu biliyoruz. Bu derneğin kuruluş gayesi ve faaliyetleriyle ilgili neler söyleyebilirsiniz.

Âlimlerden sonra onların hatıralarını devam ettirmek lazımdır. Molla Musa benim babam olmakla birlikte bölgede tanınan, sevilen, büyük hizmette bulunan, eski âlimlerin izini devam ettiren; Hz. Peygamber’den Osmanlı son dönemine kadar ulaşan ilim silsilesinin son temsilcilerinden birisiydi. Bu medrese sisteminin son temsilcileri vefat ettikten sonra yeni dinî eğitim kurumları açılmakla birlikte, bu şekilde, bu usul üzere, bu tarzda âlimlerin yetişmesi artık zor olmuştur. Dolayısıyla böyle âlimleri ve medreseleri bizim tanıtmamız gerekmektedir diye düşünüyorum. Bu bölgeye baktığımızda Ahmed-i Hânî, Halife Yûsuf, Mele Muhammed Kâsûrî gibi babam da önemli sosyal, kültürel, dinî, beşerî hizmetlerde bulunmuş ve gerisinde hem bir maddi mânevî hizmet alanı hem de eserler bırakmıştır.

Biz bu medresenin devam etmesini istediğimiz için, medreseye sahip çıkmak adına özel bir derneğe ihtiyacımız olacaktır diye düşündük. Bu sebeple medresenin maddi-mânevî ihtiyaçlarını karşılamak gayesiyle bir dernek kurarak babamızın bıraktığı mirası ilmi olarak devam ettirmek ve toplumumuzun babamızın medresesine verdiği değeri, medresenin topluma sunduğu hizmeti sürdürmeyi arzuladık. Babamızın eserlerini derli toplu olarak bir araya getirmek, belki yeniden tasnif etmek ve yayınlamak da gayelerimiz arasındadır.

Bu derneğin hedefleri içerisinde tabii ki sadece saydığımız hususlar yoktur. Bölgemizin bütün âlimlerini tanıtmak; diğer medreselerle irtibata geçerek medreseler arasındaki kardeşlik bağının sağlanmasına vesile olmak, sadece medrese eğitimine değil İmam Hatip, İlahiyat ve İslami İlimler fakülteleri ile diğer İslâm ülkelerindeki İslami eğitim kurumlarıyla da irtibatlar kurmak, babamızın da gayelerinden olduğundan buna dair çalışmalar yapmak niyetini de taşımaktayız. Netice itibarıyla Ahmed Yesevî Camii ve Medresesi'nin diğer dinî kuruluşlarla birlikte daha geniş bir yelpazede İslâm'a hizmet

etmesini sağlamak istediğimizden Molla Musa el-Celâlî Medrese ve İlahiyat İlimlerini Araştırma Derneği'nin kurduk diyebiliriz.

Muhterem Hocam tüm yoğunluğunuza rağmen röportaj isteğimizi geri çevirmediğiniz için ayrıca teşekkür eder, niyetlerinizin gayesine ulaşması dileğiyle hürmetlerimizi arz ederiz.

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

SEYDA MOLLA MUSA GEÇİT ÖZEL SAYISI

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 4, Cilt: 4, Sayı: 4

Aralık-2023

MAKALE BİLGİLERİ

Molla Musa el-Celali'nin Mecmuatu'l-Ulum Eserinde Belağatta Bedii İlmi

Bedii Science in Rhetoric in Molla Musa el-Celali's Mecmuatu'l-Ulum Work

البلاغة في علم البديع عند ملا موسى الجاللي من خلال كتابة مجموعة العلوم

YAZAR

Adnan YUSUFOĞLU

adnanyusuf52@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2540-0345

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 25.08.2023

Makale Kabul Tarihi: 12.10.2023

Sayfa Aralığı: 172-188

الملخص

تطرق الشيخ ملا موسى الجلالي لعلم البديع في كتابه مجموعة العلوم؛ فعرف علم البيان لغة واصطلاحاً وبين واضح هذا العلم وتاريخ ظهوره وبين أقسامه من حيث اللفظية والمعنوية.

حاول الشيخ الجلالي من خلال كتابه مجموعة العلوم أن يقتصر من العلوم التي أبانها على ما يفيد القارئ والمتعلم المبتدئ، فاكتفى بذكر التعاريف والأنواع، وذكر بعض الأمثلة للتوضيح دون التطرق للتفاصيل والشروحات المطولة، حتى يتجنب الإطالة ويبعد عن القارئ الملل، وقد اعتمد في جمع مادته على أفضل الكتب، فاقتصر في الغالب وأطال في مواطن التي كانت تحتاج للشرح والتوضيح، فبين نوعي البيان من حيث اللفظ والمعنى، وذكر أربعة عشر قسماً مما يندرج تحت النوع المعنوي من علم البديع، بينما ذكر ثلاثة أقسام مما تدرج تحت قسم اللفظي من علم البديع، وقد وفق الشيخ الجلالي في عرض مادته، فجاء البحث على ما أبانه الجلالي مع مقارنة لعلماء البلاغة والبديع، فذكر الفروقات التي كانت بينه وبين العلماء في عرض المادة، فجاء البحث بمقدمة عن البلاغة وفصلين اثنين الفصل الأول تضمن التعاريف وشيئاً من حياة الشيخ والفصل الثاني جاء علة مادة البحث حسب تقسيم الشيخ الجلالي وختم البحث بخاتمة حوت أهم النتائج.

الكلمات الافتتاحية: البلاغة، علم البديع، ملا موسى الجلالي، مجموعة العلوم.

Abstract:

Sheikh Mulla Musa Al-Jalali touched on the science of Badi' in his book, The Collection of Sciences. He defined the science of rhetoric linguistically and terminologically, and explained the creator of this science, the date of its appearance, and its divisions in terms of verbal and moral terms. Through his book, The Collection of Sciences, Sheikh Al-Jalali tried to limit the sciences that he explained to what would benefit the reader and the novice learner. He limited himself to mentioning definitions and types, and mentioned some examples for clarification without going into details and lengthy explanations, in order to avoid prolongation and keep the reader away from boredom. In collecting his material, he relied on In the best books, he was mostly limited and prolonged in areas that needed explanation and clarification. He explained the two types of statement in terms of wording and meaning, and mentioned fourteen sections of what falls under the moral type of Badi's knowledge, while he mentioned three sections of what falls under the verbal section of Badi's knowledge. Sheikh Al-Jalali succeeded in presenting his material. The research came as stated by Al-Jalali, with a comparison of the scholars of rhetoric and Al-Badi. He mentioned the differences that existed between him and the scholars in presenting the material. The research came with an introduction to rhetoric and two chapters, the first section included definitions and something from the life of the sheikh, and the second section included the explanation of the research material according to the

division of Sheikh Al-Jalali, and the research concluded. In conclusion, the most important results.

Opening words: Rhetoric, Ilm al-Badi, Mulla Musa al-Jalali, Collective of Sciences.

ÖZET:

Şeyh Molla Musa El-Celali, İlimler Külliyyatı adlı eserinde Bedi' ilmine değinmiştir. Belâgat ilmini dil ve terminolojik olarak tanımlamış, bu ilmin mucidini, ortaya çıkış tarihini, gümüş ve ahlâk bakımından bölümlerini açıklamıştır. Şeyh el-Celali, İlimler Külliyyatı adlı kitabıyla, açıkladığı ilimleri okuyucuya ve acemi öğrenciye fayda sağlayacak şekilde sınırlamaya çalışmış, kendisini tanım ve türlerden bahsetmekle sınırlamış, konuya girmeden bazı açıklama örnekleri vermiştir. Uzatmayı önlemek ve okuyucuyu sıkılmaktan uzak tutmak için ayrıntılara ve uzun açıklamalara değinilmemiştir. Materyalini toplarken en iyi kitaplarda çoğunlukla sınırlı ve açıklama ve açıklama gerektiren alanlarda uzatmalara güvendi. İki türü açıkladı. Kelime ve mana bakımından beyanı anlatmış ve Bedi'nin ahlâkî ilmi kapsamına giren bilgileri on dört bölümden zikretmiş, Badi'nin ilmi kapsamına giren bilgileri ise üç bölümden zikretmiştir. Şeyh el-Celâlî, malzemesini sunmayı başarmıştır.

Araştırma, el-Celali'nin belirttiği gibi, belâgat âlimleri ile Bedi'nin karşılaştırılmasıyla ortaya çıkmış, materyalin sunumunda kendisi ile alimler arasında var olan farklılıklara değinmiştir. belagata bir giriş ve iki bölümle gerçekleşmiştir. Birinci bölümde şeyhin hayatından bazı tanımlar ve bilgiler yer almış, ikinci bölümde ise Şeyh El-Celali'nin bölümlerine göre araştırma materyalinin açıklanması yapılmış ve araştırma sonuçlandırılmıştır. Sonuç olarak en önemli sonuçlar verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Belâgat, Bedi' İlmi, Molla Musa el-Celali, İlimler Külliyyatı.

المقدمة

شغلت البلاغة الوسط الأدبي بشكل واضح وجلي، فقدمت في الأونة الأخيرة دراسات متنوعة شملت مناهج الشعراء والأدباء والكتاب، فكان من الواجب الوقوف على هذا العلم من أجل الفهم والتوضيح من حيث الأقسام والأنواع، وقد وقف ملا موسى الجلالي على هذا العلم بشيء من التوضيح الموجز، وقد وقف البحث على علم البديع على ما تبناه الجلالي من التقسيمات، فجاء البحث فصلين اثنين وكل فصل حوى مبحثين اثنين على الشكل التالي:

المقدمة

الفصل الأول: التعاريف التوضيحات

المطلب الأول: تعريف البلاغة

المطلب الثاني: ملا موسى الجلالي نشأته وآثاره

الفصل الثاني: البديع عند الجلالي

المطلب الأول: علم البديع المعنوي

المطلب الثاني: علم البديع اللفظي

الخاتمة والمصادر والمراجع

تضمنت الخاتمة أهم ماتوصل إليه البحث من نتائج.

الفصل الأول: التعاريف التوضيحات

التعاريف موضحات العلوم، ومن دونها تكون البحوث مبتزة بعيدة عن المنطق والفكر السليم، وهذا ما جعل الكتاب يقدمون في بداية كتبهم بشرح ولو بشيء من الإيجاز بالتعرف على ما هم في شرحه وصدده، وهذا ما أوجب على هذا البحث الوقوف على هذه التعاريف.

المطلب الأول: تعريف البلاغة

البلاغة لغة: فقد جاءت مادة (بلغ) في لسان العرب: بمعنى انتهى ووصل، وتقول بلغت المكان بلوغاً: وصلت إليه، ومنه قول الله تعالى: {فإذا بلغن أجلهن} البقرة: 234 أي: وصلوا إليه. ومنه أيضاً بلغ التثبت: أي انتهى.

البلاغة اصطلاحاً: تعددت التعاريف البلاغية من زمن لزمان من عالم لعالم وقد اكتفيت بأبرزها

البلاغة عند المتقدمين: فقد جاء في كتاب المصطلحات العربية¹: بأن البلاغة هي مطابقة الكلام الفصيح لمقتضى

الحال، وقد عرفها الرماني بأنها: إبلاغ المغزى إلى القلب في أكمل وجه من اللفظ²

بينها القزويني: بأنها مماثلة الكلام للحال مرافقة للفصاحته،³ وكذلك عرفها أبو هلال العسكري: بأنها كل ما أوصل

به المغزى إلى السامع، فتقبله في نفسه وذاته، كتقبله في نفسك ذاتك مع شكل مقبولة ومعرض جيد⁴.

عرفها الجرجاني: "إيتاء المعاني التي في النفس على صورة تكون أقرب إلى الرضى وأقوم إلى التأثير وأكمل، من

حيث جمال اللفظ وسهولة النطق على آذان المستمع"⁵.

¹ وبيه، مجدي، والمهندس كامل، معجم المصطلحات العربية في اللغة والأدب. (بيروت، مكتبة لبنان، د.ت)، 45.

² السامرائي، مهدي صالح، تأثير الفكر الديني في البلاغة العربية. (دمشق: المكتب الإسلامي، 1977)، 291.

³ السامرائي، تأثير الفكر الديني في البلاغة العربية، 292.

⁴ طبانة، بدوي، علم البيان. (القاهرة: مكتبة الأنجلو المصرية، 1967)، 7.

⁵ الجرجاني، عبد القاهر بن عبد الرحمن بن محمد، أسرار البلاغة، تح محمود شاكر. (جدة: دار المدني، 1991)، 9.

عرفها الأمدى: "إيراد المعنى ومعرفة الغرض بكلمات بسيطة وطرية مستعملة، بعيدة من التشديق، لا تخرج عن الجدوتكون بقدر الغاية، ولا تقل عن الغاية، فإن جاء على معنى ظريف أو حكمة نادرة أو أدب جيد، فعندها تكون فائقة في رونق الحديث، فيكون قد قام الكلام بذاته، واكتفى عن غيره." ⁶

عرفها ابن المقفع: "البلاغة اسم شامل لمعانٍ تسيير في أوجه شتى، فيكون بالسكوت، ويكون جواباً، ويكون شعراً، ويكون استماعاً وشفويًا، ويكون مكتوبات، وكثير من أمثال هذه الأبواب الوحي فيها، والتوجيه إلى المغزى والقصر يكون بلاغة." ⁷

عرفها السكاكي كغيره: هي إيصال المتحدث وإعطاء المعنى بحدود له إختصاصاً إعطاء التراكيب مستحقها، وأخذ أقسام التشبيه والمجاز والكناية على شكلها ⁸.

عرفها ابن الأثير بقوله: بأن الكلام الواضح هو الكلام المفهوم، أي مفهوم الألفاظ والمعاني بحيث لا ضرورة إلى معجم لغة كي يفهم المعنى فهو واضح مفهوم إلا أن البلاغة عامة الألفاظ والمعنى، وهي أشمل من الفصاحة كالعقل من الحيوان، فكل عاقل حيوان وليس كل حيوان عاقل، والبلاغة يجب أن تكون الكلام والمغزى معاً حسب التركيب، لأن الكلمة المفردة لا تكون فيها البلاغة ولكن ربما تكون فصيحة، لوجود صفة الفصاحة فيها وهو الحسن، ولكن صفة البلاغة فلا تكون في الكلمة الواحدة لبعدها من المغزى التي تأديه الجملة.

يتضح لنا من خلال هذه التعاريف أن جميعها تصب في اللفظ والمعنى، فجملة التعاريف تؤدي أن البلاغة هي إيصال المغزى المطلوب إلى السامع، مع إرادته بشكل جميل من دون تعريف الذي عرفه الفزويني وابن المقفع، يرى الفزويني بأنها مماثلة الكلام للحال مرافقة للفصاحتة ⁹، ويرى ابن المقفع بأن الإجاز والقصر تكون بلاغة.

المطلب الثاني: ملا موسى الجلاي نشأته وأثاره

لمحة عن حياته

هو موسى حسن عبيد الجلاي ¹⁰ من مواليد 1938م في قرية سبحان المسماة بالتركية (Telçeker) التابعة لمدينة بيبازيد التحق بالمدرسة الابتدائية عام 1944 وأنهاها عام 1949. حيث التحق بالكتاتيب الدينية عام 1950م بقرية «تروتوب» التابعة لمحافظة موش عند العالم الجليل ملا رشيد ¹¹ حيث درس عنده كتب السلسلة العلمية المعروفة في مناطق الشرقية، من كتاب الصرف المعروف بالعزي إلى كتاب شرح المعنى في النحو، ودرس في ناحية خوش خبر التابعة لمحافظة إغدير قرابة سنتين بين عامين (1951-1952) عند ملا إبراهيم الإغدري ¹² حيث درس معه كتاب شرح المعنى إلى كتاب الإمام السيوطي البهجة المرضية على الألفية وبعدها تردد على مدارس أخرى في المنطقة الشرقية من أجل تحصيله العلمي فدرس عند ملا عبدالرحمن دُرّه ¹³ وملا إبراهيم الأعدادي ¹⁴ بين عامين (1953-

⁶ طبانة، بدوي، علم البيان، 7.

⁷ شوقي ضيف، البلاغة تطور وتاريخ. (القاهرة: دار المعارف، د.ت)، 20.

⁸ السكاكي، يوسف بن أبي بكر بن محمد، مفتاح العلوم. (بيروت: طبعة دار الكتب العالية، 1983)، 415.

⁹ الخطيب الفزويني، جلال الدين محمد بن عبد الرحمن، الإيضاح في علوم البلاغة. (بيروت: دار الكتب العلمية، 2003)، 20.

¹⁰ الجلاي، ملا موسى، حاشية الواضح المسالك على تفسير المدارك، اعتنى بها الدكتور محمد صالح الجلاي والملا محمد فريد الجلاي.

إسطنبول: دار الروضة إسطنبول، 2017)، 1/ 18-21.

¹¹ - إمام وعالم في قرية تل توق التابعة لمحافظة موش كانت له مدرسة شرقية في القرية يدرس فيها العلوم الدينية والعربية.

¹² - إمام وعالم درس في مسجد خوش خبر العلوم الشرعية والعربية، وقصده كثير من طلبة العلوم الشرعية في المنطقة الشرقية.

¹³ - عالم من قرية كيرانليك التابعة لملازكر، درس العلوم الشرعية والعربية.

¹⁴ - عالم درس في قرية أعداد التابعة لمحافظة موش تنقل بين قرى كثيرة في محافظة موش ولكنه اشتهر اسمة بقرية أعداد لطول مكوثه فيها.

(1954) وكذلك أقام في ضيافة الشيخ عبدالرحيم بن الشيخ يحيى الجوغرشي¹⁵ والسيد عبدالوهاب الديرزبيني¹⁶ عامين (1956-1957)، وتابع عندهما ما قد أخذ من قبلهم ثم استقر به الحال عند العالم الفاضل محي الدين الهاويلي¹⁷ حيث أكرمه الشيخ بإجازته العلمية العامة في العلوم الشرعية والعربية، وبعدها بدأ بالتدريس من عام 1957م حيث درس في مختلف قرى التابعة لمدينة بيازيد كقرية نوره شين ونيجو وجفتلك وفي عام 1961 طلب لأداء الخدمة العلم (العسكرية) في مدينة ماردين حيث خدم العسكرية قرابة سنتين ونصف وما إن انتهى خدمة العلم حتى استلم وظيفة الإمامة في قرية كيربران التابعة لدغو بيازيد قرابة أربع سنوات ثم انتقل إلى قرية قره جوخ التابعة أيضا لدغو بيازيد غير أنها لم تدم إلا ثلاثة أشهر وسرعان ما تم تعيينه في قرية شعبان التابعة لمحافظة قرص عام 1968 ثم تم تعيينه إماما في قرية زورافا التابعة لبلده بيازيد حيث مارس إلى جانب الإمامة تدريس العلوم الدينية من عام 1969 إلى 1975 وكذلك درس ما بين عام 1975 و1976 في قرية نوره شين وما بين عام 1977 و1982 العلوم الدينية في خاريك وكلفه القرى تتبع مدينة بايزيد. وبعدها وظف لتدريس في المسجد المركزي ببيازيد وألقى الدروس في معهد القرآن من 1982 إلى 984 غير أنه اتصدر للإمامة بعدها في قرية حيدر أوغلي ومن ثم قرية شان زر من عام 1986 إلى 1988 التابعتان لمدينة أغري ثم استقر به المطاف في قرية كورم إماما وبها تقاعد عن الوظيفة الرسمية للدولة من عام 1989 إلى 1991 وفي هذه الأثناء أسس مدرسة دينية ببيازيد، غير أنه لم ينقطع عن مراجعة أستاذه صدر الدين البديسي في المسائل المعضلة فلقد كان له أثر كبير في منهجيته وتدريسه .

وحتى يومنا هذا فإن الأستاذ ملا موسى يتابع تدريسه في مدينته وفي نفس مدرسته ببيازيد وللاستاذ إمام بأربع لغات فبجانب لغته الأم فهو يتقن التركية والعربية والفارسية وله مولفات بالعربية والكردية والتركية، وله من الأبناء ستة وبنات واحدة وأغلبهم سلك منهج والده في العلم والتدريس العلوم الشرعية، نسأل الله تعالى أن يطيل عمره وينفعنا من علمه اللهم آمين.

شيوخه

بفضل من الله فلقد نبغ الأستاذ ملا موسى الجلاي في كثير من العلوم وتتلذذ على يد كثير من عدد من كبار العلماء في المدارس الشرقية في تركيا وهم:

- 1- الأستاذ محمّد نديم¹⁸.
- 2- الأستاذ عبد الكريم الملقب باللتقي¹⁹.
- 3- ملا عبد الرحمن الدرّه.
- 4- ملا إبراهيم المنسوب إلى أعداد (الأعدادي).
- 5- ملا عبد الرحيم يحيى الملقب بالجعرشي.
- 6- ملا عبد الوهاب الدرزبيني.
- 7- الأستاذ محي الدين الهاويلي.

¹⁵- عالم من قرية جوق رشي التابعة لمحافظة أضرورم، درّس العلوم الشرعية والعربية.

¹⁶- عالم كان يتقن العربية والتركية والكردية من مدينة مدياد التابعة لمحافظة ماردين، درّس العلوم الشرعية والعربية.

¹⁷- عالم من قرية هاويل التابعة لمحافظة سيرت انتقل إلى أويس القرني واستقر فيها وهناك درّس العلوم الشرعية والعربية.

¹⁸- عالم درس في المدارس الشرقية من قرية بتر قاضي التابعة لملازكر.

¹⁹- عالم من بتليس درّس في قرية لتف التابعة لبتليس حيث كان يتردد عليه الطلبة لتعلم العلوم الشرعية والعربية.

آثار ملا موسى الجلاي العلمية

كتب ملا موسى مآلفات كثر في شتى العلوم والميادين وساعده في ذلك اتقانه لعدة لغات وإلمامه بعلوم شتى وحبه لطلب العلم حيث ترحل في سبيله والتقى بجل علماء عصره وأخذ العلم منهم ودرّس العلوم أثناء تعلمه وعكف على التأليف حتى يوما هذا فمن مؤلفاته:

1. مجموعة العلوم: وهذا الكتاب مشتمل على خمسة عشر علما.
2. مجموعة الفوائد: وهذا الكتاب مشتمل على ست عشرة .
3. مجموعة القصائد.
4. مجموعة الفتاوى: وهذا الكتاب مشتمل على أربعة عشر .
5. مجموعة المقاصد: وهذا الكتاب مشتمل على سبعة مقاصد.
6. حاشية على إشارات الإعجاز في مظان الإيجاز.
7. المولد الشريف والقصائد كردية.
8. شرح أبيات تاريخ الخلفاء و شرح أبيات نور الأبصار.
9. حاشية على التفسير المهمل المسمى بدر الأسرار.
10. فيض القدير العلام شرح نهج الأنام.
11. نور الساطع في الأجوبة عن الاعتراضات الواردة على الخلفاء الأربعة.
12. كتاب في بعض الشبهات (تركي)
13. بعض الحواشي الملخصة على شرح الرسالة الوضعية (عربي)
14. بعض الحواشي الملخصة على شرح الفريدة لعصام
15. شرح الأبيات التي ذكرت في كتاب نور الأبصار
16. شرح الأبيات التي ذكرت في كتاب تاريخ الخلفاء
17. تعليقات على المحاكمات.
18. مولود النبي صلى الله عليه وسلم (كردي)
19. ديوان الأبيات (كردي)
20. رسالة في حق عصمة الأنبياء
21. رسالة في حق الإمامة والخلافة.
22. فيض قدير الرحمن شرح نوبهار
23. حاشية الواضح المسالك على تفسير المدارك.

الفصل الثاني: البديع عند الجلاي

لقد عرف الجلاي البديع لغة فقال: "فالبديع في اللغة: هو الشيء المستحسن لظرافته و غرابته وعدم وجود مثاله من جنسه" وهذا التعريف اعتمده صاحب الإكليل على مدارك التنزيل وحقائق التأويل للإمام النسفي، تح محي الدين البيرقدار. (بيروت: دار الكتب العلمية، 2012)، 11/1.

²⁰ بن شاه الهندي، محمد بن عبد الحق، الإكليل على مدارك التنزيل وحقائق التأويل للإمام النسفي، تح محي الدين البيرقدار. (بيروت: دار الكتب العلمية، 2012)، 11/1.

وقد جاء في اللسان بأنها من مادة (بدع) أوجده، والبديع: مقدمه وأوله²¹.

وفى **الإصلاح**: علم يعرف به الأمور التي يصير بها الكلام حسنا بعد رعاية مطابقته لمقتضى الحال المعلومة بعلم المعاني وبعد رعاية وضوح الدلالة والخلو عن التعقيد المعنوي المعلومة بعلم البيان. وكأن الجلالى أراد أن يجمع بين تعاريف الإصطلاحية بين العلماء فاسترسل في التعريف مما أدى به أن يكون طويلا شبيها ما وخصوصا بين ما يخالف فيه علم المعاني والبيان.

وأول من اخترع البديع وسماه بهذا الإسم عبد الله بن المعتز العباسى وكان ذلك سنة اربع وسبعين ومأتين. هذا ما اجتمعت عليه الروايات بأن الخليفة العباسى عبد الله بن المعتز هو من وضع قواعد هذا العلم وجمع فنونه في كتابه البديع في نقد الشعر ثم تلاه قدامة بن جعفر الذي أضاف محسنات أخرى في كتابه نقد الشعر، بعدهما أصبح الأدياء يتنافسون في إضافة محسنات بديعية حتى بلغ بهم العدد عند المتأخرين مائة وستين نوعا.²² ينقسم البديع إلى قسمين وقد بيّنهما ملا موسى حسب ما أبانه في كتابه مجموعة العلوم فقال:

وهو ضربان: معنوى: راجع الى تحسين المعنى، ولفظى: راجع الى تحسين اللفظ.

فالبديع ينقسم إلى قسمين لفظي ومعنوي بدأ الجلالى بالمعنوي وبين بأنه متعلق بتحسين المعنى وذكر أربعة عشر نوعا مما يندرج تحت القسم المعنوي فاكتفى بتعريف كل قسم بشكل موجز مع ذكر أمثلة توضحية لذلك، ثم تطرق إلى اللفظي فاكتفى بالجناس بين اللفظين ورد العجز على الصدر والقلب ثم أنهى الباب بفصل فيما ينبغى على المتكلم أن يراعيه في الكلام من حيث الابتداء والتخلص والإنهاء، وكما بينت سابقا في علم المعاني السكاكى ثم أعقبه القزوينى ، و سار عليه أيضا التفتازانى في كتابه مختصر المعاني ثم جاء الجلالى بنفس الترتيب إلا أنه أسقط بعض الأبواب مثل أسقط من القسم المعنوي ما يلي: المزوجة والرجوع والتقسيم والتجريد والمبالغة والمذهب الكلامي وحسن التعليل وتأکید الزم بما يشبه المدح والاستتباع والهزل والقبول بالموجب والإطراد، وأسقط من القسم اللفظي ما يلي: الجنس المماثل والمستوفي والسجع والموازنة والمماثلة والتشريع ولزوم ما يلزم²³.

المطلب الأول: علم البديع المعنوي

قسم الجلالى المعنوي إلى ثلاثة أقسام فقال:

أما المعنوى: فمنه المطابقة

وتسمى **الطباق والتضاد** أيضا وهى: الجمع بين معنيين متقابلين ويكون ذلك الجمع بلفظين من نوع واحد من أنواع الكلمة اسمين نحو: «وتحسبهم أيقاظا وهم رقود» أو فعلين نحو: «يحى ويميت» أو حرفين نحو: «لها ما كسبت وعليها ما اكتسبت» أو من نوعين نحو: «أومن كان ميتا فأحييناه».

ذكر الجلالى بقوله منه دلالة على أن الذي ذكره جزء من كل فكما هو معلوم فمن للتبويض أي بعض من كل حتى يتلافى النقد عليه وكأنه بذلك أراد أن يبين أنه ذكر ما هو مهم ويغنى الدارس المبتدئ غير المختص وكما هو معلوم من أن كتاب الجلالى مجموعة العلوم كتب للطلبة الغير المتفرغين والذين أشغلهم مطالب الحياة عن العلوم العربية والدينية.

²¹ ابن منظور، جمال الدين بن محمد بن مكرم، *لسان العرب*. (بيروت: دار صادر، 1993)، 6/8.

²² - الجلالى، ملا موسى، *مجموعة العلوم*. (إسطنبول: دار الشفقة، 2011)، 141.

²³ القزوينى، الخطيب جلال الدين محمد بن عبد الرحمن، *التلخيص في علوم البلاغة*، تح عبد الرحمن البرقوقى. (بيروت: دار الفكر

العربى، 1932)، 408-348.

عرف المطابقة ثم بين مواضعها في الجملة من حيث وقوعها في اسمين فمثل بأيقاظ ورقود، ثم ذكر وقوعها بفعلين فمثل بيحيي ويميت، ثم ذكر وقوعها بحرفين فمثل بلها وعليها ثم ذكر وقوعها باسم وفعل فمثل بكلمة ميتا وأحيينا، غير أنه أغفل عن ذكر طباق السلب كقول القزويني: "وطباق السلب نحو: قوله تعالى: {فلا تخشوا الناس واخشون}²⁴ المائدة 44 ولو تتبعنا هذه الأمثلة في كتب القدامة تراها نفس الأمثلة فهذا يدلنا أن الكل أخذ ممن فوجه مع إختلاف بسيط في الشرح والعرض غير أن الجلاي عند عرضه للأقسام إتبع المنهج المدرسي الحديث وهذا متبع في أغلب الدول العربية لطلاب المدارس الأعدادية والثانوية في عموم الدول العربية ، من ذكر تعريف بسيط وتقسيم للباب والأنواع مع ذكر مثال بسيط، كما جاء في التشبيه بأنه أسلوب يدل على مشاركة أمر لأمر آخر بصيغة واحدة أو أكثر بأداة تشبيه ملحوظة أو ملفوظة، وتكون الصفة المشتركة في المشبه به أقوى منها في المشبه، أركان التشبيه: المشبه، المشبه به، أداة التشبيه، وجه الشبه.

من أنواع التشبيه:1- التام الأركان: هو التشبيه الذي ذكرت أركانه الأربعة، زيد كالبحر في الكرم.

2- التشبيه البليغ: هو التشبيه الذي ذكر فيه طرفا التشبيه (المشبه والمشبه به) وحذفت الأداة ووجه الشبه: زيد بحر.

ومنه مراعاة النظر

وتسمى **التناسب والتوفيق** وهي جمع أمر وما يناسبه نحو: «الشمس والقمر بحسبان» جمع بين أمرين متناسبين من حيث تقارنهما في الخيال لكون كل منهما جسما نورانيا سماويا ونحو قول بعضهم للوزير المَهْلَبِي: «أنت أيها الوزير، إسماعيلي الوعد، شعبي التوفيق، يوسفى العفو، محمدى الخلق» فجمع بين الأنبياء الأربعة وفيه مناسبة.²⁵

في بعض أحيان كان الجلاي يتعرض لتعريف بعض الأقسام لغة واصطلاحا ولكن في الغالب كان يعرفها اصطلاحا فقط ثم يذكر الأمثلة التوضيحية لكل قسم مع شرح موجز، غير أن أغلب الأمثلة التي استشهد بها الجلاي كانت آيات قرآنية ، وتجنب اسناد تلك الآيات إلى سورها، وكان استشهاده بالشعر قليل فلا تكاد ترى قسما إلا واستشهد عليها من كتاب الله كقوله في الإرساد:

ومنه الإرساد

وهو في اللغة: نصب الرقيب في الطريق وفي الإصطلاح: هو ان يجعل قبل العجز من الفقرة او من البيت ما يدل عليه.

فالإرساد في الفقرة: نحو: «وما كان الله ليظلمهم ولكن كانوا انفسهم يظلمون» ف«يظلمهم» إرساد لأنه يدل على أن مادة العجز من مادة الظلم إذ لا معنى لقولنا مثلا: «وما كان الله ليظلمهم ولكن كانوا انفسهم يظلمون» أو نحو ذلك.

والإرساد في البيت نحو قوله:

«إذا لم تستطع شيئا فدعه وجاوزه الى ما تستطيع»

فقوله «إذا لم تستطع» إرساد لأنه يدل على أن مادة العجز من مادة الاستطاعة المثبتة.²⁶

اختار الجلاي الوسطية في منهجه مقارنة بمن قبله وتجنب الشح والإفراط في الشرح فعند ذكر الأمثلة التوضيحية أبان غاية المثال بشرح موجز فلم يطل في الشرح ولم يكثر من أمثلة بل اكتفى بما يكون كافيا لهداية الطالب إلى المعنى

²⁴ القزويني، التلخيص في علوم البلاغة، 350

²⁵ - الجلاي، مجموعة العلوم، 142.

²⁶ الجلاي، مجموعة العلوم، 142.

فبذلك خالف الدسوقي الذي أكثر من الشرح والأمثلة وتجنب الشح في شرح العبارة كما هو الحال عند القزويني ففي الإلرصاد قال الدسوقي: ومنه أى: ومن المعنوى (الإلرصاد) وهو فى اللغة: نصب الرقيب فى الطريق .

ومنه المشاكلة

وهى ذكر الشيء بلفظ غيره لوقوعه فى صحبة ذلك الغير نحو قوله تعالى: {تعلم ما فى نفسى ولا أعلم ما فى نفسك} حيث أطلق النفس على ذات الله تعالى لوقوعه فى صحبة نفسى.²⁷

وفى بعض الأحيان كان الجلالى يقصر فى التعريف إذا كان فى التعريف توسع وإشارة إلى تقسيم للنوع الذى فى صدد شرحه كما فعل فى باب المشاكلة حيث حذف من التعريف فى آخره كلمتا (تحقيقا أو تقديرا)²⁸

حتى لا يتوسع فى الشرح والأمثلة، وحتى لا يدخل فى التفرعات والتقسيمات الدقيقة التى تخرج الكتاب من غايته التى ألف من أجلها وهى إمام القارئ بهذا العلم وتقديمه بشكل بسيط وسهل حتى لا يشمئذ المبتدئ ، الذى ليس له من العلوم إلا الإطلاع- من الكتاب والعلوم التى تحتويه.

ومنه العكس والتبديل

وهو أن تقدم فى الكلام جزءا ثم تعكس وتقدم ما أخرت وتؤخر ما قدمت نحو: «عادات السادات سادات العادات» ونحو: «يخرج الحى من الميت ويخرج الميت من الحى» ونحو: «لا هن حل لهم ولا هم يحلون لهن».²⁹

وفى بعض الأحيان كان الجلالى يلمح إلى التقسيم الذى يندرج تحت الباب الذى بدأ به من حيث تنوع الأمثلة التى تدل على التقسيم ولكن من غير أن يذكر التقسيم وأشكاله التى يتفرع إليها وهذا ما فعل فى باب العكس حيث ذكر الأمثلة بالترتيب الذى يدل على تفرعات العكس من غير ذكر التفرعات فذكر العكس من حيث وقعها بين طرفى جملة أو ما أضيف إليه، فذكر مثال: عادات السادات سادات العادات، وكذلك ذكر مثال الذى يقع بين متعلقي فعلين فى جملتين، نحو: يخرج الحى من الميت ويخرج الميت من الحى، ومثل أيضا أن يقع بين لفظتين فى طرفى جملتين، نحو: لا هن حل لهم ولا هم يحلون لهن.³⁰

ومنه التورية

وهى منقولة من مصدر «وَرَى الخبر» إذا ستره وأظهر غيره لأن فيها ستر المعنى البعيد بالقرب. ويسمى الإيهام أيضا لأن فيه خفاء المراد وإيهام خلافه. وهى أن يطلق لفظ له معنيان قريب وبعيد ويراد البعيد نحو: «والسماء بنيناها بأيد» أراد بـ«الأيدى» معناها البعيد وهو القدرة لإستحالة الجارحة فى حقه تعالى.³¹

ولو أجرينا مقارنة بسيطة بين الجلالى والمتأخرين فى زماننا هذا لوجدنا أن الجلالى قدم المادة البلاغية بأسلوب حديث مستوفيا ما قام به المتأخرون غير أن المتأخرين استرسلوا فى الشرح والأمثلة والتمارين فقدموا الأمثلة ثم شرعوا فى تعريف الباب اصطلاحا، ثم ذكر القاعدة الباب مع الأمثلة التى ذكروها فى أول الباب وكذلك أضافوا أمثلة أخرى لإشباع الباب وكثيرا ما كان تمثلهم بالأمثلة الشعرية مع قليل من الأمثلة النثرية كما هو الحال فى كتاب (البلاغة الواضحة) حيث جاءت التورية فى خمس صفحات حيث ذكر الأمثلة ثم شرع فى شرح الكلمات الغامضة فى الأمثلة

²⁷ الجلالى ، مجموعة العلوم ، 143.

²⁸ مطلوب، أحمد، معجم المصطلحات البلاغية وتطورها . (بغداد: مطبعة المجمع العلمى العراقى، 1987)، 258/3.

²⁹ الجلالى، مجموعة العلوم، 143.

³⁰ القزوينى، التلخيص فى علوم البلاغة، 358-359.

³¹ الجلالى ، مجموعة العلوم ، 143.

ثم ذكر القاعدة في التعريف بالباب ثم اتبعها بتمارين تعليمية للطلبة، حيث جاء فيه: التورية الأمثلة: قال سراج الدين الوراق:

وربّ الشعر عندهم بغيضٌ ولو وافبه لهم حبيبٌ

فكلمة حبيب لها معنيان قريب وبعيد فالمراد بالمعنى القريب هو المحبوب وهو ما يفهم من سياق الكلام غير أن هنان معنى خفي بعيد أراه الشاعر وهو الشاعر أبوب تمام كون اسمه حبيب وهذا المعنى لا يقف عليه إلا المتمعن في البيت والمتبحر في معناه³²، غير أن التورية عند الجلاي لم تتجاوز أربعة أسطر دون أن يفقد الجلاي من الموضوع قيمته العلمية فجاء موضوعه مشملا على غاية دون أن يقلص من فهمه للموضوع وكذلك تجافى الاستطالة التي تؤدي إلى الملل والتضجر من العلم والكتاب .

ومنه الإستخدام حيث قال فيها الجلاي مبتدأ بشرحها بين قوسين الا ان هذا الشرح غامض بعض الشيء فقال الجلاي: (بمعجمتين وبمهملة ومعجمة وبمعجمة ومهملة وكلها بمعنى القطع) مع العلم بان الجلاي قد أخذها من كتاب التفتازاني إلا أن التفتازاني شرح الأستخدام في حاشية كتابه شرحا وافيا حيث قال بأن الأستخدام يعني بالمعجمتين من خدمت الشيء قطعت أيضا، ومنه سيف مخذم، وقد قطع ههنا الضمير عما هو حقه، ويروى بالخاء المعجمة والدال المهملة كأنه جعل المعنى الذي لم يرد أولا تابعا في الذكر للمعنى المراد فرد إليه الضمير³³. ثم شرح الجلاي الأستخدام بطريقة مدرسية حيث قسمها إلى أفكار كي يسهل على القارئ فهمها دون أن تتداخل الأفكار فيما بينها فقال: إنما سمي هذا النوع بذلك الإسم لأن الضمير منقطع عما يستحق أن يعود له من المعنى وجعل لغيره، كقوله:

فَسَقَى الْعَضَا وَالسَّاكِنِيهِ وَإِنْ هُمْ شَبُوهُ بَيْنَ جَوَانِحِي وَضُلُوعِي

أى أوقده و«الجوانح» الأضلاع التي تحت الترائب وهي مما يلي الصدر «والضلع» مما يلي الظهر. أراد بالضمير الذي في «الساكنيه» المكان الذي فيه شجر الغضا والضمير الذي في «شبو» النار الحاصلة في شجر الغضا .³⁴ هذا كان أسلوب ملا موسى الذي استمدا أفكاره من كتاب التفتازاني الذي جاء بأسلوب مختلف حيث كان أسلوبه السجعي الجميل الذي قد يكون صعبا بعض الشيء لغير العرب حيث أن الأفكار قد تتداخل فيما بينها فجاء في كتابه علم المعاني حيث قال وهو أن يراد بلفظ له معنيان أحدهما أي أحد المعنيين ثم يراد بضميره أي بالضمير العائد إلى ذلك اللفظ معناه الآخر، أو يراد بأحد ضميريه أحدهما أي أحد المعنيين، ثم يراد بالآخر أي بضميره الأخر معناه الآخر، وفي كليهما يجوز أن يكون المعنيان حقيقيين أو مجازيين وأن يكون مختلفين، فالأول: وهو أن يراد باللفظ أحد المعنيين وبضميره معناه الآخر. كقوله :

إذا نزل السماء بأرض قوما رعيناه وإن كانوا غضا³⁵

ومنه اللف والنشر حيث لخص ملا موسى اللف والنشر بشكلا موجز دون إطالة فقال: وهو ذكر متعدد على التفصيل أو الإجمال ثم ذكر ما لكل واحد من آحاد هذا المتعدد. فالأول وهو أن يكون ذكر المتعدد على التفصيل ضربان: لأن النشر:

³² الجارم، علي، وأمين، مصطفى، البلاغة الواضحة. (القاهرة: دار المعارف، د.ت)، 276-280.

³³ التفتازاني، مسعود بن عمر، علم البديع. (الأردن: مكتبة البشري، 2010)، 226 / 2.

³⁴ الجلاي، مجموعة العلوم، 144.

³⁵ التفتازاني، علم البديع، 226 / 2-227.

- إما على تنسيق اللف نحو قوله تعالى: «ومن رحمته جعل لكم الليل والنهار لتسكنوا فيه ولتبتغوا من فضله فملا موسى استمد ما كتبه من كتاب التفتازاني حيث أن التفتازاني قد شرحها بشكلا واسع وتعمق فيها حتى أمثلته شرحها شرحا وافيا فقال التفتازاني: وهو بيان متنوع من التفصيل أو الأجمالي، ثم بيّن آحاد كل متنوع من دون تعيين صدق أي الذكر منغير التعيين لأجل التاكيد بأن المخاطب يعيده إليه أي مالكل من آحاد هذا المتعدد إلى ما هو له لمعرفته بذلك بالقرائن اللفظية أو المعنوية، فالأول: وهو أن يكون ذكر المتعدد على التفصيل ضربان لأن النشر إما على ترتيب اللف بأن يكون الأول من المتعدد في النشر للأول من المتعدد والثاني والثاني إلى الآخر نحو {ومن رحمته جعل لكم الليل والنهار لتسكنوا فيه ولتبتغوا من فضله} سورة القصص/ 73 إن مجيء لفظ الليل والنهار بهذا التفصيل، ثم ذكر ما للأول من السكون والهدوء، وما لصباح وهو الإبتغاء من نعم الله تعالى فيه على التنسيق، فإن قيل بلا تحديد في الآية محال فإن الجار والمجرور متعلق بالليل لامحالة،³⁶.....

وقال ملا موسى: وإما على غير ترتيبه كقوله: «هو شمس وأسد وبحر جودا وبهاء وشجاعة».³⁷

والثاني وهو أن يكون ذكر المتعدد با الإجمال نحو قوله عزوجل: «وقالوا: لن يدخل الجنة إلا من كان هودا أو نصارى» فإن الضمير في «قالوا» لليهود والنصارى فذكر الشعبين بكمال الإجمال بالضمير العائد اليهما ثم ذكر ما لكل منهما من هذه الفقرة نجد أن ملا موسى قد أبقى المقطع كما جاء في كتاب التفتازاني من دون أن ينقص عليها أويزيد³⁸ وهو بذلك قد أصاب.

ومنه الجمع فقال فيه ملا موسى :

بأن الجمع هو أن يجمع بين متعدد إثنين أو أكثر في حكم واحدكقوله تعالى: «المال والبنون زينة الحياة الدنيا» وقوله: «إن السباب والفراغ والجده مفسدة للمرء أي مفسدة»
«الجدة» الإستغناء و«مفسدة» أي داعية الى الفساد.³⁹

نجد بأن ملا موسى قد أخذ من كتاب التفتازاني إلا أنه لخصها فأخذا من كتاب التفتازاني الأفكار المهمة دون التطرق إلى التعمق والشرح الطويل
ومنه التفريق حيث قال فيها ملا موسى بأنه:

إيقاع تباين بين أمرين من نوع في المدح أو غيره كقول الشاعر:

«ما نوال الغمام وقت ربيع كنوال الأمير يوم سخاء»

«فنوال الأمير» بكرة عيني و«نوال الغمام» قطرة ماء.

أوقع الشاعر التباين بين النوالين. نجد بأن ملا موسى قد أخذ من كتاب التفتازاني ملخصا بتعريف ومثال إما التفتازاني فقد شرح البيت شرحا وافيا في حاشية كتابه حيث قال: ليس المراد التباين المصطلح عليه، بل المراد المعنى اللغوي أي إيقاع الأفتراق بين أمرين مشتركين في نوع مثل نوال الأمير ونوال الغمام. فإن النوع الذي يجمعها مطلق نوال.⁴⁰

³⁶ التفتازاني، علم البديع، 2/ 227.

³⁷ الجلالى، مجموعة العلوم، 145.

³⁸ التفتازاني، علم البديع، 2/ 229-230.

³⁹ - الجلالى، مجموعة العلوم، 145.

⁴⁰ - التفتازاني، علم البديع، 2/ 231.

ومنه تأكيد المدح بما يُشبهه الذم قال فيه ملا موسى الذي استمد كتابته من كتاب التفتازاني حيث جاء ملخصا لها حيث جاء في تلخيصه:

وهو أن يستنتى من صفة ذم منفية عن الشيء صفة مدح لذلك الشيء بتقدير دخول صفة المدح في صفة الذم كقوله:

"ولا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ أَنَّ سُبُوفَهُمْ بِهِنَّ فُلُولٌ مِنْ قِرَاعِ الْكَتَائِبِ"

وهو في معنى لا عيب فيهم أصلا إلا الشجاعة إن كانت عيبا لكن كون الشجاعة عيبا محال .

فيكون ثبوت العيب فيهم محالا.⁴¹

نجد من تلخيص الجلالى بأنه أعطي المقطع حقه خاصة فيما يتعلق بشرح البيت مع ان التفتازاني أيضا شرح البيت شرحا وافيا مستبيننا المدح بما يشبهه الذم حيث قال في كتابه: ومنه أي من المعنوي تأكيد المدح بما يشبهه الذم ويكون على شكلين: أفضلهما أن يستخلص من نعت ذم غير موجبة في انغماسها فيها أي انغماس النعت المدح في نعت الذم كقوله: ولا شين فيهم غير أن أسلحتهم بهن فلول جمع فل: أي مكسورة من كثرة القتال في المعارك فهو يشبه الذم إلا أنه غير ذلك، فذكر بعضه وهو العيب من حيث كون ذلك الشيء جزء منه أي فلول الأسلحة من العيب ، غير أن هذا الكلام كله منفي وغير منطقي لأن الفلول من العيب محال، والكلام يدل على بسالة القوم كناية.⁴²

ومنه الإدماج قال فيها ملا موسى بأنه في

اللغة: الإدخال. وفي **الإصطلاح:** أن يُضَمَّنَ كلام سيق لمعنى معنى آخر كقوله:

«أَقْلَبُ فِيهِ أَجْفَانِي كَأَنِّي أَعْدُبُهَا عَلَى الدَّهْرِ الذُّنُوبِ»⁴³

فإنه ضَمَّنَ وصف الليل بالطول الشكاية من الدهر حيث لخصها وأعطى مثلا لم يتطرق لشرحها مع أنا التفتازاني شرحها شرحا وافيا حيث يقول في الإدماج: يقال أدمج الشيء في ثوبه إذا لفه منه، وهو أن يضمن كلام سيق لمعنى مدحا كان أو غيره معنى آخر وهو منصوب بأنه مفعول كان ليضمن وقد أسند إلى المفعول الأول فهو لشموله للمدح وغيره أعم من الإستتباع، لإختصاصه بالمدح كقوله:

أَقْلَبُ فِيهِ أَي فِي اللَّيْلِ أَجْفَانِي كَأَنِّي أَعْدُلُهَا عَلَى الدَّهْرِ الذُّنُوبِ

فأنه ضمن وصف الليل بالطول الشكايات من الدهر.⁴⁴

ومنه التوجيه حيث عرفه ملا موسى بأنه يسمى محتمل الضدين وهو إيراد الكلام محتملا لوجهين مختلفين كقول من قال لأعور: «ليت عينيه سواء» فيكون بالتمني طلب صحة العين من العيوب والمرض فيكون دعاء له وإلا فيكون الكلام نقيضه ودعاء عليه، عرف التوجيه بشكلا مختصر ولم يتوسع في الشرح بالتطويل على عكس التفتازاني الذي توسع توسعا لا بأس به حيث جاء بأقوال من السكاكي ومنها استمد بقول الساكاكي عندما تحدث عن المتشابهات في القرآن واستمد بالأمثلة التي تؤيد أقواله.⁴⁵

ومنه تجاهل العارف الذي قال فيه ملا موسى

بأنه سَوَّقَ المعلوم مساق غيره لنكتة كقوله:

«بِاللَّهِ يَا طَبَّيِّبَاتِ الْقَاعِ قُلْنَ لَنَا لِيَلَايَ مِنْكُنَّ أَمْ لِيَلَى مِنَ الْبَشَرِ»

41 الجلالى ، مجموعة العلوم ، 146.

42 التفتازاني، علم البديع ، 2 / 256.

43 الجلالى ، مجموعة العلوم ، 146.

44 التفتازاني، علم البديع ، 2 / 262.

45 التفتازاني، علم البديع ، 2 / 263.

الشاعر يعلم أن ليلي من البشر فتجاهل واطهر أنه أدهشه الحب حتى لا يدري هل هي من الطبيبات الوحشية أم من البشر فلذلك سأل الطبيبات عن حالها.⁴⁶

عرف الجلاي دون إسنادي التعريف إلى أحد على خلاف التفتازاني الذي أسند التعايف التي لم يعرفها إلى قائلها حيث قال التفتازاني: بأن تجاهل العارف كما عرف الساكاي : سوق المعلوم مساق غيره لنكته وقال: لا أحب تسميته بالتجاهل لوروده في كلام الله تعالى . إذا نعل سبب عدم إسناد ملا موسى التعاريف وكأنه بذلك لا يريد للقارئ أن ينشغل بشي سوا أن يتعرف على معنى تجاهل العارف لان ملا موسى يبين هذه التعاريف للبسطاء في اللغة العربية
47.

المطلب الثاني: علم البديع اللفظي

وأما اللفظي فقال ملا موسى : فمنه الجنس بين اللفظين وهو تشابههما في التلفظ. والتام من الجنس أن يتفق اللفظان في أنواع الحروف وأعدادها وهيأتها وترتيبها.
- فإن كانا من نوع واحد من أنواع الكلمة سمي **مماثلا** نحو: «ويوم تقوم الساعة» أي القيامة «يقسم المجرمون ما لبثوا غير ساعة» أي من ساعات الأيام.
- وإن كانا من نوعين سمي **مستوفى** لإستيفاء كل من اللفظين أوصاف الآخر وإن اختلفا في النوع نحو: «علا زيد على جميع أهله» فالأولى فعل والثانية حرف.
- وإن اختلف اللفظان في هيأت الحروف فقط وإتفقا في النوع والعدد والترتيب سمي محرفا كقولهم: «جُبَّة البُرْد جُنَّة البُرْد» وكقولهم: «البدعة شَرَكُ الشِرْك».
- وإن اختلفا في اعدادها سمي ناقصا نحو: «والتفت الساق بالساق الى ربك يومئذ المساق» بزيادة الميم.
- وإن اختلفا في أنواع الحروف فالحرفان اللذان وقع بينهما الإختلاف إن كانا متقاربين في المخرج سمي مضارعا لمضارعة المباين من اللفظين لصاحبه في المخرج نحو: «الخيال معقود بنواصيها الخير» وإلا سمي لاحقا لأن احد اللفظين ملحق بالآخر في الجنس بإعتبار جُلّ الحروف نحو: «ويل لكل همزة لمزة».
- وإن اختلفا في ترتيب الحروف سمي **تجنيس القلب** نحو: «حُسامه فتح لأوليائه حَتَف لأعدائه».⁴⁸
ومنه **رد العجز على الصدر**

وهو أن يجعل احد اللفظين في أول الفقرة والآخر في آخرها نحو قوله تعالى: «إستغفروا ربكم إنه كان غفارا».

ومنه القلب

وهو لو غيرت في بنيته وجعلت آخره أوله لعاد الكلام إلى ما كان عليه في أوله كقوله: «مودته تدوم لكل هول وهل كل مودته تدوم» وفي التنزيل «كل في فلك» و«ربك فكبر».⁴⁹

نجد في هذه الفقرة روعة الترتيب والامثلة التي تعضي للقارئ سرعة الفهم دون الرجوع إلى أي مرجع آخر فتحدث بشكلا مختصرا جميل عن الجناسي وأقسامه التي هي التام والمماثل والمستوفي والجناس بالقلب وأعطى الأمثلة

46 الجلاي، *مجموعة العلوم*، 146.

47 التفتازاني، *علم البديع*، 264 / 2.

48 - الجلاي، *مجموعة العلوم*، 148.

49 - الجلاي، *مجموعة العلوم*، 148.

السلسلة التي تزيد في سرعة الفهم، إذا فالجناس عنده أربعة أقسام حيث إستعان بكتاب التفتازاني الذي قسم الجناس إلى خمسة أقساما وهي: التام والمحرف والناقص واللاحق والمقلوب، فالفتازاني زاد في شرحه وأبحر في الأمثلة⁵⁰. فصل واخيرا وصلا ملا موسى الجلاي الى نهاية البديع فقال متحدثا عن ثلاثة أمور يجب أن تكون ضرورية فقال: ينبغي للمتكلم أن يتتبع الأحسن في ثلاثة مواضع من كلامه:

أحدها الإبتداء:

وأحسنه ما ناسب المقصود ويسمى الإبتداء المناسب وحسن الإستهلال. والإستهلال في الأصل عبارة عن أول ظهور الهلال ثم نقل لأول كل شيء. أو عبارة عن أول صوت الصبي حين الولادة ثم استعمل لأول كل شيء. بدأ ملا موسى بشرح الأبتداء مستعينا من كتاب التفتازاني، حيث كان التفتازاني أوضحا من الجلاي في شرح الأبتداء حيث قال أن الأبتداء: بأنه أول ما يطرق أذان السامع فلو كان الكلام ذا ذوق ولم يخل في معناه يتقبله المخاطب ويفهم ما فيه من معاني ومقاصد وإن كان غير موجود فيه الذوق والموافقة أدار عنه السامع ولم يقبله.⁵¹

وثانيها التخلص:

قال فيه ملا موسى الجلاي: بأنه الخروج مما أفتتح به الكلام الى المقصود مع رعاية المناسبة بينهما. وقد ينقل منه الى مقصود لا يناسبه ويسمى ذلك الإنتقال الإقتضاب وهو في اللغة: الإقتطاع والإرتجال. ومن الإقتضاب وهو الانتقال من كلام إلى غيره مع حسن التخلص من الأول ومن غير عيب أو تنقيص بحيث لا يشوبه شيء الخلل **كقولك** بعد حمد الله: «أما بعد فإنه كان كذا وكذا» فهنا يعتبر إقتضاب من وجهة الإنتقال من الحمد إلى غيره من غير مناسبة ولا ربط غير أنه يماثل التخلص لأنه لم يصل إلى ما بعده بانقطاع وفصل، شرح ملا موسى التخلص شرحا جميلا مختصرا مشبعا بمثاله وقد أستمد من كتاب التفتازاني الذي طال بعض الشيء في شرحه حتى أنه عرف التخلص عرفا بأنه: الانتقال من ما بدأ الحديث إلى غيره مع اتباه الموافقة، ويجب مراعات حسن التخلص لكون المخاطب متعقب للتخلص المناسب والانتقال إلى ما بعده.⁵²

وثالثها الإنتهاء: حيث قال فيها ملا موسى: بأن

أحسنه ما آذن بإنتهاء الكلام حتى لا يبقى للنفس إنتظار الى ما ورائه ويسمى براعة المقطع والذي يؤذن بإنتهاء الكلام نحو: لفظ «إنتهى» أو «تم» أو «كمل» أو «نسأله حسن الختام» وما أشبه ذلك.⁵³ عرف ملا موسى الأنتهاء بشكلا مختصرا سلس وقد استمد من كتاب التفتازاني حيث جاء التفتازاني معرفا وشارحا في حاشيته معنى بعض الكلمات فقال: ما آذن بانتهاء الكلام حتى لا يبقى للنفس إنتظار إلى ما ورائه ويسمى براعة المقطع والذي يؤذن بانتهاء الكلام نحو لفظ إنتهى، كمل، نسأله حسن الختام. فأنقل التفتازاني إلى الحاشية وشرح معنى ما آذن: أي ما أعلم بأن الكلام قد أنتهى، والذي يعلم بالأنتهاء إما لفظ يدل بالوضع على الختم كلفظ أنتهى، تم، كمل.

خلاصة منهج ملا موسى الجلاي في علم البديع

⁵⁰ - التفتازاني، علم البديع، 2/ 269.

⁵¹ - التفتازاني، علم البديع، 2/ 335.

⁵² - التفتازاني، علم البديع، 2/ 338.

⁵³ - الجلاي، مجموعة العلوم، 149.

حيث نلاحظ أن ملا موسى الجلاي استمد في كتابة هذا القسم من كتب عدة منها كتاب الأكليل على مدارك التنزيل وحقائق التأويل للإمام النسفي وكتاب التلخيص في علوم البلاغة للقريني وكتاب حاشية الدسوقي على مختصر السعدي للدسوقي وكتاب البلاغة الواضحة للقريني وأخير كتاب التفتازاني المجلد الثاني ، فكان في بعض الاحيان متسعا في شرحه وأحيانا مختصرا في الشرح وأحيانا يلجا في كتابته إلى الاسلوب المدرسي السلس وأخيرا من كل ماتقدم نجد أن ملا موسى الجلاي قد أفادنا فشرح قسم البديع بطريقة سلسة يسهل على القارئ فهمها والاستفادة منها دون تكليف أو تعقيد أو إطنانا تحمل في طياتها ما يغني القارئ من التعرف بالعلم من دون إطالة فجاءت كتابته لعلم البديع سلسا وسها وببسطا.

- 1- من كل ما تقدم معنا نجد أن ملا موسى قد تعهد كتاب علم البديع للتفتازاني ، فعرف البديع لغة واصطلاحا.
- 2- فالبديع ينقسم إلى قسمين لفظي ومعنوي بدأ الجلاي بالمعنوي وبين بأنه متعلق بتحسين المعنى وذكر أربعة عشر نوعا مما يندرج تحت القسم المعنوي فاكتفى بتعريف كل قسم بشكل موجز مع ذكر أمثلة توضيحية لذلك، ثم تطرق إلى اللفظي فاكتفى بالجناس بين اللفظين ورد العجز على الصدر والقلب ثم أنهى الباب بفصل فيما ينبغي على المتكلم أن يراعيه في الكلام من حيث الابتداء والتخلص والانتهاة تجنب ملا موسى التوسع في أقسام الأبواب وما تحتها من الفروع واكتفى بما يغني القارئ للإمام بالعلم على وجه التعرف به لا على وجه التخصص به.
- 3- في بعض الاحيان كان الجلاي يتعرض لتعريف بعض الأقسام لغة واصطلاحا ولكن في الغالب كان يعرفها اصطلاحا فقط ثم يذكر الأمثلة التوضيحية لكل قسم مع شرح موجز ، غير أن أغلب الأمثلة التي استشهد بها الجلاي كانت آيات قرآنية ، وتجنب اسناد تلك الآيات إلى سورها، وكان استشهاده بالشعر قليل فلا تكاد ترى قسما إلا واستشهد عليها من كتاب الله
- 4- تجنب ملا موسى إعراب الشواهد غير أنه نادرا ما كان يتطرق لقواعد إعرابية لإفادة المقصد من حيث مجيئها من الناحية النحوية الصحيحة من دون إعراب الشواهد.
- 5- مال ملا موسى في عرضه لعلم البديع إلى التقسيم والتبويب التفتازاني إلا أنه اقتصر من شرح التفتازاني وقل من شواهد بحيث لا تفقد المادة أهميتها وغايتها.
- 6- اعتمد البساطة والسهولة في عرض مادته حتى يجذب القارئ ويتجنب الإطالة حتى لا يمل القارئ من كتابه.
- 7- لم يتطرق ملا موسى للمسائل الخلافية
- 8- اتبع ملا موسى منهجية الأكاديمي في الاكتفاء بالنتج والاحاطة بالمادة.
- 9- اتبع الترتيب المنطقي في عرض المادة من حيث تقديم بعض المواضيع على غيرها وتأخير غيرها إلى مكانها المناسب.
- 10- استعمل الأمثلة القصيرة والسهلة المتداولة بين كتب البلاغة والتي ترسخ المادة بتكرارها.

المصادر

- الجرجاني، عبد القاهر بن عبد الرحمن بن محمد، *أسرار البلاغة*، تح محمود شاكر. (جدة: دار المدني، 1991).
- الجلاي، ملا موسى، *حاشية الواضح المسالك على تفسير المدارك*، اعتنى بها الدكتور محمد صالح الجلاي والملا محمد فريد الجلاي. (إسطنبول: دار الروضة إسطنبول، 2017).
- الجلاي، ملا موسى، *مجموعة العلوم*. (إسطنبول: دار الشفقة، 2011).

- السامرائي، مهدي صالح، *تأثير الفكر الديني في البلاغة العربية*. (دمشق: المكتب الإسلامي، 1977).
- السكاكي، يوسف بن أبي بكر بن محمد، *مفتاح العلوم*. (بيروت: طبعة دار الكتب العالية، 1983).
- الخطيب القزويني، جلال الدين محمد بن عبد الرحمن، *التلخيص في علوم البلاغة*، تح عبد الرحمان البرقوقي. (بيروت: دار الفكر العربي، 1932).
- الخطيب القزويني، جلال الدين محمد بن عبد الرحمن، *الإيضاح في علوم البلاغة*. (بيروت: دار الكتب العلمية، 2003).
- طبانة، بدوي، *علم البيان*. (القاهرة: مكتبة الأنجلو المصرية، 1967).
- ابن منظور، جمال الدين بن محمد بن مكرم، *لسان العرب*. (بيروت: دار صادر، 1993).
- التفتازاني، عمر بن مسعود، *علم البديع*. (الأردن: مكتبة البشرية، 2010).
- الجارم، علي، وأمين، مصطفى، *البلاغة الواضحة*. (القاهرة، دار المعارف، د.ت).
- الجلالي، ملا موسى، *حاشية الواضح المسالك على تفسير المدارك*، اعتنى بها الدكتور محمد صالح الجلالي والملا محمد فريد الجلالي. (إسطنبول: دار الروضة، 2017).
- شوقي ضيف، *البلاغة تطور وتاريخ*. (القاهرة: دار المعارف، د.ت).
- بن شاه الهندي، محمد بن عبد الحق، *الإكليل على مدارك التنزيل وحقائق التأويل للإمام النسفي*، تح محي الدين البيرقدار. (بيروت: دار الكتب العلمية، 2012).
- مطلوب، أحمد، *معجم المصطلحات البلاغية وتطورها*. (بغداد: مطبعة المجمع العلمي العراقي، 1987).
- وهبه، مجدي، والمهندس كامل، *معجم المصطلحات العربية في اللغة والأدب*. (بيروت، مكتبة لبنان، د.ت).

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

SEYDA MOLLA MUSA GEÇİT ÖZEL SAYISI

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 4, Cilt: 4, Sayı: 4

Aralık-2023

MAKALE BİLGİLERİ

Molla Musa Celâfî'nin (Geçit) Kürtçe Eserlere Yaptığı Şerhler Üzerine Bir İnceleme

An Examination Of Molla Musa Celâlî's Commentaries On Kurdish Works.

YAZAR

Nesim SÖNMEZ

Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniv. Yaşayan Diller Enstitüsü

nesimsonmez@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6315-6075

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 08.10.2023

Makale Kabul Tarihi: 23.11.2023

Sayfa Aralığı: 189-215

ÖZET

Klasik edebiyat sahasında telif edilen eserlerin dili ağırdır. Divan şairi, eserini kaleme alırken garip ifadeler kullanır, anlaşılması zor kavramlara yer verir, imge, simge ve semboller üzerinden hareket eder. Bu durum, söz konusu eserlerin anlaşılmasını zorlaştırmakta dolayısıyla şairler tarafından kullanılan bu kelime ve kavramların ne anlama geldiklerinin, sahanın uzmanları tarafından anlatılma ihtiyacını doğurmaktadır. Klasik Kürt edebiyatı sahasında da yazılan birçok eserin dili ağırdır ve çoğu zaman imgeler üzerinden mesajlar verilmiştir. Araştırmanın konusu, Molla Musa Celâlî'nin Kürtçenin Kurmanci lehçesiyle telif edilen bazı eserlere yaptığı şerhleri inceleyip analiz etmektir. Klasik edebiyat türünde telif edilen eserlerin günümüzde doğru bir şekilde anlaşılması ve müelliflerinin eserlerinde vermek istedikleri mesajların okurlara, amacına uygun bir şekilde aktarılmasını sağlamak büyük önem arz etmektedir. Dolayısıyla söz konusu eserlerin anlaşılması için yapılan şerhlerin ilgili sahalarda tanıtılması, araştırmacıların ve halkın yapılan bu şerhlerden haberdar olmalarını ve onlardan faydalanmalarını sağlamak önemlidir. Araştırmanın Amacı, Molla Musa Celâlî'nin hangi Kürtçe eserlere şerh yazdığı, yaptığı bu şerhlerin edebiyat sahasındaki yerinin ne olduğu, şerhinde hangi metot ya da metotları kullandığı, şayet varsa bu sahada yaptığı yeniliklerin neler olduğunu tespit etmektir. Çalışmada nitel araştırmanın betimleme yöntemi kullanılmış olup konu kaynaklar, tarama modeliyle bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın sonucunda Celâlî'nin söz konusu eserler için yazdığı şerhin, eserlerin kolay ve sahit bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunduğu ve dilsel bazı sorunları çözdüğü sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Kürt Edebiyatı, Metin Şerhi, Molla Musa Celâlî, Ahmed-i Hanî, Molla Halil es-Si'irdî.

ABSTRACT

In the field of classical literature, the language used in authored works can be complex. Classical poets employ unique expressions, introduce challenging concepts, and often work with symbols and imagery. This complexity can make it difficult for readers to understand these works, leading to the need for experts in the field to explain the meanings behind the words and concepts used by the poets. In classical Kurdish literature as well, many works are written in a complex language, and messages are often conveyed

through symbols and imagery. The subject of this research is to examine and analyze Molla Musa Celâli's (1938-2021) commentaries (şerh) on some works written in the Kurmanji dialect of Kurdish. Ensuring a correct understanding of works authored in the classical literary genre and conveying the messages that authors intended to communicate to readers in an appropriate manner is of great importance in contemporary times. Therefore, introducing these commentaries in the relevant fields, making researchers and the public aware of them, and allowing them to benefit from these commentaries are crucial. The aim of this research is to determine which Kurdish works Molla Musa Celâli wrote commentaries on, the role of these commentaries in the field of literature, the methods he used in his commentaries, and any innovations he may have introduced in this field, if applicable. In this study, the qualitative research descriptive method was used, and various sources on the topic were compiled through a literature review model. The research results indicate that the commentaries he wrote for these works have contributed to a better and more accurate understanding of the works and have helped resolve some linguistic issues.

Keywords: Classical Kurdish Literature, Text Commentary, Molla Musa Celâli, Ahmed-i Hanî, Molla Halil es-Si'irdî.

Giriş

Çalışmanın konusu; Molla Musa Celâli'nin Klasik Kürt Edebiyatı sahasındaki hangi eser ya da eserlere şerh yazdığının tespit edilmesi, elde edilen bilgilerin tasnif edilmesi, şerh yaparken hangi metodu kullandığı, bugüne kadar Klasik Kürt Edebiyatı sahasında şerh yapan şârihler arasındaki yerinin ne olduğunu araştırmaktır. Çalışmada Molla Musa'nın şerh ettiği Kürtçe eserlerin kısaca tanıtımı yapılmıştır. Eserlerin tanıtımı yapılırken önce müellif hakkında kısaca bilgi verilmiş daha sonra eser tanıtılmıştır.

Bu konunun seçilmesinin amacı yapılan literatür taramasında bugüne kadar ilgili konu hakkında yapılmış herhangi bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. Yapılan bu çalışma ile Kürt edebiyatı sahasında yapılan şerhler konusunda yeni bakış açılarını sağlayacaktır.

Çalışmanın sınırları; Molla Musa'nın hayatına kısaca değinildikten sonra müellifin sadece Kürtçe yazılan eserlere yaptığı şerhleri inceleyip analizlerini yapmaktır.

Çalışmada nitel araştırmanın derleme, betimleme, analiz ve sentez metodu kullanılmıştır. Öncelikle Molla Musa'nın hangi eserlere şerh yazdığı tespit edilerek ilgili şerhlere ulaşılmıştır. Araştırmaya başlarken karşılaşılan en büyük zorluk şârihin yaptığı şerhlerin nüshalarına ulaşmaktır. Yazılan şerhlerin temin edilmesinde merhum Molla Musa'nın oğlu Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Kelam Anabilim Dalı öğretim üyesi Prof. Dr. M. Salih Geçit'in yardımına başvurulmuştur. Doküman temini noktasında kendilerinin önemli katkıları olmuştur.

Yapılan literatür taramasında 2019 yılı içerisinde Molla Musa Celâlî hakkında üç yüksek lisans tezinin yapıldığı bunlardan birincisinin Avin Ali tarafından Iğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde *Molla Mûsâ el-Celâlî'nin Belâğat İlmindeki Metodu* konulu olduğunu, ikincisinin Adnan Youssef tarafından yine aynı üniversite ve enstitüde *Molla Musa el-Celâlî'nin Nahiv ve Sarf'taki Metodları* konulu olduğunu üçüncüsünün de Hüseyin Güler tarafından 2019 yılında Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde *Molla Musa el-Celâlî'nin Hayatı, Eserleri ve İslam Mezheplerine Bakışı* konulu olduğunu ayrıca M. Salih Geçit tarafından 20-21 Eylül 2014 tarihinde Uluslararası Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Batevi Sempozyumunda sunduğu *Molla Musa Celâlî ve Kürtçe Mevlit Üzerindeki Şerh Çalışması* adlı bir tebliğ ile Mehmet Seyid Geçit tarafından 30 Aralık 2017 tarihinde Uluslararası Din Bilimleri Çalıştayında sunduğu *Medrese Eğitiminde Yeni Bir Teklif: Molla Musa el-Celâlî Örneği* adlı bir tebliğlerin sunulduğunu tespit ettik.

Çalışma giriş, sonuç ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Molla Musa'nın hayatı ve eserleri anlatılmış, ikinci bölümde ise şerh ettiği Kürtçe eserler kısaca tanıtılmış, yaptığı şerhler, kullandığı dil ve metod irdelenmiştir.

1. Molla Musa Celâlî

1.1. Hayatı

Molla Musa Celâlî 1938 yılında Ağrı ilinin Doğubayazıt ilçesine bağlı Telçeker (Subhana Jêrîn) köyünde fakir bir ailede doğdu. Babasının adı Hasan, dedesinin adı Ubeyd, anasının adı ise Gulê'dir. Rivayetlere göre dedelerinden olan Ahmet Efendi'nin saçlarının dökülmüş yani kel olması hasebiyle halk arasında Kürtçede kel anlamına gelen "Keçel" lakabı verilmiş ve kendisinden sonraki nesline de "Keçeli Aşireti" adı verilmiştir. Ancak Keçeli Aşiretine mensup olanlar kendilerini "Celali Aşireti'nin" bir kolu olarak görmektedirler. Bu nedenle müellif, "Celâlî" nisbesini kullanarak kendisini Molla Musa

el-Celâlî olarak tanıtmaktadır (Celâlî, 2003: 227; Gecit, 2015: 157). Künyesi Musa b. Hasan b. Ubeyd b. Yusuf b. Mahmut b. Ömer b. İsmail b. Ahmet Keçel el-Celâlî'dir (Güler, 2019: 29).

Molla Musa Celâlî, 1958/59 yılında kendî köyü olan Telçeker köyünden dayısı Ali Beyin kızı Hatun Hanımla evlenir. Bu evlilikten iki kızı, sekiz oğlu olur. Şu anda bir kızı ile altı oğlu hayatta olup bir kızı, iki oğlu da vefat etmiştir.

Askerlik vazifesini yerine getirmek için 1961 yılında Mardin'e giden Celâlî, 1963 yılının ortalarında yani iki buçuk yıl askerlik görevinin ardından Doğubayazıt ilçesine bağlı Nıço, Gırberan, Kalecik ve Girikan köylerinde yaklaşık olarak 11 yıl fahri imamlık ve müderrislik görevini yapar. Molla Musa, 1969 yılında devletten kadro aldıktan sonra Zorava Köyünde 6 yıl, Noreşin Köyünde 2 yıl ve Harik Köyünde de 7 yıl resmi olarak imamlık ve müderrislik görevini yapar. 1982-1984 yılları arasında Doğubayazıt ilçe merkezinde resmi vaizlik ve Kur'an Kursu hocalığını yapan Celâlî, daha sonra tayinini Ağrı ilinin Eleşkirt ilçesine bağlı Haydaroğlu köyüne aldırıp orada 1986-1988 yılları arasında imamlık ve müderrislik yapar. Daha sonra Eleşkirt'in Körpeçayır (Şanezer) köyüne 1 yıl, Dalbahçe (Korım) köyünde de 2 yıl imamlık ve müderrislik yapar. Müderrislik hayatı süresince çok sayıda talebe yetiştirmiş ancak birkaç kişi hariç kimseye icazet vermemiştir. İcazet vermemesinin sebebi kendisine göre; çağımızda ilim, amel, ihlas açısından icazeti, hak edecek kişilerin az olması, icazeti aldıktan sonra medrese açıp uzun süre ders verip ilmiyle amel edecek ve sahih fetva verecek talebelerin az olmasındandır. Celâlî'ye göre hak etmeyen birine bu kıymetli belgeyi vermemek ilmin saygınlığını arttırmak demektir. Molla Musa Celâlî, uzun yıllar yürüttüğü imamlık görevinden 1991 yılında emekli olup Doğubayazıt ilçe merkezinde açtığı medresede talebe yetiştirip kitap telif etmeye başladı (Benek 2017; Gecit 2015:158-159). Molla Musa Celâlî 30.10.2021 tarihinde Ağrı ilinin Doğubayazıt ilçesinde vefat eder ve aynı ilçede defnedilir. Molla Musa, Kürtçenin yanında Arapça, Farsça ve Türkçeyi iyi derecede biliyordu.

1.2. Tahsil Hayatı

Musa Celâlî, 1944 yılında köyde ilkokul eğitimine başlayıp 1949 yılında mezun olur. Bu arada köydeki sofulardan elif bayi okumaya başlar, daha sonra akrabası Ali Çavuş adında bir şahıstan Kur'an'ı okumayı öğrenir. Arap harflerini tanıyan ve harekeli metinleri okumayı öğrenen Celâlî, Kur'an-ı kendi kendine tecvitsiz bir şekilde okuyup hatmeder.

Daha sonra köylerine Molla Muhammed Celali'nin talebesi Kızılkaylı Molla Mustafa gelir. Celâlî, bu hocadan İmam-ı Rafî'i'nin "Muharrer" adlı kitabı okur. Onun çalışkanlığı köylerindeki İlkokul öğretmeninin dikkatini çeker, yakın akrabalarına Musa'yı devlet okulunda okutmasını önerir. Öğretmenin önerisi üzerine 11 yaşında olan Musa, 1949 yılında yapılan öğretmen okulu sınavına girer, sınav sonucunda Van'ın Muradiye (Bêgirî) kazasında bulunan Arnis Öğretmen okulunu kazanır¹. Musa kaydını yaptırmak için uzun bir yolculuğun ardından yorgunluk ve uykusuzluktan dolayı gözleri morarmış ve kanla dolmuş bir vaziyette ilçeye ulaşır. İlçede bulunan ilgili sağlık kuruluşuna müracaat edip okula kayıt yaptırmak için herhangi bir sağlık sorununun olmadığına dair sağlık raporunu almak ister. Onun bu vaziyette gören doktor kendisinde Trahoma hastalığı olduğunu söyleyerek kendisine sağlık raporunu vermez. Celâlî, bu nedenden dolayı okula kaydını yapamayınca üzgün bir vaziyette köyüne döner (Benek, 2017; Youssef, 2019, 13).

Örgün eğitimde okuma imkânını bulamayan Musa, medrese eğitimine yönelir. Bu amaçla Bitlis'in Güroymak (Norşin) ilçesinde bulunan medreseye gider ancak iptidai seviyede olduğu için burada kendisine yer bulmaz. Bunun üzerine çevredeki bazı medreseler gider fakat buralarda da yer bulamaz. Nihayetinde Muş'un Bulanık (Kop) ilçesine bağlı Tırtop köyünde bulunan medreseye gidip yerleşir. Burada Molla Sadık'ın kardeşi Molla Reşit'ten "İzzî" adı verilen kitabı okuyarak medrese tahsiline başlayan Molla Musa bu medrese de "Şerhu'l-Muğni" adı verilen kitaba kadar devam eder (Gecit, 2015, 158).

Celâlî, 1950-1952 yılları arasında o zaman kaza olan Iğdır'ın Hoşhaber köyüne gidip Molla İbrahim el-Iğdri'den "Şerhu'l-Muğni" adlı kitaptan başlayarak İmam Suyûti'nin "Elfiye" adlı esere yazdığı ünlü şerh kitabı "el-Behcetü'l-Mardıyye 'Ala'l-Elfiyye" ye kadar devam eder. Molla Musa daha sonra bölgede bulunan medreselerde özellikle Malazgirt ilçesinde ders veren Molla Abdülkerim, Molla Muhammed, Molla Abdurrahman Durre'nin kayınpederi Molla Ali, Molla İbrahim Ağdadî, Seyh Abdurrahim b. Seyh Yahya Coxreşî. Molla Semsuddîn (1956-1957), Molla Sadreddin Yüksel, Molla Abdulvehhab ve Seyyid Abdurrahman ed-Dêrizbînî'den (ö. 2000) ders alarak tahsiline devam eder. Son olarak icazetnamesini Siirt'in Baykan ilçesinde bulunan Şeyh Muhyeddin el-Havîl'den (ö. 1987) alarak medrese tahsilini nihayete erdirir (Benek, 2017; Celâlî, 2003, 227).

¹ Arnis Öğretmen Lisesi, Van'ın Erciş ilçesine değil Muradiye (Bêgirî) ilçesine bağlıdır. Günümüzdeki adı Alpaslan Anadolu Öğretmen Lisesidir.

Medrese tahsilini 1956-57 yılında bitiren Molla Musa memleketine dönüp Doğubayazıt ilçesine bağlı Çiftlik, Nêço ve Nureşin Köylerinde hem imamlık vazifesini ifa eder hem de medresede talebelere ders verir (Benek 2017; Celâlî 2003:227). İmamlık ve müderrislik yaptığı dönemlerde de bölgedeki medreselerle ve âlimlerle olan irtibatını kesmeyen Celâlî, Molla Sadettin Yüksel (1920-2004) ve Şeyh Muhyeddin el-Havîl gibi âlimlerle her daim irtibat halinde olmuştur (Benek, 2017)².

1.3. Eserleri

Molla Musa el-Celâlî 2021 yılında vefat ederken arkasında hatırı sayılır sayıda eser bırakmıştır. İlim öğrenme ve öğretme aşkı olan Molla Musa'nın 2003 yılından itibaren yazmaya başladığı eserler ve muhtevaları hakkında bu başlık altında kısaca bilgi verilecektir. el-Celâlî tahsil hayatı boyunca medreselerde okuduğu ve okuttuğu kitapların dilinin Arapça olması nedeniyle gerek telif ettiği ve gerekse şerh ettiği eserlerin çoğunun dilinin de Arapça olmasına zemin hazırlaması kuvvetle muhtemeldir. Molla Musa'nın yazdığı her bir eserin el yazması, ailesinin şahsi kütüphanesinde muhafaza edilmektedir.

1. *Mecmûatu'l-'Ulûm*: Şark medreselerinde okutulan Sarf, Nahiv, Fıkıh Usûlü, Tefsir Usûlü, Hadis Usûlü, Belagat gibi 15 çeşit temel dersin özeti mahiyetinde ansiklopedik bir eser olup 2003 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celâlî, 2003).

2. *Mecmûatu'l-Kasâid*: Cahiliye dönemi Arap toplumunun meşhur şairleri olarak adlandırılan Muallakât-ı Seb'a şairlerinin şiirleri ile İslami dönem Arap şairlerin yazdıkları kasideleri şerh eden bir eser olup 2005 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celâlî, 2005).

3. *Mecmûatu'l-Fevaid*: Her medrese talebesinin bilmesi gereken temel bilgileri içinde barındıran ansiklopedik bir eser olup 2006 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celâlî, 2006).

4. *Mecmuatu'l-Fetâvâ*: Ehl-i Sünnetin dört mezhebi ile Caferi Mezhebine ait çağdaş konulara yönelik fetvaların ele alındığı bir eser olup 2006 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celâlî, 2006a).

5. *Mecmuatu'l-Makâsid*: İslam Dininin ikinci temel kaynağı olan hadis kitaplarından Buhâri, Muslim, en-Nihâye ve el-Camiu's-Sağir gibi eserlerde geçen mücmel ve müşkil

²Molla Musa Celâlî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz.: <https://www.youtube.com/watch?v=iWhs8Wczbhs>

hadislerin, haşiye ve şerhlerle izah edildiği bir eser olup 2006 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celalî, 2006c).

6. *Mevlid ve Divan:* Eskiden beri doğu bölgesinde okutulan Mevlid kitabının sadeleştirilmiş hali ile Molla Musa'nın muhtelif zamanlarda yazdığı şiirlerin şerh edildiği bir eser olup 2007 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celalî, 2007).

7. *Hâşiyetun 'alâ İşârâti'l-İ'câz:* Bediuzzaman Said Nursi'nin (1878-1960) Kur'an belagâtı ve i'cazı ile ilgili telif ettiği tefsirin mukaddimesindeki zor ve anlaşılması güç ibarelerin izah edilmesi için yazılan bir eser olup 2008 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celalî, 2008).

8. *Şerhu Kasâidi İbnü'l-Fâriz:* Ünlü Arap şairi İbnü'l-Fariz'in (ö. 632/1235) şiirlerinin şerh edildiği bir eser olup 2008 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celalî, 2008b).

9. *Şerhu Ebyâti Târihu'l-Hulefâ:* İmam Suyüti'nin *Târihu'l-Hulefâ* adlı eserinde geçip anlaşılması müşkil olan şiirleri şerh eden bir eser olup İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celalî, t.y.).

10. *Şerhu Ebyâti Nûru'l-Ebsâr:* Hz. Peygamber ve Ehl-i Beyt'in on iki imamının hayatlarının ele alındığı *Nuru'l-Ebsâr* adlı eserde geçen zor ve anlaşılması güç ibarelerin izah edilmesi için yazılan bir eser olup İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır.

11. *Bazı Şüphelere Cevaplar:* Modern ilahiyatçılar arasında tartışılan bazı konuları ele alan bu eser olup akademisyen Şehmuz Demir tarafından Arapçadan Türkçeye çevirisi yapılarak 1997 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celalî, 1997).

12. *Kızıl İcaz Şerhi:* Bediuzzaman Said Nursi'nin mantık ilmi ile alakalı talikatlarının bulunduğu bu eserde müşkil olan kısımların şerhinin yapıldığı bir eser olup 2008 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celalî, 2008b).

13. *Tefsiru'l-Muhmel Haşiye:* Tefsiru'l-Muhmel adlı Kur'an tefsirinde müşkil olan kısımların şerhinin yapıldığı bir eser olup 2008 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celalî, 2008d).

- 14. İhsan Süreyya Sırma'ya Reddiye:** Emekli akademisyen İhsan Süreyya Sırma'nın "Hilafetten Saltanata" adlı eserinde ileri sürdüğü bazı iddialara reddiye olarak yazılan bu eser henüz basılmamıştır.
- 15. Ta'likât 'Alâ Haşiyeti'l-Kızılıcî 'Alâ Tasrifî'l-Eşnevî:** Eşnevî'nin Sarf ilminde yazdığı kitabın üzerinde yazılmış bulunan Kızılıcî Haşiyesinin tefsirinde müşkil kısımların şerhinin yapıldığı bir eser olup 2009 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celalî, 2009g).
- 16. Mecmuatu'r-Resâil:** Dört risaleden oluşan bu eser, modern dönemde tartışılan sünnetin hücciyeti, recm, riddet, sigara, sigorta, organ nakli, Mehdi'nin gelişi, Hz. Hızır konusu, kabir azabı, şefaat gibi itikadî ve fikhî konuları ele alan eser 2009 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celalî, 2009d).
- 17. Er-Risaletu'd-Daiyye İlâ Muhabbatî Muaviye:** Muviye hakkında geleneksel Ehl-i sünnet ulemasının görüşlerini içeren bu eser İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır.
- 18. Nefyu'l-Ciheti ve'l-Hulûli ve'l-İttihâdi ve'l-Mekân 'anil'llâhi'l-Vahidi'l-Kahhâri'r-Rahmân:** İslam akidesinin ulûhiyet konusunda Mücessime, Müşebbihe, Ehl-i Sünnet ve Mutezile mezhepleri arasında tartışılan hulul, ittihad, cihet ve mekân konuları ile alakalı ayet ve hadisler ışığında selef ile halef ulemasının izahatları ele alan eser olup 2009 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celalî, 2009e).
- 19. Ta'likât 'alâ'l-Kitâbi'l-lezi Yebhasu a'ni'l-lâh:** Said Havva tarafından yazılan "Allah" isimli kitabın müşkil yerlerinin anlaşılmasını sağlamak için bazı ta'liklerin yer aldığı bir eser olup İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır.
- 20. Senau's-Sakaleyn fî Menâkıb-i'ş-Şeyheyn Ebî Bekir es-Siddik ve Ömer el-Farûk:** Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer hakkında İslam'ın temel kaynaklarından alınan nakillerle oluşturulan bir eser olup 2009 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celalî, 2009f).
- 21. Celâu'l-Ayneyn fî Menâkıbi'l-Hateneyn Osman zî'n-Nûreyn ve Alî Ebî's-Sıbtayn:** Hz. Osman ile Hz. Ali hakkında İslam'ın temel kaynaklarından alınan nakillerle oluşturulan bir eser olup 2009 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celalî, 2009b).
- 22. El-Envâru's-Satia fî'l-Ecvibeti 'ani'l-İ'tirâdâti'l-Vârideti 'alâ'l-Hulefâi'l-Erbaa:** İslam'ın dört halifesi hakkında ileri sürülen bazı itirazlara ve şüphelere karşı cevap

niteliğinde bir eser olup 2009 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celalî, 2009c).

23. *Nûru'l-Basar fî Menâkibi'l-Eimmeti'l-İsney Aşer*: Ehl-i beytin on iki imamının hayatlarının ve İslam tarihindeki yerlerinin anlatıldığı bir eser olup 2009 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celalî, 2009a).

24. *Feyzu'l-Kadiri'l-Mubdî Şerhu'l-Mevlidi'l-Kurdî*: Molla Hüseyin el-Batei'nin Kürtçe manzum olarak yazdığı mevlidin, Arapça şerhinin yapıldığı bir eser olup İstanbul'da İhvan Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Geçit, 2017, s. 500).

25. *Feyzu'l-Kadiri'l-Allâm Şerhu Nehci'l-Enâm*: Molla Halil es-Si'irdî tarafından yazılan "Nehcu'l-Enâm" isimli eserin Arapça şerhinin yapıldığı bir eser olup 2010 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celalî, 2010a).

26. *Feyzu'l-Kadiri'r-Rahmân Şerhu Nevbihârâ Biçûkân*: Ahmed-i Hânî'nin "Nevbihar" isimli eserinin Arapça şerhinin yapıldığı bir eser olup 2010 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celalî, 2010c).

27. *Feyzu'l-Kadiri'l-Mennân Şerhu Aqîdeti'l-Îmân*: Ahmed-i Hânî'nin "Akaîda İmânê" isimli eserinin Arapça şerhinin yapıldığı bir eser olup 2010 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından yayınlanmıştır.

28. *Mecmuatu'l-Fuyûdât*: Melaê Batei'nin Mevlidi, Molla Halil es-Si'irdî'nin Nehcu'l-Enâmı ve Ahmed-i Hânî'nin Nevbihar ile Akaida İmanê adlı eserlerin Arapça yapılan şerhlerinin tek cilt halinde 2012 yılında İhvan Yayınları tarafından yayınlanan eserdir (Celalî, 2012).

29. *Şerhu Tefsîri'n-Nesefî*: Nesefî tefsiri diye bilinen "Medâriku't-Tenzîl ve Hekâiku't-Te'vîl" adlı eserin müşkil kısımları üzerine yapılan bir şerh olup 2018 yılında İstanbul'da altı cilt halinde Ravza Yayınları tarafından yayınlanmıştır.

30. *Tuhfetu'l-Habîb*: Ehl-i sünnet ve'l-cemaat fırkasının itikadî esaslarının, bazı fikhî meselelerin Şafî ve Hanefî Mezheplerine göre açıklamalarının yapıldığı ve tasavvuf konularının muhtasar bir şekilde işlendiği bir eserdir. Eserde yayınevi ve tarih bilgisi bulunmamaktadır.

31. *Hediyetu'l-Fakîr fî Beyâni Ezkâri'l-Kadîr*: 2018 yılında basılan bir dua kitabıdır. Eserde yayınevi ve yeri bilgisi bulunmamaktadır (Celalî, 2018b).

32. *Haşiyetu'l-Celali 'ala Tefsiri'l-Beyzavi*: Beydavi tefsirinin şerhi olup henüz basılmamıştır.

33. *Feyzu'l-Kadiri'l-Metin Şerhu Kitabı Mem ve Zin*: Ahmed-i Hânî'nin "Mem û Zin" isimli eserinin Arapça şerhinin yapıldığı bir eser olup 2018 yılında İstanbul'da İhvan Yayınları tarafından yayınlanmıştır (Celâlî, 2018a).

34. *Feyzu'l-Kadiri'l-Barî Şerhu Divanu'l-Mela Ahmed el-Cizîrî*: Molla Ahmed el-Cizîrî'nin "Divanı" isimli manzum eserinin Arapça şerhinin yapıldığı eserdir. Hâlihazırda çocukları tarafından yayına hazırlanmaktadır.

2. Molla Musa Celâlî'nin Klasik Kürtçe Eserlere Yazdığı Şerhler

2.1. Şerh Ettiği Kürtçe Eserler

Bu başlık altında Molla Musa el-Celâlî'nin şerh ettiği Kürtçe eserler kısaca tanıtıldıktan sonra şârihin yaptığı şerhler hakkında bilgi verilecektir.

2.1.1. Mela Ehmedê Cizîr Divanı

Melayê Cizîrî, XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. yüzyılın ilk yarısında Cizre'de yaşayan bir şairdir. Asıl adı Şeyh Ahmed b. Muhammed el-Cezerî'dir (ö. 1050/1640). Cizîrî'nin içinde 114 şiirin bulunduğu Kürtçe mürettep bir divanı bulunmaktadır (Melayê Cizîrî, 2011). Bünyesinde çok sayıda metaforik ve alegorik unsurlar barındıran divanda birçok dini kavrama gönderme yapılmış, yoğun olarak imge, simge ve sembol kullanılmıştır. Divanda gazel, methiye, rubai ve terkiibî-i bend nazım türünden şiirler bulunmaktadır. Eserde gazel nazım türünde hatırı sayılır şiirin bulunmasından dolayı şair, daha çok gazelleriyle şöhret bulmuştur. Divanın bilinen en eski nüshası Tayyar Paşa tarafından 1260/1844 yılında istinsah edilen el yazmadır (Sönmez, 2015:140).

Molla Musa el-Celâlî, Melayê Cizîrî'nin mürettep divanının şerhini, vefatına yakın bir dönemde bitirmiştir ancak çok arzu etmesine rağmen hayatta iken yaptığı bu şerh basılamamıştır. Şârih, divana yaptığı şerhe "*Feyzu'l-Kadiri'l-Barî Şerhu Divanu'l-Mela Ahmed el-Cizîrî*" adını vermiştir. Müellifin kendi el yazması olan bu şerh, oğulları Muhammed Ferid ve Muhammed Salih Geçit tarafından bilgisayara aktarılmış, gerekli tashihler ve ta'likler yapılmış, yayın aşamasına getirilmiştir. Eserin başında muhakkiklerin kısa bir önsözü, Melayê Cizîrî'nin biyografisi, şârih Molla Musa el-Celâlî'nin hayatı, aldığı ilmi icazetnamesi, eserlerinin tanıtımı ve belagat ilmi hakkında kısaca bilgi bulunmaktadır.

Şârih, şerh yaparken önce kaynak metinden konunun bütünlüğünü göz önünde bulundurarak bir ya da birkaç beyti harekeli verdikten sonra beş başlık altında kaynak metni şerh etmiştir. Celâlî, eserin tamamında bu yolu izlemiştir.

Birinci başlık dil başlığıdır. Bu başlıkta beyitlerde geçen her bir kelimelerin anlamını vermiş, izah etmesi gereken Kürtçe gramer kuralları var ise açıklama cihetine gitmiş, ikinci başlıkta beytin Arapça çevirisini yapmış, üçüncü başlıkta beytin günümüz Kürtçesini vermiş, dördüncü başlıkta konu ile alakalı belagat konularına değinmiş, beşinci başlıkta ise ta'likata yer vermiştir. Dördüncü ve beşinci başlıklarda konuyu izah ederken zaman zaman ayetlerden, hadislerden, klasik şairlerin şiirlerinden ve İslam âlimlerin ileri sürdüğü görüşlerden de örnekler vermiştir.

2.1.2. Nûbihara Piçûkan

Nûbihara Piçûkan, Ahmedî Hânî'nin (1671/52-1707) Kürtçe telif ettiği manzum eserdir. Hanî, Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesinde doğmuş, iyi bir medrese tahsilinden sonra saray kâtipliğini yapmış ve medrese hocalığını yapmış bir âlimdir. Doğu medreselerinde okuyan Kürt çocukların istifade etmesi gayesiyle 1683 yılında manzum türünde Kürtçe-Arapça küçük bir sözlük hazırlayan Hanî'nin bu eseri 14 bölümden oluşmakta ve her bölümün başında medrese talebelerine nasihat türünde beyitler bulunmaktadır (Xanî, 1992).

Molla Musa el-Celâlî, Ahmedî Hânî'nin üç eserini şerh etmiştir. Nûbihara Piçûkan bu eserlerden ilkidir. Şârîh bu esere yaptığı şerhe "*Feyzu'l-Kadîri'r-Rahmân Şerhu Nevbihârâ Biçûkân*" adını vermiştir. Yapılan bu şerh 2010 yılında İstanbul'da basılmıştır.

Şârîh, esere besmele, Allah'a hamd, Hz. Peygambere salat ve selam getirerek başlar ve yaptığı şerhe "*Feyzu'l-Kadîri'r-Rahmân Şerhu Nevbihârâ Biçûkân*" adını verdikten sonra yaptığı bu işin ahiret gününde kendisine sevap olarak döneceğini umut ettiğini söyler. Daha sonra şerhinin üç makaleden oluştuğunu; birinci makalede müellifin hayatını verdiğini, ikinci makalede kaynak metni verdiğini, üçüncü makalede ise ilmi beyan ve aruzdan bahsettiğini ifade etmektedir.

Şârîh, Nûbihara Piçûkan adlı bu eseri şerh ederken önce kaynak metinden konunun bütünlüğünü göz önünde bulundurarak bir ya da birkaç beyti harekesiz verir. Eserin dibace kısmını iki başlık altında şerh eder. Birinci başlık dil başlığıdır. Bu başlıkta beyitlerde geçen her bir kelimelerin anlamını verir, izah etmesi gereken Kürtçe gramer kuralları var ise açıklama cihetine gider, ikinci başlıkta ise beytin Arapça çevirisi yapar.

Celâlî, eserin ana bölümlerinde ise dibace de olduğu gibi kaynak metinden konunun bütünlüğünü göz önünde bulundurarak bir ya da birkaç beyti harekesiz verir. Beyitlerin

kelime anlamlarını, beyitlerle alakalı gramer konularını, beyitlerin Arapça çevirilerini ve belagat konularını şerh başlığı altında verir (Celâlî, 2010b).

2.1.3. Akîdeya İmanê

Akîdeya İmanê adlı eser de Ahmedî Hânî'nin 1687 yılında Kürtçe telif ettiği ve 70 beyitten oluşan manzum bir eseridir. Hânî, bu eserinde iman ve akaid esaslarını Sünni-Eş'ari İslam anlayışı çerçevesinde ele alır. Eserde; tevhid, Allah'ın sıfatları, kader, hür irade, İslam mezhepleri vb. bölümler bulunmaktadır (Hanî, 2008).

Molla Musa el-Celâlî, Ahmedî Hânî'nin şerh ettiği ikinci eseri Akîdeya İmanê'dır. Şârîh bu esere yaptığı şerhe "*Feyzu'l-Kadiri'l-Mennân Şerhu Aqîdeti'l-İmân*" adını vermiştir. Yapılan bu şerh 2010 yılında İstanbul'da basılmıştır.

Şârîh, esere besmele, Allah'a hamd, Hz. Peygambere salat ve selam getirerek başlar, daha sonra eser hakkında kısaca bilgi verir.

Molla Musa, Akîdeya İmanê adlı eseri şerh ederken önce kaynak metinden konunun bütünlüğünü göz önünde bulundurarak bir ya da birkaç beyti harekesiz verir. Verdiği bu beyitleri iki başlık altında şerh eder. Birinci başlık dil başlığıdır. Bu başlıkta beyitlerde geçen her bir kelimenin anlamını verir, izah etmesi gereken Kürtçe gramer kuralları var ise onları açıklama cihetine gider, ikinci başlıkta ise beytin Arapça çevirisini yapar (Celâlî, 2010b).

2.1.4. Mem û Zîn

Mem û Zîn adlı bu eser de Ahmedî Hânî'ye aittir. Hânî, eserini mesnevi türünde 1690 yılında yazmaya başlamış 1695 yılında da bitirmiştir. Mesnevi 60 bölüm ve 2659 beyitten oluşmaktadır. Eserde; siyasal, sosyal, kültürel, dini, felsefi ve tasavvufi düşünceler kullanılan imge, simge ve semboller üzerinden işlenmiştir. Mesnevi; dibace (besmele ve tevhid, münacaat, na't, mi'raciyye ve sebeb-i telif), esas bölüm ve dua bölümlerinden oluşmaktadır (Hanî, 2010).

Molla Musa el-Celâlî, Ahmedî Hânî'nin şerh ettiği üçüncü eseri de Mem û Zîn mesnevisidir. Şârîh bu esere yaptığı şerhe "*Feyzu'l-Kadiri'l-Metin Şerhu Kitabı Mem ve Zin*" adını vermiştir. Celâlî'nin yaptığı bu şerh 2 cilt halinde 2018 yılında İstanbul'da İhvan Neşriyat tarafından basılmıştır.

Şârîh, şerhine besmele, Allah'a hamd, Hz. Peygambere salat ve selam getirerek başlar, Daha sonra eser hakkında birtakım bilgiler verir.

Molla Musa, şerh yaparken önce kaynak metinden konunun bütünlüğünü göz önünde bulundurarak bir ya da birkaç beyti harekeli verdikten sonra beş başlık altında kaynak metni şerh eder. Celâlî, eserin tamamında bu yolu izlemiştir.

Birinci başlık dil başlığıdır. Bu başlıkta beyitlerde geçen her bir kelimenin anlamını verir, izah etmesi gereken Kürtçe gramer kuralları var ise onları açıklama cihetine gider, ikinci başlıkta konu ile alakalı belagat konularına değinir, üçüncü başlıkta beytin Arapça çevirisini yapar, dördüncü başlıkta beytin günümüz Kürtçesini verir, beşinci başlıkta ise ta'likata yer verir. Molla Musa; dil, belagat ve ta'likat başlıkları altında konuyu izah ederken zaman zaman ayetlerden, hadislerden, klasik şairlerin şiirlerinden ve İslam âlimlerinin ileri sürdüğü görüşlerden örnekler de verir.

2.1.5. Kürtçe Mevlid

Kürtçe Mevlid, XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. Yüzyılın birinci yarısında yaşayan Mela Huseynê Bateî'nin Kürtçe telif ettiği manzum eseridir. Tespit edilebildiği kadarıyla bu eser, Kürt dili ve edebiyatı sahasında yazılan ilk manzum mevlittir. Eser 16 bölüm olup en eski nüshası Rusya'nın St. Petersburg kentinde Aleksander Jaba'nın (1801-1894) koleksiyonundaki 1791-92 tarihli nüshadır.

Molla Musa el-Celâlî, Mela Huseynê Bateî'nin telif ettiği bu Kürtçe mevlide şerh yazmıştır. Şârîh, bu esere yaptığı şerhe "*Feyzu'l-Kadiri'l-Mubdî Şerhu'l-Mevlidi'l-Kurdî*" adını vermiştir. Yapılan bu şerh İstanbul'da basılmıştır.

Şârîh, esere besmele, Allah'a hamd, Hz. Peygambere salat ve selam getirerek başlar, daha sonra yaptığı şerhe "*Feyzu'l-Kadiri'l-Mubdî Şerhu'l-Mevlidi'l-Kurdî*" adını verdiğini, yaptığı bu işin ahiret gününde kendisine sevap olarak döneceğini umut ettiğini söyler.

Şârîh, Kürtçe Mevlidi şerh ederken önce kaynak metinden konunun bütünlüğünü göz önünde bulundurarak bir ya da birkaç beyti harekesiz verir. Verilen bu beyitleri iki başlık altında şerh eder. Birinci başlık dil başlığıdır. Bu başlıkta beyitlerde geçen her bir kelimenin anlamını verir, izah etmesi gereken Kürtçe gramer kuralları var ise onları açıklama cihetine gider, ikinci başlıkta ise beytin Arapça çevirisini yapar.

2.1.6. Nehcu'l-Enam

Nehcu'l-Enam, Molla Halil es-Si'irdî'nin (1754-1843) Kürtçe telif ettiği manzum bir eserdir. Eser mesnevi türünde yazılmış, 22 bölüm ve 273 beyitten oluşmaktadır. Konular genel olarak akait, ilmihal ve tasavvuttur.

Molla Musa el-Celâlî, şerh ettiği Kürtçe eserlerden birisi de Molla Halil es-Si'irdî tarafından telif edilen Nehcu'l-Enam adlı eserdir. Şârîh bu esere yaptığı şerhe “*Feyzu'l-Kadiri'l-Allâm Şerhu Nehci'l-Enâm*” adını vermiştir. Yapılan bu şerh İstanbul'da İhvan Neşriyat tarafından basılmıştır.

Şârîh, şerhe besmele, Allah'a hamd, Hz. Peygambere salat ve selam getirerek başlar. Daha sonra kaynak eser, müellifin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verir.

Şârîh, Nehcu'l-Enam'ın şerhini yaparken her bölümün başında, o bölümde işlenen konu hakkında bilgiler verir. Daha sonra kaynak metinden konunun bütünlüğünü göz önünde bulundurarak bir ya da birkaç beyti harekesiz verir. Verilen bu beyitleri iki başlık altında şerh eder. Birinci başlık dil başlığıdır. Bu başlıkta beyitlerde geçen her bir kelimenin anlamını verir, izah etmesi gereken Kürtçe gramer kuralları var ise onları açıklama cihetine gider, ikinci başlıkta ise beytin Arapça çevirisini verir. Şârîh, gerek dil başlığı ve gerekse beyitlerin Arapça çevirisi başlığı altında; ayetlerden, hadislerden, klasik şairlerin şiirlerinden ve İslam âlimlerinin görüşlerinden örnekler vererek konuyu izah eder.

2.2. Şerh Yazmasının Sebebi ve Gayesi

Şerh kelimesi sözlüklerde “bir şeyi kesmek, dilimlemek, kesip yarmak; genişletip yaymak; açıklamak, izah etmek, şerh etmek, yorumlamak; sözün kapalı kısımlarını açıklayıp anlaşılır hale getirmek” anlamlarına gelip bu işi yapana da *şârih* denir. (İbn Manzûr, 1890:497). Şerh kavramı Kur'an'da *sadr* kelimesiyle birlikte “kalbi açmak yani ferahlatmak” manasında kullanılmıştır (En'âm, 6/125 2012). Şerhin ıstılahı manasını da gerek nesir gerekse manzum türünde yazılan metinlerin okuyucular tarafından daha doğru ve daha kolay bir şekilde anlaşılması gayesiyle söz konusu metinleri daha iyi anladığı kanaatinde olan kişiler tarafından yapılan açıklamalar, şeklinde ifade etmek mümkündür.

XVI-XIX. yüzyılları arasında Kürt Dili ve Edebiyatı sahasında manzum türünde birçok eser telif edilmiştir. Telif edilen bu eserlerin kahr ekseriyetlerinin konusu dinî niteliklidir. Molla Ahmedê Cizîrî, Ahmedê Hanî, Melayê Bateî ve Molla Halil es-Si'irdî bu

şahsiyetlerdendir. Arapça, Farsça ve Türkçe şiir yazan şairlerin şiirleri arasında olduğu gibi Kürtçe şiir yazan şairlerin şiirleri arasında da anlaşılması güç şiirler, beyitler ve kavramlar bulunmaktadır. Molla Musa el-Celâlî, bu eserleri okurken güçlüklerin farkına varmış dolayısıyla kendi dönemindeki ya da daha sonraki dönemlerdeki okurların bu metinleri doğru bir şekilde anlamalarını sağlamak gayesiyle problemin hal çaresini bulma cihetine gitmiştir. Bu nedenle Molla Musa söz konusu şairlerin şiirlerinin diğer insanlar tarafından doğru anlaşılmasını sağlamak, beyitlerde bulunan müşkil durumları açıklamak, şiirlerde geçen kavramların yanlış anlaşılmasını önlemek ve bu şiirlerden anladıklarını diğer insanlarla paylaşmak gayesiyle bu metinleri şerh etmiştir. Ayrıca şerh ettiği eserlerle geçmişe ait olan bilgi ve kültür birikimini yeni nesillere aktarmayı da hedeflemiştir.

2.3. Yaptığı Şerhin Özellikleri ve İzlediği Yol

Kürt edebiyatında daha çok mensur şerhler yapılmıştır. Molla Musa da bu geleneğe uyarak manzum metinlere mensur şerh yazmıştır. Celâlî, genel olarak şerhini kısa tutmuş ve müellifin ya da şairin kast ettiği manayı derinlemesine inmeden özlü bir şekilde ifade etmiştir. Şârih, Arapça ve Kürtçe telif edilen dini ya da edebi eserlere şerh yazarken dil olarak Arapçayı tercih etmiştir. Bize göre Arap dilini seçmesinin nedeni, kendisinin medreselerde Arapça tedrisat görmesi ve hedef kitlesinin de genel olarak medrese ehli olmasından kaynaklanmaktadır.

Molla Musa el-Celâlî diğer eserlerinde olduğu gibi konumuz olan eserlere şerh yazarken de sadece Arap alfabesini kullanmıştır. Ancak kaynak metni yazarken Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki medreselerde tedrisatın yapıldığı Kürtçenin Kurmanci lehçesinin ses fonetiğine uyarlanmış Arap alfabesini kullanmıştır. Şârih, şerh yazarken kaynak eserle şerhi bir arada bulundurmaya tercih etmiştir. Şerhi adlandırırken de kaynak eserle şerhi bir arada ifade edecek bir adlandırma yolunu seçmiştir. Örneğin Ahmed-i Hanî nin Mem û Zin adlı mesnevisine yazdığı şerhe “*Feyzu'l-Kadiri'l-Metin Şerhu Kitabi Mem û Zin*” adını vermiştir.

Celâlî, şerhlerine besmele, Allah’a hamd ve Hz. Peygambere salavat getirerek başlamıştır. Daha sonra klasik Arapça da gelenek olan “*emmâ ba’du/ bundan sonra*” ifadesinden sonra müellifin biyografisini verir. Daha sonra eser hakkında genel bilgiler

verdikten sonra gerekli gördüğü bölümlerde eserin konusu ile alakalı İslam âlimlerinin görüşlerine de yer verir.

2.4. Şerh Yaparken Kullandığı Metot

Molla Musa, metinleri şerh ederken geleneksel şerh metodunu kullanmıştır. Bu yöntemi kullanmak için bir şârihin her şeyden önce şerh edeceği kaynak metnin dilini iyi derecede bilmesi yani o dilin lügatinden, etimolojisinden ve o dildeki lafızların zamanla kazandığı ya da kaybettiği manalardan haberdar olması gerekir. Bununla birlikte eserin vücut bulduğu dönemin kültürünü ve sosyolojik yapısını tanınması da çok önemlidir. Bütün bunların yanında şârihin şerh edeceği kaynak metni açıklayacak kadar İslami ilimlere, belagat, felsefe, mantık, tarih, tıp vb. bilim dallarına da vukufiyetinin olması gerekir. Ayrıca şerh yapan kişinin iyi bir şârih olabilmesi için ileri derecede Arapça ve Farsçayı da bilmesi lazımdır.

Molla Musa el-Celâlî'nin ilmi hayatına ve arkasında bıraktığı eserlere baktığımızda kendisinin derin bir İslamî bilgiye sahip olduğunu anlamak mümkündür. Eserleri incelendiğinde kendisinin tarih, felsefe, mantık ve belagat ilimlerine aşina olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Arapça telif ettiği eserler de gösteriyor ki kendisi bu dili ana dili gibi bilmektedir. Kendisinin ana dilinin Kürtçenin Kurmanci lehçesi olması hasebiyle bu dilin de inceliklerine vakıf bir âlimdir.

Celâlî bu ilimi donanımına sahip bir şahsiyet olarak konumuz olan Kürtçe manzum eserlere şerh yazmıştır. Konunun anlaşılabilmesi için Celâlî'nin yazdığı şerhleri üç kategori de ele almak gerekir. Birinci kategoride *Nûbihara Piçûkan*, *Akîdeya İmanê ve Nehcu'l-Enam*'ı, ikinci kategoride *Kürtçe Mevlid*'i, üçüncü kategoride de *Mela Ehmedê Cizîrî Divanı* ile *Mem û Zîn*'i ele almak gerekir.

Molla Musa, birinci kategoriye koyduğumuz manzum metinlere şerh yazarken önce şerh edeceği metni verir daha sonra metnin şerhine geçer. Kaynak metni verirken konunun bütünlüğüne dikkat ederek bazen bir beyit bazen de bir kaç beyti harekesiz bir şekilde verir. Şârih, şerh edeceği metinde geçen her bir kelimenin lügat manasını verdikten sonra metinde geçen gramer konularını ehemmiyetine göre uzun ya da kısa izah eder. Metinde geçen kelimelerin anlamlarının daha iyi açıklanması veya ilgili gramer konusunu anlaşılır hale getirmek için de bazen ayetlerden, hadislerden, Arap şiirinden ya da İslam âlimlerinin ilgili konuyu ele alış şekline örnekler verir. Kaynak metni Arapçaya çevirip

kısaca izah ettikten sonra metinde asıl kast edilen manayı verir ve metinde saklı olan anlam dünyasını ortaya çıkarmak için de bazen ayetlerden, bazen hadislerden bazen de klasik Arap şairlerin şiirlerinden örnekler verir. Kürt dili ve edebiyatı sahasında yazılan edebi metinlerin içerisinde Ahmedî Hanî'nin *Nûbihara Piçûkan* adlı eseri aruz vezninin kullanılması açısından zirve noktalardan biri olması nedeniyle Molla Musa bu metni şerhe başlamadan önce aruz ilmi hakkında da kısaca bilgi vermiştir.

Şârih, ikinci kategoriye koyduğumuz manzum metni şerh ederken yukarıda birinci kategorideki metinler için izah edilenlerin dışında eserin bazı bölümlerinin başında, bölümde işlenen konu hakkında birtakım izahatlarda bulunur. Yaptığı izahatlarda konu ile alakalı İslam âlimlerinin görüşlerine de sık sık yer verir.

Celâli, üçüncü kategoriye koyduğumuz manzum metinleri şerh ederken yukarıda birinci ve ikinci kategorideki metinler için izah edilenlerin dışında kaynak metnin Arapça çevirisini verdikten sonra söz konusu beyitlerin günümüz Kürtçesini de verir. Günümüz Kürtçesini verirken memleketi olan Doğubayazıt şivesini kullanmaktadır. Beyitleri, diyer iki kategoridekilerin aksine harekeli verir. Kaynak metnin Arapça çevirisi ve günümüz Kürtçesinden hemen sonra beyitlerde geçen belagat konularına değinir. Konuyu; ayet, hadis, klasik Arap şiiri ve İslam âlimlerinin konu hakkında ileri sürdükleri görüşlerle açıklar. Daha sonra kaynak metinle alakalı ta'lik³ konusunu işler. Şârih, burada kaynak metinden ne anladığını ifade eder yani kendi yorumunu ekler.

Molla Musa, müelliflerin eserlerinde sundukları fikirlerin sahîh bir şekilde anlaşılması ve izah edilebilmesi adına yaptığı şerh çalışmalarında dikkate şayan bir özellik de şudur ki o, şerh edeceği kaynak metnin sadece bir nüshasını dikkate alıp şerh etmemiştir. Bunun aksine imkânlar ölçüsünde şayet var ise eserin diğer nüshalarına da ulaşmış, varsa nüsha farklarına da dikkat ederek şerhini yazmıştır.

Sonuç ve Öneriler

Molla Musa el-Celâli'nin, Kürtçe yazılan bazı manzum eserlere yazdığı mensur şerhler üzerine yapılan bu araştırma neticesinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

³ Ta'lik, şerhle alaklı bir kelimedir. Arapçadan dilimize geçmiş "ilişmek, yapışmak anlamına gelir. İstılahı manası hâşîye amacıyla yapılan ilaveler ve açıklamalar demektir. Bununla birlikte yorum içeren hâşiyelere ta'lik diyenler olduğu gibi, ta'liki bir metnin bazı kısımlarının tashihi ya da izahı veya daha fazla bilgilendirmek amacıyla ilave edilmiş olan mülâhazalar ve hâşiyeye göre daha özel ve önemli açıklamalar diye tarif edenler de vardır. Geniş bilgi için bkz. (Yazar, 2011:13).

Molla Musa, yaptığı şerhlerde “Geleneksel Şerh Metodunu” tercih etmiştir. Bu yönüyle kendisinden önce şerh yapan şârihlerin kullandıkları metodları kullanmaktan kaçınmamıştır.

Şârih, şerh ettiği eserlerin tamamında kullandığı dil Arapçadır. Vardığımız kanaate göre eserleri şerh ederken Kürtçeyi ileri derecede bilmesine rağmen Arapçayı seçmesinde iki amacı vardır. Birincisi, hedef kitlesinin medrese ehlinin olması, ikincisi ise bu eserlerden Arapların da istifade etmelerini sağlamaktır.

Celâli'nin kullandığı dil sadedir, anlaşılması zor, kelime ve kavramları kullanmaktan imtina etmiştir. Bu üslubunu, hem Arapçada hem de Kürtçede göstermiştir.

Molla Musa, telif edilen eserlere şerh yazarken tek bir nüsha ile yetinmemiş, imkânlar ölçüsünde kaynak metnin var olan diğer nüshalarına da ulaşmış, varsa nüsha farklılıklarını da göz önünde bulundurarak açıklamalarını yapmıştır.

Celâli, şerh yaparken, müellifin anlatmak istediklerini anlaşılır hale getirmek için zaman zaman Kur'an'dan, Hadis'ten, klasik Arap şiirinden ve İslam âlimlerin konu hakkında serdettikleri sözlerden örnekler vermiştir. Bunu yaparken en çok Kur'an'dan ayetler getirmiştir.

Molla Musa'nın yaptığı şerhler incelendiğinde kendisinin ileri düzeyde İslamî ilimlere hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Şârih, İslamî ilimlerin yanında tarih, edebiyat, belagat, mantık ve felsefe ilmine de vakıftır.

Şârih, şerh ettiği eserlerin orjinal metinlerini verirken bazılarını harekeli bazılarını da harekesiz vermiştir.

Molla Musa daha fazla açıklama ihtiyacı duyduğu kısımları “belagat” başlığı altında ele alıp açıklamıştır.

Şârih, şerhini yaparken zaman zaman okuyuculara seslenmekte, bu metotla okuyucularıyla bağlantı kurup onların dikkatlerini yaptığı şerhe çekmeyi amaçlamıştır.

Celâli, şerh yaparken yer yer tekrarlara düşmüştür. Özellikle belagat başlığı altında yaptığı izahatlar da kurduğu cümleler arasında bazen fark bulunmamaktadır.

Molla Musa, Nûbihara Piçûkan'ın şerhini yaparken dibace bölümünde kaynak metni verdikten sonra şerh kısmını dil başlığı altında verip Arapçaya çeviriye geçmektedir.

Ancak dibace kısmından sonraki bölümlerde kaynak metni verdikten sonra metin şerhini dibacenin aksine “şerh” başlığı altında yapmıştır. Bu da şârîhin zaman zaman kullandığı metotta farklı yollar denediğini göstermektedir.

Yaptığımız araştırmaya göre Şârîh; Kürtçe Mevlid, Nehcu'l-Enam, Akîdeya İmanê ve Nûbihara Piçûkan adlı eserlere yazdığı şerhler birbirinden bağımsız bir vaziyette 2010 yılında İstanbul'da Sembol Yayınları tarafından basılmıştır. Bu dört eser daha sonra yine İstanbul'da İhvan Neşriyat tarafından *Mecmuatu'l-Fuyûdât* ismiyle tek cilt halinde basılmıştır.

Molla Musa el-Celâlî, kaynak metinde geçen kelimelerin anlamlarını verirken konuyu izah etmek için zaman zaman Kürtçenin dilbilgisi kurallarını teferruata boğulmadan anlatmıştır.

Günümüzde bölgemizde Arapçayı iyi derecede okuyup anlayan okuyucu sayısının oldukça azalması nedeniyle yapılan bu şerhlerin, imkân varsa Kürtçeye yoksa Türkçeye çevrilerek yeniden yayınlanması ve daha geniş bir okuyucu kitlesine kavuşturulmasının gerekliliği hususu önem arz etmektedir.

Şârîh, konuyu izah etmek ve sözünü daha güçlü hale getirmek için zaman zaman faydalandığı eserlerin sadece isimlerini zikretmiştir. Araştırmacı ve akademisyenlerin yapılan bu şerhlerden yeterince faydalanabilmeleri için işin uzmanları tarafından bu eserlerin günümüz ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde tahrîç ve tedkikleri yapıp yeniden yayınlanmalıdırlar. Böyle bir çalışmanın yapılması durumunda söz konusu eserlerden azami derece istifade edilme imkânının doğacağı muhakkaktır.

Yapılan bazı şerhlerde kaynak metin harekeli verilmişken bazılarında hareke kullanılmamıştır. Arap alfabesiyle okuma güçlüğü çeken akademisyen, araştırmacı ve okurların bu eserleri doğru okumaları için kaynak metinlerin tamamı harekeli bir şekilde yeniden yayınlanmasının gerekli olduğu müşahade edilir.

Kaynakça

Benek, A. (Direktör). (2017, Mayıs 29). Wext Çawa Derbas Bû—Beşa 292, *TRT KURDÎ*.

Celâlî. (2009a). *Nûru'l-Basar fî Menâkibi'l-Eimmeti'l-İsney Aşer* (1. bs). Sembol Yayınları.

- Celalî, M. M. (t.y.). *Şerhu Ebyâti Târihu 'l-Hulefâ* (1. bs). Sembol Yayınları.
- Celalî, M. M. (1997). *Bazı Şüphelere Cevaplar* (1. bs). Sembol Yayınları.
- Celâlî, M. M. (2003). *Mecmuatu 'l-Ulum*. Şefkat Yayıncılık.
- Celalî, M. M. (2005). *Mecmûatu 'l-Kasâid* (1. bs). Sembol Yayınları.
- Celalî, M. M. (2006a). *Mecmuatu 'l-Fetâvâ* (1. bs). Sembol Yayınları.
- Celalî, M. M. (2006b). *Mecmûatu 'l-Fevaid* (1. bs). Sembol Yayınları.
- Celalî, M. M. (2006c). *Mecmuatu 'l-Makâsid* (1. bs). Sembol Yayınları.
- Celalî, M. M. (2007). *Mevlid ve Divan* (1. bs). Sembol Yayınları.
- Celalî, M. M. (2008a). *Hâşiyetun 'alâ İşârâti 'l-İ'câz* (1. bs). Sembol Yayınları.
- Celalî, M. M. (2008b). *Kızıl İcaz Şerhi* (1. bs). Sembol Yayınları.
- Celalî, M. M. (2008c). *Şerhu Kasâidi İbnü 'l-Fâriz* (1. bs). Sembol Yayınları.
- Celalî, M. M. (2009b). *Celâu 'l-Ayneyn fî Menâkıb-i 'l-Hateneyn Osman zî'n-Nûreyn ve Alî Ebî's-Sıbteyn* (1. bs). Sembol Yayınları.
- Celalî, M. M. (2009c). *El-Envâru's-Satia Fi 'l-Ecvibeti Ani 'l-İ'tirâdâti 'l-Vârideti Alâ 'l-Hulefâi 'l-Erbaati* (1. bs). Sembol Yayınları.
- Celalî, M. M. (2009d). *Mecmuatu 'r-Resâil* (1. bs). Sembol Yayınları.
- Celalî, M. M. (2009e). *Nefyu 'l-Ciheti ve 'l-Hulûli ve 'l-İttihâdi ve 'l-Mekân 'anil 'llâhi 'l-Vahidi 'l-Kahhâri 'r-Rahmân* (1. bs). Sembol Yayınları.
- Celalî, M. M. (2009f). *Senau 's-Sakaleyn fî Menâkıb-i 'ş-Şeyheyn Ebî Bekir Es-Sıddık ve Ömer El-Farûk* (1. bs). Sembol Yayınları.
- Celalî, M. M. (2009g). *Ta'likât 'Alâ Haşiyeti 'l-Kızılçı 'Alâ Tasrifî 'l-Eşnevî* (1. bs). Sembol Yayınları.
- Celalî, M. M. (2010a). *Feyzu 'l-Kadiri 'l-Allâm Şerhu Nehci 'l-Enâm* (1. bs). Sembol Yayınları.

- Celâlî, M. M. (2010b). *Feyzu'l-Kadiri'l-Mennân Şerhu Aqîdeti'l-Îmân* (1. bs). Sembol Yayınları.
- Celâlî, M. M. (2010c). *Feyzu'l-Kadiri'r-Rahmân Şerhu Newbihârâ Biçûkân* (1. bs). Sembol Yayınları.
- Celâlî, M. M. (2012). *Mecmuatu'l-Fuyûzât* (1. bs). İhvan Yayınları.
- Celâlî, M. M. (2018a). *Feyzu'l-Kadiri'l-Metin Şerhu Kitabu Mem ve Zin* (1. bs, 1-2). İhvan Yayınları.
- Celâlî, M. M. (2018b). *Hediyetu'l-Fakîr Fî Beyâni Ezkâri'l-Kadîr* (1. bs).
- En'âm 6/125. (2012). *Kur'an-ı Kerim*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Gecit, M. S. (2015). Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Batevi Sempozyum Bildirileri. *Molla Musa Celâlî ve Kürtçe Mevlit Üzerindeki Şerh Çalışması*, 157-182.
- Geçit, M. S. (2017). Uluslararası Din Bilimleri Çalıştayında. *Medrese Eğitiminde Yeni Bir Teklif: Molla Musa El-Celâlî Örneği*, 491-503.
- Güler, H. (2019). *Molla Musa el-Celâlî'nin Hayatı, Eserleri ve İslam Mezheplerine Bakışı* [Yüksek Lisans Tezi]. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hanî, A. (1992). *Nûbar, Latin Alfabesine Çeviren, Zeynelabidin Zınar* (1. bs). Fırat Yayınları.
- Hanî, A. (2008). *Eqîdeya İmanê, (Analiz ve Şerh: Kadri Yıldırım)* (1. bs). Avesta Yayınları.
- Hanî, A. (2010). *Mem û Zin* (1. bs). T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İbn Manzûr, C. M. b. M.-E. (1890). *Lisanu'l-Arab* (1. bs, C. 2). Daru'l-Me'arif.
- Melayê Cizîrî. (2011). *Dîwana Melayê Cizîrî (Berhevkar: Tehsin İbrahim Doski)* (1. bs). Sipîrêz.
- Sönmez, N. (2015). Hâfız-ı Şîrâzî – Melayê Cizîrî Karşılaştırması (Aşk, Gül, Bülbül, Rinde, Züht ve Dini Semboller Açısından). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(Ekim 2015), 137-149.

Yazar, S. (2011). *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği* [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Youssef, A. (2019). *Molla Musa el-Celâlî'nin Nahiv ve Sarf'taki Metodları* [Yüksek Lisans Tezi]. İğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EKLER

Molla Musa el-Celâlî'nin Kürtçe eserlere yazdığı şerhlerden örnek sayfalar:

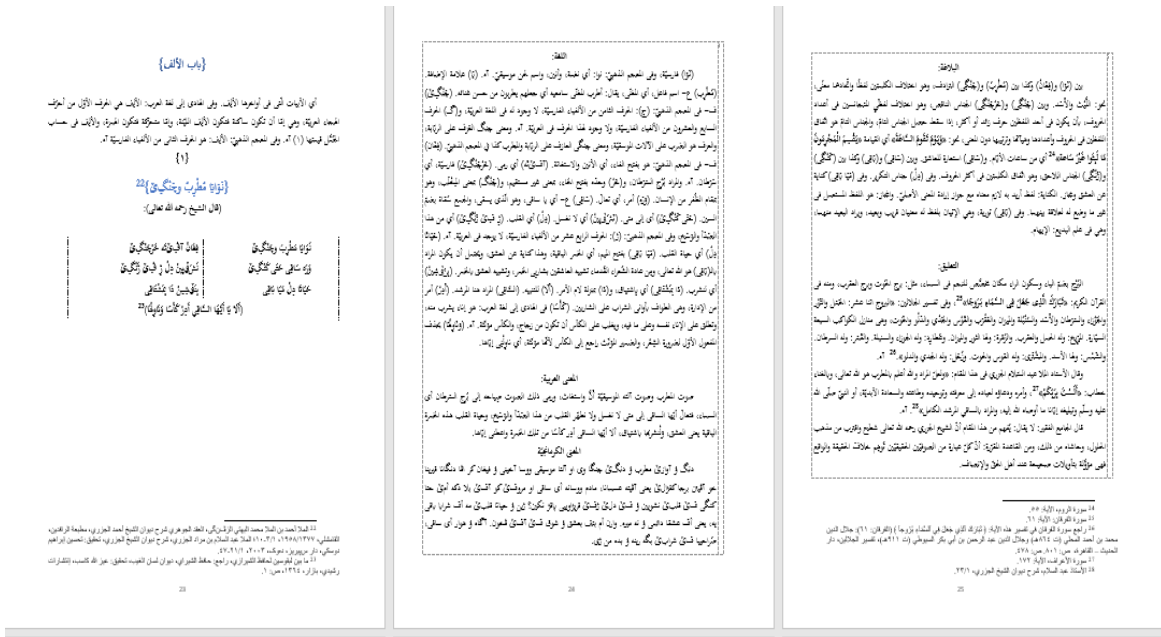
مجموع رسائل الأستاذ الملا موسى الجلابي
سلسلة الأدب الإسلامي الكردي
(*)

فیض القدير الباري
شرح دیوان الملا أحمد الجزري
(١)

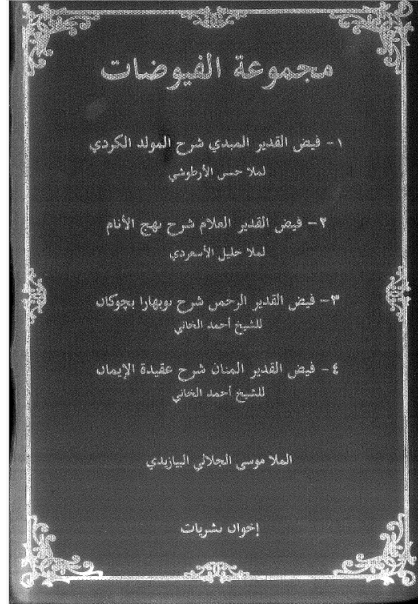
لسیدا ملا موسی الجلابی البیازیدی
(رحمة الله تعالی)

التصحيح والتعليق:
الملا محمد فريد بن الملا موسى الجلابي
أ.د. محمد صالح بن الملا موسى الجلابي

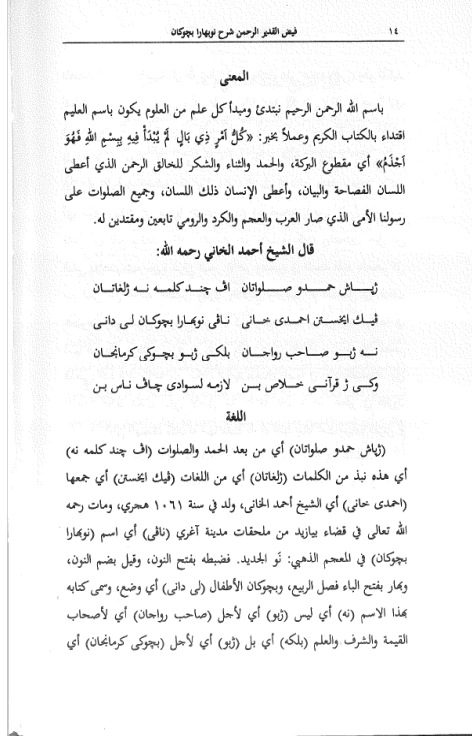
Şekil 1: Feyzu'l-Kadiri'l-Barî Şerhu Divanu'l-Mela Ehmed el-Cizîrî'nin kapak sayfası

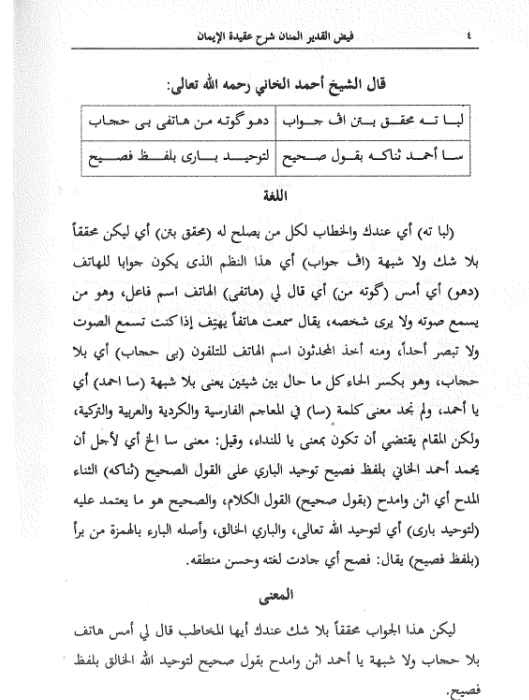
Şekil 2: Feyzu'l-Kadiri'l-Barî Şerhu Divanu'l-Mela Ehmed el-Cizîrî'nin örnek sayfaları

Şekil 3: Kürtçe Mevlid, Nehcu'l-Enam, Nûbihara Piçukan ve Akideya İmanê'nın şerhinin bir arada bulunduğu eserin kapağı

Şekil 4: Feyzu'l-Kadiri'r-Rahmân Şerhu Newbihârâ Bîçûkân'nın örnek sayfaları

Şekil 5: Feyzu'l-Kadiri'l-Mennân Şerhu Aqîdeti'l-İmân'nın örnek sayfaları

الباب الأول

في ميحج الحمد

قال الناظم رحمه الله تعالى:

حمد بى حد بو خدای علمین	أو خدای دایه مه دین مبین
أم کرینه أمأ خیر البشر	تسابع وی مقتدای نامور
أو خدای مالک ملک عظیم	دایه مه میراثا قرآناکرم
دین مه کر کامل ونعمت تمام	یعنی دامه أحمد ودار السلام

اللغة

(حمد) الحمد هو الثناء باللسان على قصد التعظيم سواء تعلق ذلك الثناء بالنعمة أو بغيرها. والشكر فعل ينبئ عن تعظيم المنعم لكونه منعماً سواء ذلك الفعل باللسان أو بالجان أو بالأركان (بى حد) بياء غير خالصة للنفي والسلب، والحد هو منتهى الشيء أي بلا نهاية (بو) مخفف من زبو أي لأجل (خدای علمین) أي رب العالمين (أو خدای) أي هو الرب (دایه) فعل ماض أي أعطى (مه) ضمير المتكلم مع الغير (دین مبین) الدين هو ما شرعه الله تعالى على لسان نبيه من الأحكام، والمبين اسم فاعل من أبان أي أتضح، وهذا إشارة إلى أن الحمد هنا مقابلة النعمة (أم) ضمير المتكلم مع الغير (کرینه) فعل ماض أي جعلنا، والنون المفتوحة للجمع لكنه باعتبار المفعول (أمأ خیر البشر) الأمة الجامعة، والجمع أمم، والخير اسم تفضيل بمعنى الأفضل، والبشر الإنسان ذكراً

قال الناظم رحمه الله تعالى:

صل يا رب على خير البشر	تا هین طبرو بخون بر شحر
أو حبيب رهنيا هفت آسمان	هر دو عالم قالب أو روح روان
خاکبای احمد أو بیت الحرم	لو شریفن زرم و رکن و مقام

اللغة

(صل) فعل أمر (على خير البشر) معناه واضح (تا) بمعنى حتى (هین) أي توجد (طبر) أي ما يطير بجناحه (بخون) أي تترنم (بر شحر) أي على الشجر (أو ضمير غالب راجع إلى خير البشر (رهنيا) أي ضياء (هفت آسمان) أي سبع سموات (هر دو عالم) أي عالم الغيب والشهادة، أو عالم الأرواح والأشباح، أو الثقلان (قالب) أي جسد (أو روح روان) في المعجم الذهبي: روان بمعنى الروح، وقال الشيخ إبراهيم الجابري في شرح جوهره التوحيد: للشهر علم تعدد الروح في كل جسد، وصرح العز بن عبد السلام بأن في كل جسد روحين: إحداها روح اليقظة التي أجرى الله تعالى العادة بأنها إذا كانت في الجسد كان الإنسان مستيقظاً، فإذا خرجت منه نام، وراحت تلك الروح للنمات. والأخرى روح الحياة التي أجرى الله تعالى العادة بأنها إذا كانت في الجسد كان حياً فإذا فارقت مات. (خاکبای احمد) أي تراب قدمه (أو بيت الحرم) أي تلك الكعبة للمظنة (لو) للتعليل أي لذلك (زرم) بر عند الكعبة (رکن) أي ركن البيت (مقام) أي مقام إبراهيم على نبينا وعليه السلام.

المعنى

صل يا رب على خير البشر حتى توجد الظفر وترنم على الأشجار، وذلك الحبيب هو ضياء لل سبع السموات وكلا العلمين جسد، وهو ﷺ روحه وتراب قدمه ﷺ هو ذلك البيت الحرم، ولذلك شرف بر زرم و رکن البيت ومقام إبراهيم ﷺ.

Şekil 6: “Feyzu'l-Kadiri'l-Mubdi Şerhu'l-Mevlidi'l-Kurdi” in örnek sayfaları

فیض القدير المبدی شرح مولد النبی	۱۰
وکی کو دگل وی عمل زبی بکی	تو ایمان و اسلام کامل دکی
معانی ز بو وی اقرن گوہ بدی	تو معبودی بالحق تونی زبل خدی

اللغة

(وکیکن) أي ولكن (قه بک) أي قطعاً أحدها (بى بکی) أي بدون الآخر (تابین) أي لا يكون ولا يوجد فلا يوجد مؤمن ليس بمسلم ولا مسلم ليس بمؤمن (مسلمانی) أي الإسلامية الحقيقية (بى هو دوان) أي بدوئها (تابین) أي لا توجد لأن من آمن بالقلب ولم يعمل بالظاهر كان مؤمناً عاصياً، ومن عمل بالظاهر فقط ولم يؤمن بالقلب كان منافقاً (تو) أي أنت (معانی شهدی) أي معنى كلمة الشهادة (كو باور بکی) أي إن أيقنت وأذعنت بمعنى كلمة الشهادة (تلفظ) أي التكلم باللسان (اگر قادری بى بکی) أي إن كنت قادراً به بأن لم تكن أحرى (زى كتری تو) أي أنت من الكفر (بى شك) أي بلا شك وشبهة (هو خارج دکی) أي تخرج نفسك عن الكفر (ولی) أي ولكن (اصل دینی) أي أصل الدين (تو حاصل دکی) أي تحصل أنت (وکی کو دگل وی) أي إن كنت مع ذلك التصديق والنطق بكلمة الشهادة (عمل زبی بکی) أي تعمل أيضاً (تو ایمان و اسلام کامل دکی) أي تكمل أنت الإيمان والاسلام، فالعمل من كمال الإيمان، وهو يزيد بزيادته وينقص بنقصه كما هو المشهور عند الأشعرين (معانی زو وی) أي للمعاني لكلمة الشهادة (اقرن) أي هذه المكتوبات (گوہ بدی) أي استمع إليها (تو معبودی بالحق تونی زبل خدی) أي لا معبود بحق ومستحق العبادة غير ذات الواجب الوجود تعالی وتقدس، وكلمة بل بمعنى غير في لغة

بعضهم عبارة سعد الإسلام شرح نوح الأنام هكذا فمعناها لا معبود إلا إلهنا أي معنى الشهادة التفصيلي ان تيقن وتصديق أن لا معبود إلا الله.

المعنى

ولكن لا يوجد أحدهما بدون الآخر والإسلامية الحقيقية لا توجد بدوئها، وإن أيقنت وأذعنت مفهوم كلمة الشهادة ونطقت بها أيضاً إن كنت قادراً على النطق أخرجت نفسك عن الكفر وحصلت أصل الدين وإن عملت بفعل المأمور به واجتنب المنهي عنه بعد التصديق والنطق بكلمة الشهادة فقد استكملت الإيمان والاسلام والمعاني لكلمة الشهادة هذه فاستمع إليها لا معبود بحق ومستحق للعبادة غير ذات الواجب الوجود تعالی وتقدس.

اعلم أيها المخاطب المنصف الذي هو بالأخلاق الفاضلة منصف إننا نريد أن نقل بعض عبارات بعض العلماء العظام والفحول الكرام بعون الملك العلام لتوضيح هذا المبحث وتفصيل هذا المقام فنقول:

قال العلامة ابن أبي العز الحنفي في شرح العقيدة الطحاوية:

اختلف الناس فيما يقع عليه اسم الإيمان اختلافاً كثيراً؛ فذهب مالك والشافعي وأحمد والأوزاعي وإسحق بن راهويه وسائر أهل الحديث وأهل الظاهر وجماعة من المتكلمين إلى أنه تصديق بالجان وإقرار باللسان وعمل بالأركان. وذهب كثير من أصحابنا إلى ما ذكره الطحاوي رحمه الله تعالى أنه الإقرار باللسان والتصديق بالجان. ومنهم من يقول: إن الإقرار باللسان ركن زائد ليس بأصلي. وإلى هذا ذهب أبو منصور الماتريدي رحمه الله تعالى. ويروى عن أبي حنيفة رضي الله تعالى عنه وذهب الكرامية إلى أن الإيمان هو الإقرار باللسان

Şekil 7: Feyzu'l-Kadiri'l-Allâm Şerhu Nehci'l-Enâm'in örnek sayfaları

فيض القدير المتين شرح كتاب مم وزين

الجزء الأول

تأليف

ملا موسى الجلابي البيازندي

فيض القدير المتين شرح كتاب مم وزين

الجزء الثاني

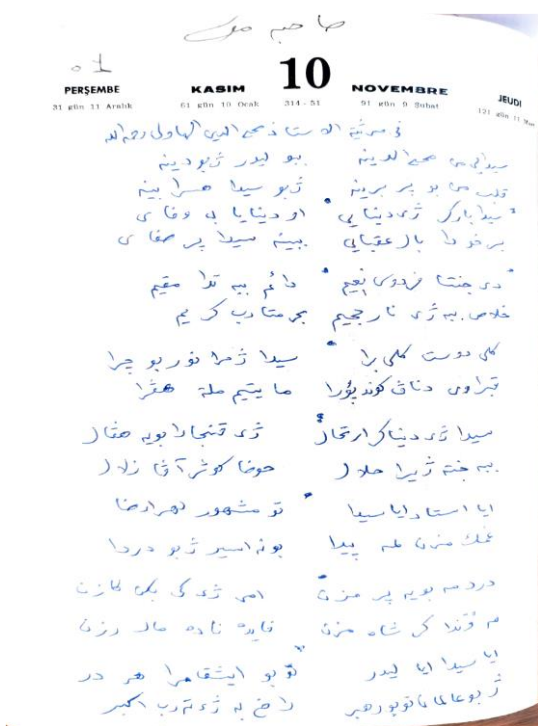
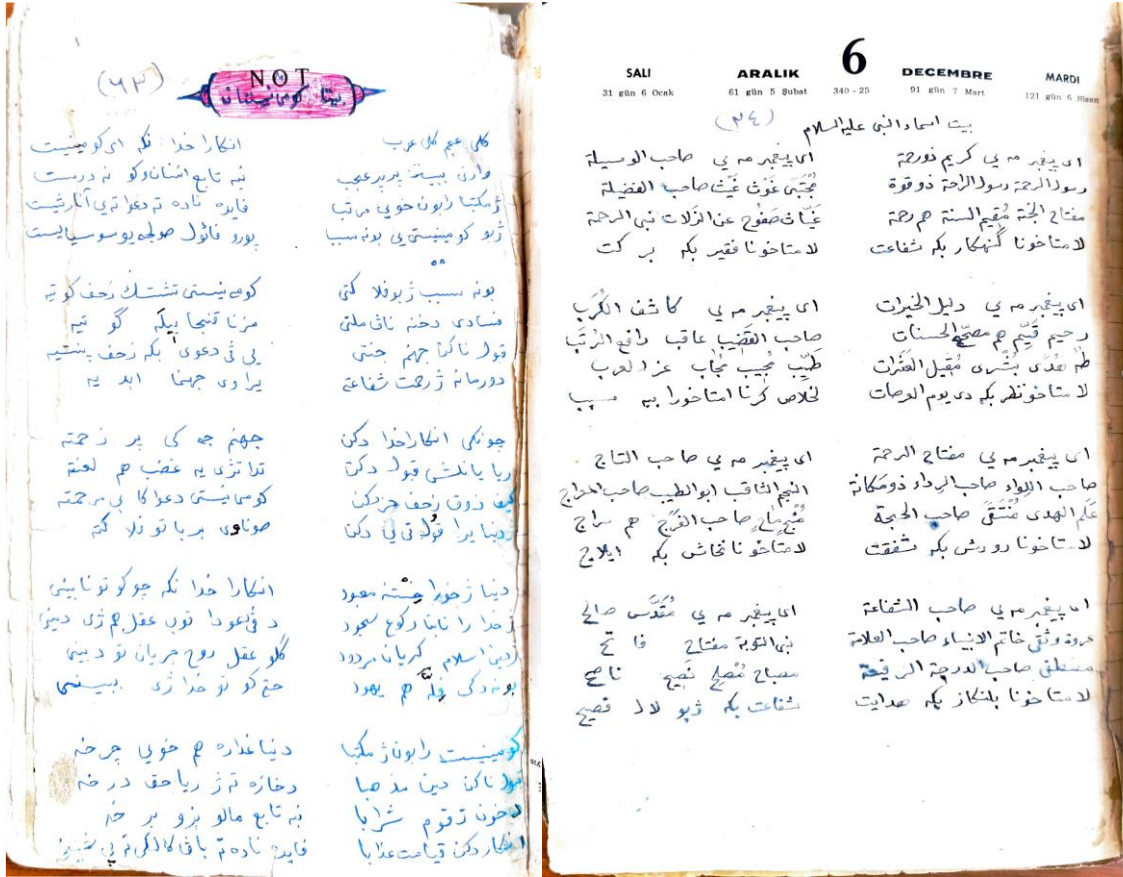
تأليف

ملا موسى الجلابي البيازندي

Şekil 8: Feyzu'l-Kadiri'l-Metin Şerhu Kitabi Mem ve Zin'nın 1.ve 2. Cildinin Kapağı

<p>قال الشيخ الحان رحمه الله تعالى: أَفْ عَالَمٌ وَ آدَمِيٌّ وَ مَشْهُودٌ * أَفْ تَكْبَرُ وَ مَا يَسْبِيحُ مَوْجُودٌ عَيْشَانُ يَنْهَى بِنَهْ سِنَانَهُ وَ نُشْرُ * نُشْرَانُ رِيَاضِ خَلْقِ وَالْأَنْشُرُ أَنْشُرِي نَهْ بَلْقَطَانُ دُو عَالَمٌ * مَوْجُودٌ كَبِيرٌ غَرَضٌ جِهَ آدَمُ آدَمُ يَحْدُو نَسْكَ زِي هَسْرُ ذُوَانَهْ * نَسْكَ حَرْفَهْ زِي أَنْشُرُ كَيْفَ فَكَانَهْ الْمَعْنَى:</p> <p>قوله: أف عالم أي إشارة إلى القريب أي هذا العالم. قوله: آدمي أي في المعجم الشيء أن كلمة آدم تأتي بمعنى إنسان. قوله: مشهود أي الظاهر من الخلق. قوله: أف تكبر أي يمكن العلم أن الأمور المتعقبة ثلاثة واجب وهو ما اقتضى ذاته وجوده أو كان وجوده ضروريا لوجود الباري تعالى وبتبع وهو ما اقتضى ذاته عدمه أو كان عدمه ضروريا كشيء الباري تعالى ويمكن جازم وهو ما استوى امتاعه وعدم امتاعه أي ليس وجوده ضروريا لعدمه كما سوى الله تعالى من المخلوقات. قوله: عيشان أي جميعهم وكلهم. قوله: نه به أي بك. قوله: مداره مدار الشيء ما يدور عليه ومدار الأمر ما يجري عليه. قوله: دير أي تدبير أموره الدينية والدنيوية. قوله: فياض وهو بفتح فتشديد صيغة مبالغة أي الدهاب الجواد. قوله: رياض بكسر الراء جمع روضة أو بفتح فتشديد صيغة مبالغة أي المطوع المذلل بصفة اسم الفاعل يقال رياض الشيء أي طوَّعه. قوله: خلق والأمر أي علم الخلق وعلم الأمر. قيل عالم الخلق من سطح العرش الأسفل إلى مركز الثواب وعلم الأمر ما فوق العرش. وقيل عالم الخلق هو العالم</p>	<p>المحسوس ويسمى بالملك وعالم الأمر هو العالم الإلهي ويسمى بالملكوت وهذا القياس من قوله تعالى في سورة الأعراف: ﴿أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾. قوله: أمرى ته بلفظ كن أي أمرك الذي صدر بلفظ كن وهو صيغة أمر من كان يكون وهذا إشارة إلى قوله تعالى: ﴿يَمَّا نُفُؤُا إِذَا نُزِدْنَا أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾. قوله: ذو عالم أي عالمها وما عالم الأشياء وعالم الأرواح يشير إلى ذلك بقوله الأبي: أصبح مرخص ز ناسوت * أرواح مسوسين بالاهسوت وقيل: هما علما الغيب والشهادة. وقيل: هما علما الأكون والإنسان. قوله: موجود كرن أي أوجدتها. قوله: غرض وهو بفتح العين والمجاجة والقصد يقال فهمت غرضك أي قصدك. قوله: جه حرف استفهام. قوله: آدم جواب الاستفهام والمراد به النوع الإنساني. قوله: آدم بجوه أي نفسه وشخصه. قوله: بك ز هرد وانه أي فرد من أفراد هذين العالمين. قوله: بك حرفه أي حرف واحد من أمر كن والمراد بالحرف النفس كما يصرح بذلك بقوله: حرفا كو مه گویی نفس هوره أي نفس من نفوس النفوس الأولى على صحيفة العالم. المبالغة:</p> <p>في الجمع بين عالم وآدم التضاد والتناسب. وبين مشهود وموجود الجناس اللاحق، والبيت الثاني تلميح إلى قوله تعالى: ﴿أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾. وبين فياض ورياض التناسب على تقدير. وبين خلق والأمر التضاد، والبيت الثالث تلميح إلى قوله تعالى: ﴿يَمَّا نُفُؤُا إِذَا نُزِدْنَا أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾. وبين بك و ذو التناسب. وبين كن وكان جناس الاستفراق</p>	<p>المعنى بالعربية: هذا العالم وهؤلاء البشر وهذا الخلق الظاهر وما سوى ذلك من الموجودات كلها تحتاج إلهيا في تدبير أمرها يا خالق رياض عالمي المحسوسات والغيبيات. أمرك الذي صدر بلفظ "كن" أوجدت عليين وما العرش من ذلك؟ الغرض من ذلك هو آدم. إن آدم بناته هو أحد العالمين. إنه حرف من لفظ كن فكان. واللهي بالمهجة الكرمانيّة: أف عالم و بشرو خلق و غير وان ز موجودات نام محتاج ته نه د تدبيرا أمرى خود دا با خالق جيمس علما حسى وحيي. أو أمر ته بي جي بويه بلفظ كن أوى دو عالم جي كيه. غرض ز وى چه به ؟ غرض آدمه. آدم فردك ز أفراد هردو علما به. آدم حرفك ز لفظ "كن فكان" به. التعليق: أشار الشيخ الحان إلى أن الإنسان هو المخلوق الذي خلقت من أجله الأكون لأنه مخلوق عاقل ومن حقه أن يسود الأرض ولذا جعله الله تعالى خليفة في الأرض وبتة إلى أن الخلق تم بلفظ كن وقد ذهب بعض المفسرين إلى أن حرف الكاف في كن يؤول بالكون وحرف النون بالإنسان وعلى هذا فإن آدم مثلا الإنسان هو أحد هذين الطرفين كما قاله الشيخ الحان. وفي الصلوي على الجلابي: آدم مأخوذ من آدم الأرض فخلقته من جميع أجزائها وكانت ستن جزأ ولذلك كانت طباع بينه سبعين طبعاً وتمتارة الطهار والصور ستن وعاش من العمر تسعمائة وستين. آء.</p>
--	--	---

Şekil 9: Feyzu'l-Kadiri'l-Metin Şerhu Kitabi Mem ve Zin'nın örnek sayfaları

۷۷۵

از قَصْرِ مِ بَلَنْكَانِمِ
 دَانِمِ رَحْمَتَمِ دِخَانِمِ
 پِي ظَانِمِ مَرَوَقَتِ اَزِمِ
 لَكُونَهَا ذُو دَلِنِمِ

هـ

اَزِمِ دِكَمِ زَرَه نَزَرِي
 خَوِي مِلِنِ كَهْكَارِي
 اَزِي چَا كَمِ دِ قَبْرِ طَارِي
 عَفْوَكُم مَه اَمِّي رِي بَارِي
 اَللّٰهُ وَتَقَاتِ قِيَامَتِ رَا بَدِ
 رَوْزِ نَزْدِكِي لَسْرِيَا كَمِ
 كَالِ اِنْسَانَا پَر خَرَابِه

Şekil 10: Kendi el yazısıyla yazdığı Kürtçe kasidelerinden örnek sayfalar

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 4, Cilt: 4, Sayı: 4

Aralık-2023

MAKALE BİLGİLERİ

Molla Musa Celâli'nin Eserlerinde İslam Mezhepleri

Islamic Sects in the Works of Molla Musa Celali

YAZAR

Hüseyin GÜLER

MEB, guler_0104@hotmail.com

ORCID: 0009-0006-5895-2188

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 04.11.2023

Makale Kabul Tarihi: 05.12.2023

Sayfa Aralığı: 216-241

ÖZET

Molla Musa Celâlî, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşamış ve o bölgede çok iyi tanınan önemli bir müelliftir. Hayatını tamamen ilme adanmış medrese geleneğinden gelen ve İslamî ilimlerin çeşitli alanlarında eserler telif etmiş büyük bir âlimdir. Özellikle de İslam mezhepleriyle ilgili eserler yazmasından dolayı değerlendirilmesi gereken bir husustur. Bu makalede Celâlî'nin eserlerinde İslam mezhepleriyle ilgili bölümünü oluşturan kısımları ele alınarak kendilerinin İslam mezhepleriyle ilgili görüşleri, mezhep isimleri ve tasnif yöntemiyle alakalı değerlendirmelerde bulunulmuştur. Celâlî'nin mezhep tasnifine geçmeden önce mezhep kavramı üzerinde durulmuş ve kısaca da olsa mezhep kavramıyla ilgili bilgi verilmiştir. Sonrasında Müslümanlar arasında çıkan ilk ihtilafların hangileri olduğu ile ilgili sırasıyla açıklanmıştır. Bu ihtilaflardan sonra ortaya çıkan ana fırkaların sayısı, ortaya çıkma sebepleri ve kendi aralarında kaç gruba ayırdıkları hakkında bilgi verilmiştir. Bunu yaparken öncelikle ana (büyük) mezhepler hakkında bilgi verilmiş ve ilk dönem mezhep tarihçilerinin bu mezheplerle ilgili görüşleri, tasnif yöntemleri ele alınmıştır. Daha sonra da Molla Musa Celâlî'nin, İslam mezheplerini kaç ana fırkaya ayırdığını, ilk olarak hangi fırkayla başladığını, bu fırkaların alt kollarının kaç tane olduğu ve bunlarla ilgili görüşlerinin ne olduğu hakkında bilgi verilmiştir. Genel olarak mezhep tarihçilerinin tasnif yöntemi ile Celâlî'nin tasnif yöntemi karşılaştırılarak değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Molla Musa, Mezhep, Fırka, Tasnif, İslam Mezhepleri, İhtilaf.

ABSTRACT

Mullah Musa Celâlî, who lives in Eastern Anatolian Region, is an important and wellknown writer in that region. He is a great scholar who devoted his life completely to science, comes from the madrasa tradition and published works in various fields of Islamic sciences. This is an issue that should be evaluated especially because he writes works about Islamic sects. In this article, the parts of Celâlî's works related to Islamic sects are discussed and evaluations are made regarding their views on Islamic sects, sect names and classification method. Before analyzing Celâlî's sect classification, the concept of sect is emphasized and brief information is given about the concept of sect. Afterwards,

it is explained in order which the first conflicts between Muslims are related to. Information is given about the number of main sects that emerged after these conflicts, the reasons for their emergence, and how many groups they are divided among themselves. While doing this, first of all, information about the main sects is given and the views of the early sect historians about these sects and their classification methods are discussed. Then, information is given about how many main groups Mullah Musa Celâli divides the Islamic sects into, which sect he starts with first, how many sub-branches of these sects there are, and what his views are about them. In general, evaluations are made by comparing the classification method of sect historians and the classification method of Celâli.

Keywords: Mullah Musa, Sect, Faction, Classification, İslamic sects, Dispute.

GİRİŞ

Bilindiği üzere Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat ettikten sonra Müslümanlar arasında çeşitli ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Başta bu ihtilaflar için imandan çıkmayı gerektirmeyen meselelerdi. Ancak daha sonra bu ihtilaflar gittikçe artmış ve zamanla itikadi sorunları ortaya çıkarmış ve bu ihtilaf konularının etrafında çeşitli görüşler ve fırkalar ortaya çıkmıştır. Bu fırkalar gün geçtikçe kendilerine taraftar bulmuş ve böylece İslam'da mezhep dediğimiz anlayışlar baş göstermiştir. Buna bağlı olarak ta Müellifler, ilk dönemlerden itibaren başlayarak bu mezheplerin ortaya çıkış sebeplerini ve bunların hangi mezhepler olduğu gibi konularda araştırma yapmış ve eserler telif etmişlerdir. Bu eserler telif edilirken her mezhep mensubu, kendisinin tâbi olduğu mezhebi merkeze alarak yani daha çok kendi mezhep anlayışına göre tasnifler yapmıştır. Bu da mezhepler tarihi yazıcılığı denilen ve daha sonra birer fırka geleneğine dönüşen bu faaliyetin, fırka tasnifçiliği süreci içerisinde pek çok tasnif ortaya çıkmıştır.

İlk mezhepler tarihçileri, özellikle itikadi mezhepleri çeşitli şekillerde tasnif etmişlerdir. Aslında mezhepler tarihi alanında yazılmış eserlere bakıldığında, ilk mezhep tarihçileri genel anlamda Yetmiş Üç Fırka Hadis'ini temel aldıklarını ve bu doğrultuda çalışmalar yaptıklarını görmekteyiz. Nitekim bazıları bu yetmiş üç sayısına ulaşmaya çalışırken bazıları da bu sayıyı aşmamaya gayret etmiştir. Buna mukabil bazıları da bu yetmiş üç sayısını dikkate almadan fırka tasnifçiliği yapmıştır. Bu ilk dönem eserleri

incelediğimizde, düzenli olarak Hz. Peygamberden hemen sonra çıkan ihtilafları sırasıyla anlatırlar. Daha sonra da bu fırkaları ve görüşleri üzerinde dururlar. Örneğin; Bağdâdî, İsferyânî ve Şehristânî bu şahıslardan birkaçıdır. Bu geleneği daha sonra Âmidî ve Cürcânî gibi şahıslar da devam ettirmişlerdir. Bu geleneği günümüze aktaranlardan birisi de birçok eser kaleme almış olan Molla Musa Celâlî'dir.

Bu çalışmada Molla Musa Celâlî'nin İslam mezhepleri hakkında geniş olarak bilgi verdiği ve tasnif ettiği Mecmûatu'l ulûm ve er-Risaletu'd-daiyye ile muhabbeti Muaviyye adlı eserlerinin mezheplerle ilgili bölümleri ele alınacaktır. Konunun anlaşılması açısından ilk olarak mezhep kavramı hakkında genel bilgiler verilecektir. Daha sonra Celâlî'ye göre Müslümanlar arasında çıkan ilk ihtilafların hangilerinin olduğunu ve bunların ne sebeple zuhur ettiğiyle ilgili gerekçeler bildirilecektir. Ayrıca Celâlî'nin İslam mezhepleriyle ilgili tasnif yöntemi ve bu yöntemi hangi kıstaslara göre yapmaya çalıştığına dair bilgiler verilecektir. Bunlar yapılırken Çalışmanın daha objektif ve bilimsel olması açısından sadece Molla Musa Celâlî'nin değil, diğer İslam Mezhepleri tarihçilerinin de tasniflerine yer verilecektir. İlk önce mezheplerle ilgili eserler kaleme alan ana kaynakların yazarları hangi mezhebi nasıl açıkladığını ve kaç gruba ayırdıklarını belirterek Celâlî'nin mezhepleri tasnif etme yöntemiyle karşılaştırılacaktır.

Bu makale hazırlanırken benim yüksek lisans tezim olan "Molla Musa el-Celâlî'nin Hayatı, Eserleri ve İslam Mezheplerine Bakışı" adlı çalışmadan faydalanılarak hazırlanacaktır.

1. Molla Musa Celâli'nin Eserlerinde İslam Mezhepleri

1.1. Mezhep Nedir

Mezhep kavramı sözlükte; “ayrılmak, gitmek” anlamlarına gelen “zehebe” kökünden türemiş olup, bir konuda kanaat sahibi olmak, görüşünde olmak demektir. (Heyet: 2007, 240) Terim anlam ise, dinin aslî veya ferî hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve bunlardan hüküm çıkarıp yorumlamakta otorite olarak görülen âlimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya gösterdikleri sistem diye tanımlanabilir. (Üzüm: 2004, XXIX, 526)

Mezhep, İslam'ın itikadi ve ameli alandaki düşünce ekolleri denebilir ve dinin anlaşılma biçimi ile ilgili yansımasıdır. Siyasi, ictimai, iktisadi, coğrafi ve buna benzer sebepler, dinin anlaşılması yönünde belirli fikirlerin veya şahısların etrafında odaklaşmalara yol açmıştır. Bu farklılıklar zamanla sistematik özellik kazanıp, düşünceyi etkilemeye başlaması ve sosyal hayatta derin izler bırakıp varlığını sürdürmesi neticesinde “mezhep” olgusunu ortaya çıkartmaktadır. (Onat: 2003, 7) Bilindiği üzere Hz. Peygamber'den sonra farklı gruplar ortaya çıkmıştır. Bu gruplar giderek artmış ve mezhep kurucuları veya ilim insanları günümüze kadar mezhep kavramıyla ilgili farklı tanımlar ortaya koymuşlardır. Ancak baktığımızda Molla Musa Celâli eserlerinde kendisine has bir mezhep tanımı yapmamıştır.

Molla Musa Celâli aslında kendisinden önceki Bağdâdî,¹ İsferyânî,² Şehristânî,³ Âmidî⁴ ve Cürcânî⁵ gibi Kelam ve Mezheplerle ilgili alanda ün yapmış alimlerin yöntemini izlemiştir. Bu geleneği daha sonraki dönemlerde şark medreselerinde yetişen Şeyh Abdurrahman Aktepe⁶ ve Şeyh Cüneyd Zokaydî⁷ gibi alimler bu geleneği

¹ Yazarın ve ilgili kitabın tam ismi: Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdâdî el-İsferyânî et-Temîmî, **el-Fark Beyne'l-Firak**, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. (Bağdâdî: 1995)

² Yazarın ve ilgili kitabın tam ismi: Ebu'l-Muzaffer el-İsferyânî, **et-Tabsîr fi'd-Din ve Temyîzi'l-Firkati'n-Nâciyeti Ani'l-Firaki'l-Hâlikîn**, thk. Kemal Yûsuf el-Hût. (İsferyânî: 1983)

³ Yazarın ve ilgili kitabın tam ismi: Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ebîbekr Ahmed eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, thk. Emir Ali Mehna-Ali Hasan Faûr. (Şehristânî: 1993)

⁴ Yazarın ve ilgili kitabın tam ismi: Seyfüddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fi Usûli'd-Dîn**, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî. (Şehristânî: 2002)

⁵ Yazarın ve ilgili kitabın tam ismi: Seyyid Şerîf Cürcânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**. (Cürcânî: 2015)

⁶ Hayatı için bkz. (Bozan: 2013, I, 679)

⁷ Hayatı için bkz. (Bozan: 2013, I, 684)

sürdürmüşlerdir. Son olarak ta bu geleneği günümüze aktaranlardan biri de hemen hemen her alanda eser kaleme almış olan Molla Musa Celâlî'dir.

Kendileri Müslümanların düştükleri ihtilafları özellikle Mecnûatu'l ulûm⁸ ve er-Risaletu'd-daiyye ila muhabbeti Muaviyye⁹ adlı eserlerinin mezheplerle ilgili bölümünde bahsetmektedir. (Celâlî: 2003, 179-181)

1.2. Müslümanlar Arasında Çıkan İlk İhtilaflar

İlk mezhep tarihçilerine baktığımızda, hepsinin genel anlamda Hz. Peygamber'den sonra Müslümanlar arasında çıkan ilk ihtilaflara değindiklerini görmekteyiz. Bu durum aynı şekilde Molla Musa Celâlî için de geçerlidir. Molla Musa da kendinden önceki âlimler gibi Hz. Peygamber dönemine değinmekte ve Peygamberimizin (s.a.v.) vefatı esnasında Müslümanların tek bir akide üzerine olduğunu belirtir. Ancak görünürde müttefik aslında ise nifakını gizleyenleri hariç tutar. Yalnız efendimizin vefat etmesiyle birlikte Müslümanlar arasında ilk olarak imandan çıkmayı gerektirmeyen içtihadî konularda ihtilafların çıktığını belirtmiştir. Bu ihtilafları sırasıyla şöyle belirtmiştir.

1- Celâlî'ye göre Müslümanlar arasında ilk ihtilafın, kırtas hadisesi olarak bilinen Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ölüm hastalığı sırasında söylediği sözler üzerine sahabe arasında tartışma olduğunu belirtir. Celâlî bu konuya değinmekte ve peygamberimizin bir kağıt isteyip vasiyetini yazmak istemesine karşın Hz. Ömer (r.a.)'in de O'nun sağlığını gerekçe göstererek itiraz ettiğini ve bize Kur'an yeter dediğini, bu durumun sahabe arasında tartışmalara sebep olduğunu açıklamaktadır. (Celâlî: 2003, 179)

Daha önce söylediğimiz üzere Celâlî'nin bu ilk ihtilaflarla ilgili görüşleri diğer klasik kaynaklardaki görüşlerle uyumlu olduğu görülmektedir. Nitekim Şehristani, Âmidî ve Cürcânî de ilk ihtilafın Kırtas hadisesinde meydana geldiğini ifade ederler. (Şehristani: 1993, 30; Âmidî: 2002, 37; Cürcânî: 2015, 745) Ancak Bağdâdî ve İsferyânî ise ilk ihtilafı Hz. Peygamber'in vefat konusu olduğunu ifade ederler. (Bağdâdî: 1995, 14-15; İsferyânî: 1983, 19)

2- Celâlî'ye göre ikinci ihtilaf konusu ise, Üsâme'nin ordusuna katılmayıp geri duranlar hakkındadır. Efendimiz şöyle buyurmuştur: "Üsâme'nin ordusunu hazırlayın, ona

⁸Kitabın mezheplerle ilgili olan bölümüne bakmak için (Celâlî: 2003, 177-199)

⁹Kitabın mezheplerle ilgili olan bölümüne bakmak için (Celâlî: 2009, 221-274)

katılmayana Allah lanet etsin.” Kimi sahabe buna uyulması gerektiğine hükmetti. Kimisi de Hz. Peygamberin hastalığının sonuçlanmasını beklemenin uygun olacağını düşündü. (Celâlî: 2003, 179)

3- Üçüncü bir ihtilaf konusu ise Hz. Peygamber’in (s.a.v.) vefatı hususundadır. Hz. Ömer’in (r.a.) kim Muhammed öldü derse kılıcıyla onun boynunu vuracağını ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ölmediğini hatta Hz. İsa (a.s.) gibi göğe kaldırıldığını ifadesine cevaben Hz. Ebubekir (r.a.) şöyle demiştir: “Kim Muhammed’e kulluk ediyorsa bilsin ki Muhammed ölmüştür. Ancak kim Muhammed’in İlah’ına kulluk ediyorsa bilsin ki O, diridir ve hiçbir zaman ölmeyecektir.” Bunun üzerine orada olan topluluk da Hz. Ebubekir’in (r.a.) bu sözlerini desteklemişlerdir. (Celâlî: 2003, 179-180)

4- Celâlî’ye göre, dördüncü ihtilaf konusu da Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Mekke de mi, Medine de mi, yoksa Kudüs te mi? Defnedileceği hususundadır. Tartışma esnasında birisinin, “Peygamberler nerede ölürlerse orada defnedilirler.” Hadisini onlara hatırlatması üzerine tartışma sonlandırılmıştır. (Celâlî: 2003, 180)

5- Celâlî’ye göre bir diğer ihtilaf konusu ise imamet, kimin peygamberimize varis olacağı ve zekâtı vermeyenlerle savaşma konusudur. Söz konusu ihtilafta, Hz. Ömer’in (r.a.) itiraz ederek zekât vermeyenlerle savaşılmamasını, Hz. Ebubekir’in (r.a.) ise zekât vermeyenlerle mücadele edilmesi gerektiğini söylemiştir. (Celâlî: 2003, 180)

6- Celâlî burada birkaç ihtilafı birlikte sıralamaktır. Söz konusu ihtilaflar, Hz. Ebubekir’in kendinden sonra hilafeti Hz. Ömer’e (r.a.) devretmesi, Hz. Ömer’in de (r.a.) vefatına yakın bir zamanda hilafeti şûra yöntemiyle Hz. Osman’a (r.a.) vermesidir. Sonraki ihtilaflar ise, Hz. Osman’ın (r.a.) ölümü, Hz. Ali (r.a.) ve Hz. Muaviye’nin hilafeti, Cemal vakası ve Sıffin savaşında meydana gelen olayların sonucunda ortaya çıktığını söylemektedir. (Celâlî: 2003, 180) Celâlî burada, Cürcânî’nin yöntemini izlemekte ve bu ihtilafların ayrıntısına inmemektedir. (Cürcânî: 2015, 746) Ancak Bağdâdî ve Şehristânî bu ihtilafları ayrıntılarıyla açıklamaktadırlar. (Bağdâdî: 1995, 15-17; Şehristânî: 1993, 31-35)

Molla Musa Celâlî, mezheplerin ortaya çıkmasına sebep olan bu ihtilafları belirttikten sonra, sahabe döneminin sonlarına doğru bu ihtilafların giderek artmaya başladığını ve bunun sonucunda Mabed el-Cüheynî, (Öz: 2003, XXVII, 281) Gaylan ed-Dımeşkî (Tunç:

1996, XIII, 414) ve Yunus el-Asvarî (Bağdâdî: 2011, 110) gibi kişilerin ortaya çıktıklarını söylemiştir. Bu kişilerin kaderi inkâr ederek kulların fiillerinde Allah'ın bir etkisinin ve takdirinin olmadığına hükmettiler. Bu şekilde ihtilaflar yayılmaya devam etti ve çeşitli görüşler ortaya çıkarak nihayetinde Müslümanların yetmiş üç fırkaya ayrıldığını söylemiştir.

1.3. Molla Musa Celâlî'nin Mezhepleri Tasnifi

Yetmiş üç fırka tabirinden anlaşılacağı üzere Celâlî'nin kendinden önceki âlimler gibi yetmiş üç fırka hadisini dikkate alarak fırkaların tasnifini yaptığını ve genellikle kendinden önceki mezhep tarihçilerinin yöntemini izlediğini görmekteyiz. (Örnek için bkz. Cürcânî: 2015, 744-746; Celâlî: 2003, 179-181) Molla Musa Celâlî, fırkaların tasnifine geçmeden önce her iki kitabında mezheplerle ilgili olan bölümde, Hz. Peygamberden (s.a.v.) rivayetle ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağıyla ilgili hadisi aktarmaktadır.

Söz konusu Hadis-i Şerif şöyle: “Şunu bil ki, Resulullah (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak ve bunların biri hariç diğerleri cehenneme gireceklerdir. O tek fırka ise benim ve ashabımın üzerinde olduğu yoldur. (İbn Mâce: Fiten, 17; Tirmizi: İman, 18; Ebû Davud: Sünne, 1; Dârimi: Siyer, 75; Hanbel: Müsned, 3) Celâlî bu hadisin sonuna, bu Peygamberimizin (s.a.v.) mucizelerindendir ve bu gerçekleşmiştir diyerek hadisi yorumlamaktadır. (Celâlî: 2009, 223) Kendileri mezheplerin tasnifinde bu yetmiş üç fırka hadisini temel alır ve bu çerçevede daha önceki mezhep tarihçilerinin yaptığı genel fırkaları sıralamaktadır. Ancak Celâlî'yi özgün kılan şey, bazı yerlerde kendi ifadelerine yer vermesi ve bazı fırkaları ciddi bir şekilde eleştirmesi ile önceki âlimlerden farklı olarak başka bilgiler vermesidir.

Celâlî, kendinden önceki mezhep tarihçileri gibi, mezhepleri Mu'tezile, Şia, Havâric, Mürcie, Neccâriye, Cebriyye, Müşebbihe ve Nâciye diye sekiz ana fırkaya ayırmaktadır. Sonra bu ana mezhepler hakkında bilgiler vermekte ve bu mezheplerin alt gruplarını da tek tek sıralayıp açıklamaktadır. Bazı grupları çok kısa açıklayıp geçerken bazılarını da daha ayrıntıya inerek ele almaktadır. Aslında bakıldığında Celâlî'nin bu fırkalar hakkında verdiği bilgiler, Seyyid Şerif Cürcânî'nin Şerhul-Mevâkifi ile karşılaştırıldığında bunlar arasında çok yakın bir benzerlik; hatta bazı ifadelerin aynı olduğu görülmektedir.

Dolayısıyla Celâlî bu fırkaların tasnifini yaparken tamamen Şerhu'l-Mevâkîfi referans aldığı söylemek mümkündür. (Cürcânî: 2015, 744-813; Celâlî: 2003, 179-199) Yalnız Celâlî, Cürcânî'den farklı olarak, başka bir kitabının fırkalar ile ilgili bölümünde ise sekiz ana fırkanın sadece isimlerini sıraladıktan sonra Şia'nın tarifini yaparak, Şia'nın yirmi iki gruba ayrıldığını söyler. Daha sonra da Şia'da en önemli üç fırkanın Gulat, Zeydiyye ve İmamiyye olduğunu ifade ederek bu fırkalar hakkında bilgi verir. (Celâlî: 2009, 223)

Celâlî, Mecmûatu'l-ulûm adlı eserinde İmamiyye'den bahsetmesine rağmen başka bir kitabında tekrar daha geniş bir şekilde bahseder. Yine Rafizî Fırkalar başlığı altında Zeydiyye, Keysaniyye, İmamiyye'den ve bunların alt gruplarına ayrıca değinmektedir. Aynı şekilde Galiyye'yi Şia'nın aşırılığa giden gruplarından sayarak bunlar hakkında da bilgiler verir. (Celâlî: 2009, 236-247)

Celâlî, Abdulkâhir el-Bağdadî'nin el-Fark Beyne'l-Fırak adlı kitabının Ravâfız bölümünden alıntı yaparak, Zeydiyye'nin üç, Keysâniyye'nin iki grubundan bahsettikten sonra İmâmiyye'den olan on beş fırkanın Zeydiyye, Keysâniyye ve Gulât'a muhalif olduğunu söyler ve bu muhalif on beş fırkanın isimlerini belirtir. (Celâlî: 2009, 247-255)

Ayrıca Celâlî, Allâme Seyyid Mahmud Şükri el-Âlusî'nin¹⁰ Muhtâsar et-Tuhfetu'l-İsnâ Aşeriyye adlı kitabından, bu kitabı yazan da Şah Abdulaziz Gulam Hekîm ed-Dehlevî'dir¹¹ alıntı yapar ve Şia Fırkasını; Şiatu Muhlisîn, Şiatu Tafdiliyye, Şiatu Seb'iyye ve Şiatu Gulât diye dört gruba ayırır. Gulat fırkasını da yirmi dört gruba ayırarak tek tek açıklar. Son olarak İmâmiyye fırkasını da otuz üç gruba ayırarak bunları tek tek açıklar. (Celâlî: 2009, 263-274)

Yine Celâlî, İmam Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm ez-Zâhirî'nin¹² el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal¹³ adlı eserinden alıntı yaparak Şia'yı, Zeydiyye'den

¹⁰ Asıl adı Ebu'l-Meâlî Cemâlüddin Mahmud Şükri b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlusî'dir. Âlusî ailesindedir. Kendileri edebiyatçı, tarihçi ve Selefiyye'ye bağlı olup yenilikçi bir din âlimidir. Geniş bilgi için bkz. (Yavuz: 1989, II, 548-549.)

¹¹ Asıl adı, Abdülaziz b. Ahmed b. Abdirrahim el-Ömerî el-Fârûki ed-Dihlevî'dir. Şah Veliyullah ed-Dihlevî'nin oğlu, Sirâcü'l-Hind unvanıyla bilinen müfessir ve muhaddistir. Geniş bilgi için bkz. (Koçyiğit: 1988, I, 188-189.)

¹² Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. (el-Bahisîn: 2007, 134.)

¹³ Kitap hakkında geniş bilgi için bkz. (ez-Zâhirî: t.y. 11-12.)

Cârûdiyye, Râfızâ'dan İmamiyye ve Gâliye diye üç fırkaya ayırır ve bunları tek tek açıklar. (Celâlî: 2009, 238-247)

Celâlî, söz konusu fırkaları açıklarken ilk önce kime nispet edildiğini belirtmekte, ardından fırkalar hakkında temel bilgiler vermektedir. Daha sonra da gerekli gördüğü yerlerde ise eleştiri yapmaktan geri durmaz. Fırkaları değerlendirirken genellikle fırkalar tarafından ileri sürülen fikirlerde Ehli Sünnet anlayışına göre eksik veya yanlış gördüğü yerlerde kendi perspektifinde tenkit etmektedir. Celâlî'nin çok ciddi yanlış veya çelişki gördüğü yerlerde bazı grupları tekfir bile ettiği, bazen de gruplar için alaycı bir üslup kullandığı da görülmektedir. (Celâlî: 2003, 183-184)

Celâlî, özellikle aşırılığa kaçan bazı fırkaları da Allah'a (c.c.) ve Peygamber'e (s.a.v.) iftira etmekle suçlar. Zaten Celâlî'nin, mezheplerle ilgili eserlerine genel olarak bakıldığında özellikle bazı eserleri Hulefâ-i Raşîdîn'nin döneminde meydana gelen olayları ele aldığını görmek mümkündür. Yine baktığımızda özellikle bazı eserleri Hz. Muaviye'yi sevmeye dair ve Şia'ya karşı itiraz ve tenkit amaçlıdır.

Celâlî'nin mezheplerle ilgili değerlendirmelerine bakıldığında özellikle daha çok Şia ve Şia'nın alt kolları üzerinde durduğu ve bunlara yönelik daha çok eleştiri yaptığı görülmektedir. Böyle bir tutum takınmanın sebebi ise aslında hepimizce malum olan Celâlî'nin yaşadığı Doğubayazıt ilçesinin İran'a yakın olmasının yanı sıra özellikle Iğdır ilinde yaşayan vatandaşlarımızın bir kısmının Caferî mezhebine mensup olmalarının etkisi olduğu söylenebilir. Nitekim Şia ve Şia'nın alt kollarından olan Caferîlerin özellikle ilk üç halife ve Hz. Muaviye'ye karşı olumsuz fikirler öne sürdükleri bilinmektedir.

Celâlî de büyük bir Ehl-i Sünnet âlimi ve savunucusu olarak, Şia ve Şia'nın aşırılığa giden diğer gruplarına karşı ciddi eleştiriler yöneltmektedir. Özellikle kitaplarının mezheplerle ilgili olan bölümlerinde bunu çok açık bir şekilde görmekteyiz. Hatta daha önce de söylediğimiz gibi bazı grupları tekfir etmekte bazı gruplara da bu aşırılıklarından dolayı lanet okumaktadır. (Celâlî: 2009, 242) nitekim Celâlî, Er-Risaletu'd-Daiyye ile Muhabbeti Muaviyye kitabının "Ehl-i sünnet ve'l-cemaat ile ehl-i bid'a ve'd-dalâlet arasındaki farklar" bölümünde Kur'an-ı Kerim'in şu ayetiyle başlayarak buna dikkat çekmektedir. *Dinlerini darmadağınık edip grup grup olan kimselerden olmayın. (Ki onlardan) her bir grup kendi katındaki (dinî anlayışı) ile sevinip böbürlenmektedir.*

(Rum: 30/32) Ayetten de anlaşılacağı üzere Celâlî, Müslümanların grup grup olup dağılmamaları gerektiğini ve Ehl-i Sünnetten başka fırkalara tabi olmamaları gerektiğini açıkça ifade etmektedir. (Celâlî: 2009, 223)

Celâlî, daha sonra Ehl-i Sünnet ile diğer gruplar arasında mevcut bazı farkların olduğu ve bunun da, Müslümanlar arasında birliğe, birleşmeye ve muhabbete engel olduğu için Allah'ın (c.c.) yardımıyla bu bazı fırkaları açıklanmasının gerektiğini ifade etmektedir. Bu açıklamalarla birlikte hak olan mezhepler ile dalâlette olan mezhepler birbirinden ayrılmış olur. Böylece Ehl-i Kiblenin içinden iftirayı, yalanı ortadan kaldırıp, hep birlikte tek vücut olup tek sözü söylemişler olurlar. Nihayetinde Ehl-i Sünnet, Allah'ın yardımıyla Ehl-i Şirk'e ve Ehl-i Küfr'e karşı daha güçlü olacaktır. (Celâlî: 2009, 223)

Celâlî'nin eserlerinde mezheplerle ilgili olan bölümlerine baktığımızda, İslam Mezheplerini geniş bir şekilde ele alsa da bu mezhepleri hangi kaynaktan aldığını genellikle bildirmemektedir. Yani mezhepleri açıklarken ve bu mezheplere bağlı grupları aktarırken herhangi dipnot sistemi kullanmaz. Dolayısıyla yazarın hangi bilgiyi hangi kaynaktan aldığını ya da hangi bilginin de kendisine ait olduğunu tam olarak ayırt etmek bazen mümkün görünmemektedir.

Bağdâdî İslâm fırkalarını sekize ayırır ve ilk önce Şia'dan başlar. (Bağdâdî: 1995, 19-25). İsferyânî, İslâm fırkalarını dokuza ayırır ve ilk olarak Şia'dan bahseder. (İsferyânî: 1983: 23-25). Şehristânî ise İslam fırkalarını altıya ayırır ve ilk önce Mu'tezile ile başlar. (Şehristânî: 1993, 56). Daha önce söylediğimiz üzere Celâlî, İslam mezhepleri hakkında değerlendirme yaparken bu konuların anlatımı, sıraya koyma biçimi ve tasnif şekli Âmidî (Âmidî: 2002, 40) ile Cürcânî'nin (Cürcânî: 2015, 746) taksimiyle aynıdır. Ancak dikkatlice tetkik edildiğinde her ne kadar Celâlî kaynak vermese de Şerhu'l-Mevâkıfı esas aldığı görülmektedir. Hatta ciddi bir karşılaştırmada İslâm fırkalarının hepsini bu kitaptan özetleyerek almış olduğu izlenimi vermektedir. Dolayısıyla Celâlî, Âmidî'nin tasnif biçimini esas alan Cürcânî'nin Şerhu'l-Mevâkıf'ını referans aldığını söylememiz mümkündür. (Cürcânî: 2015, 747; Celâlî: 2003, 181)

Molla Musa Celâlî, Cürcânî gibi İslam mezheplerini sekiz büyük (ana) fırkaya ayırır ve ilk olarak Mu'tezile fırkasıyla başlar. (Cürcânî: 2015, 747; Celâlî: 2003, 181) Bu fırkaları tasnif etmeden önce onlar hakkında genel bilgiler aktarmaktadır. Sonra da bu ana

fırkaların varsa alt kollarının kaç tane olduğunu söyleyerek bu alt kollar hakkında genellikle kısa da olsa bilgi vermektedir.

1.3.1. Mu'tezile

Mu'tezile, Arapça bir kelime olup "azl" kökünden türeyip ('an) harfi ceri ile kullanıldığında "uzaklaştırmak, ayırmak, ilişkisini kesmek" gibi anlamlara gelir. Mu'tezile kelimesi ise; ayrılanlar, köşeye çekilenler demektir. (Heyet: 2007, 504)

Mu'tezile ismi hicri ikinci asrın başlarında, büyük günah işleyenlerin durumu, tevhid, kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olması gibi konularda aklı ön planda tutmuş ve bu konularda diğer kesimlerden farklı olarak daha özgün görüşler söyleyen bir grup insan için kullanılmaya başlanmıştır. (Aydınlı: 2003, 28)

Mu'tezile'nin genel inanç temelini "Usûlü'l-Hamse" olarak şöhret bulan beş ilke oluşturmaktadır. Bu beş ilke Mu'tezile ile adeta özdeşleşmiştir. Bunlar olmaksızın Mu'tezile'den söz etmek mümkün değildir. Bu beş ilke oluşum sırasına göre şöyledir: 1) el-Menziletü beynel-Menzileteyn

2) el-va'd ve'l-void

3) el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-Nehyi ani'l-Münker

4) Tevhid

5) Adl (Aydınlı: 2003, 41-45)

Daha önce söylediğimiz üzere Celâlî, İslam mezheplerini tasnif ederken ilk olarak Mu'tezile mezhebinden bahseder. Mu'tezile'yi açıklarken bu mezhebin doğuşunu, görüşlerini hem sistematik olarak hem de ayrıntısıyla anlatmaz. Yani üzerinde fazla durmadan özet olarak aktarır. Yine bunu yaparken çok az eleştiri yapar. Ayrıca bu mezheple ilgili kendi görüşünü de belirtmez. Mu'tezile'nin Vâsıl bin Ata'nın taraftarları olduğunu ifade eder. Vâsıl b. Ata'nın ise Hasan Basrî'nin meclisinden ayrılıp büyük günah işleyen ne mümin ne de kafir olduğunu söylemiştir. Vâsıl b. Ata büyük günah işleyen kişi için "el menziletu beynel menzileteyn" hükmünü vermiştir. Çünkü Müminin medih ismine layık olduğunu, fâsık kişinin ise medhi hak etmediğini; ancak şahadet getirdiği için ve diğer hayırlı amelleri yaptığı için ne mümin ne de kâfir olduğu hükmünü

vermiştir. Ayrıca büyük günah işleyenin, tövbe etmeden öldüğü zaman cehennemde ebediyen kalacağını ancak azabının hafifletileceği hükmünü vermiştir.

Celâli, Mu'tezile'nin, kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu söylemeleri ve kaderi inkar etmeleri sebebiyle "el-Kaderiyye" diye isimlendirildiklerini aktarır. Kendilerini de 'Ashabı adl ve tevhid' diye adlandırır. Aslahın yani en güzelin Allah'a vacip olduğunu söylemişler ve kadim sıfatları yok saymışlardır. Çünkü Onlar şöyle derler: "Allah'ın, kulları için en iyiyi yaratması ve iyilik yapana da sevap vermesi vaciptir." Buna da Adalet demişlerdir. Taaddüdü kudemadan kaçırma gayesiyle Allah'ın zatına kaim kadim sıfatların varlığını inkar etmişlerdir. Buna da Tevhit demişlerdir. Çünkü Onların hepsi şöyle demişlerdir: "Kadimlik Allah'ın en has sıfatıdır. Bu hususta herhangi bir zat veya sıfat buna ortak olamaz."

Ayrıca Mu'tezile, Kelamullah'ın ses ve harflerden oluştuğunu; mahluk ve sonradan meydana getirildiğini iddia etmişlerdir. Ayrıca ahirette Allah'ın görünmeyeceği, hüsün ve kubuhun akli olduğunu ve Allah'ın fiillerinde hikmeti, maslahatı gözetmesi gerektiğine hükmetmişlerdir. (Celâli: 2003, 181) Celâli, Mu'tezile'nin bahsedilen bu konular hakkında aralarında ittifak ettikten sonra kendi içerisinde yirmi gruba ayrıldığını ve bu grupların birbirlerini tekfir ettiğini söylemiştir. Celâli'nin tasnifine bakıldığında Âmidî ve Cürçânî'nin tasnifiyle aynı olduğu görülecektir. (Celâli: 2003, 181; Âmidî: 2002, 41; Cürçânî: 2015 750) Bağdâdî, ve İsferyânî de bu firkaları yirmiye ayırmaktadır. Şehristânî ise onlardan farklı olarak, Mu'tezile'yi on ikiye ayırır. (Bağdâdî: 1995, 114; İsferyânî: 1983, 63; Şehristânî: 1993 59-96.)

Celâli, Mu'tezile'nin yirmi grubunu sırasıyla kısaca açıklamaktadır. Biz burada sadece isimlerini vermekle yetineceğiz. 1-Vâsiliyye 2-Amriyye 3-Huzeyliyye 4-Nazzâmiyye 5-Esvâriyye 6-İskâfiyye 7-Caferiyye 8-Bişriyye 9-Muzdariyye 10-Hişamiyye 11-Sâlihiyye 12-Hâbitiyye 13-Hadebiyye 14-Ma'meriyye 15-Sümâmiyye 16-Hayyâtiyye 17-Câhiziyye 18-Ka'biyye 19-Cubbâiyye 20-Behşemiyye. (Celâli: 2003, 179-186)

1.3.2. Şia

Kelime olarak "tâbi olmak, yardım etmek, misafiri uğurlamak, peşinden gitmek" anlamındaki -şâe'- kökünden gelmektedir. (Heyet: 2007 411) Terim olarak ise; Hz.

Ali'nin, Hz. Muhammed'den (s.a.v.) sonra imam olduğuna inanan, imametın sonuna kadar, Hz. Ali'nin (r.a.) soyundan devam edeceğini ileri süren toplulukların ortak adıdır.

Şia'nın Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken şekillenmeye başladığı, Hz. Peygamberin vefatından sonra da bir mezhep olarak çıktığı ağırlıklı olarak bütün Şiiiler tarafından kabul edilmektedir. Daha önce değinildiği üzere Şii anlayışın merkezinde Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından imam olarak atandığı kabul edilmektedir. (Onat: 1997, XXXV, 79)

Molla Musa Celâlî, Şia'nın kısaca tanımını yapar, sonra kaç gruba ayrıldıklarını belirtir ve bu gruplar hakkında tek tek bilgi verir. Daha önce de belirttiğimiz üzere Celâlî, bütün mezhepler arasında daha çok Şia üzerinde durmaktadır. Celâlî'nin, Şia gruplarını tasnifi, Âmidî ve Cürçânî'nin tasnif yöntemiyle aynıdır. (Âmidî: 2002, 54-70; Cürçânî: 2015, 767-787; Celâlî: 2003, 186-190) Bağdâdî ise Şia'nın temel fırkalarını üçe ayırır ve bunların toplamı on sekiz fırka olduğunu söyler. (Bağdâdî: 1995, 29-72). İsferyîni de Şia'nın temel fırkalarını üçe ayırır ve toplamı ise, on dokuz fırkadan oluştuğunu söyler. (İsferyîni: 1983, 27-45). Şehristânî ise Şia'nın temel fırkalarını beşe ayırır ve diğer gruplarla birlikte yirmi altı olarak verir. (Şehristânî: 1993, 169-228).

Celâlî, Şia'nın Hz. Ali'nin (r.a.) taraftarları olduğunu belirtir. Şia, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra Hz. Ali'nin (r.a.) imam olduğuna ve imametın O'ndan ve çocuklarından çıkmadıklarına inananlardır. Eğer İmamet çıkmışsa ya bu başkalarının yaptığı zulümle ya da O'nun ve çocuklarının takiyyesiyle çıkmıştır. Celâlî, Şia'nın yirmi iki gruba ayrıldığını ve her birinin diğerini tekfir ettiğini ifade eder. Şia'nın üç ana fırkasının **Gulât**, **Zeydiyye** ve **İmâmiyye** olduğunu söyler. (Celâlî: 2003, 186) Daha sonra da bu üç ana fırka hakkında bilgi verir.

Celâlî, **Gulât** fırkası hakkında bilgi vermeden bunların on sekiz gruba ayrıldıklarını söyler ve bu isimler hakkında kısaca bilgi verir. Bu isimleri şöyle sıralayabiliriz: 1-Sebeyye 2-Kâmiliyye 3-Beyâniyye 4-Muğiriyye 5-Cenahiyye 6-Mansuriyye 7-Hattâbiyye 8-Gurâbiyye 9-Zemmiye 10-Hişâmiyye 11-Zürâriyye 12-Yûnusiyye 13-Şeytâniyye 14-Rızâmiyye 15-Mufavvida 16-Bedâiyye 17-Nusayriyye ve İshâkiyye 18-İsmâiliyye. (Celâlî: 2003, 186-190).

Celâlî, **Zeydiyye** hakkında kısaca Zeyd b. Ali Zeynel-Âbidin'e mensup grubun ortak adıdır diyerek bunları üç fırkaya ayırır. Bu fırkalar hakkında kısaca bilgi verir. Bu üç fırka şunlardır: 1-Cârüdiyye 2-Süleymâniyye 3-Betîriyye. (Celâlî: 2003, 190-191)

Celâlî, **İmâmiyye** fırkasının Hz. Ali'nin imametine açık bir nasla hükmeden kişiler olduğunu söylemektedir. Bunlar sahabeyi tekfir etmişlerdir. İmameti Hz. Ali'den sonra Câfer-i Sâdık'a sevk etmişlerdir. Ancak imamet konusunda Câfer'den sonra ihtilafa düşmüşlerdir. Bunlar, İmameti daha sonra Câfer'in oğlu Musa Kazım üzerine karar vermişlerdir. Sonra Musa Kazım'ın oğlu Ali Rıza, sonra Onun oğlu Muhammed Taki, sonra Onun oğlu Muhammed Naki, sonra onun oğlu Hasan Zeki, daha sonra onun da oğlu yani beklenen imam, Muhammed Mehdî'ye vermişlerdir. (Celâlî: 2003, 191)

Ayrıca Celâlî, er-Risaletü'd-Daiyye ile Muhabbeti Muaviyye adlı eserinde hem İmamiyye hakkında kısaca başka bilgiler verir. (Celâlî:2009, 236) Hem de Allâme Seyyid Mahmud Şükri el-Âlusî'nin Muhtâsar et-Tuhfetü'l-İsnâ Aşeriyye adlı kitabından alıntı yaparak, Şia Fırkasını; **Şiatu Muhlisîn, Şiatu Tafdiliyye, Şiatu Seb'iyye** ve **Şiatu Gulât** diye dört gruba ayırır. Gulat fırkasını da yirmi dört gruba ayırarak tek tek açıklamaktadır. **İmâmiyye** fırkasını da otuz üç gruba ayırarak bunları tek tek açıklar (Celâlî: 2009, 263-274)

Yine Celâlî, aynı eserinde Abdulkâhir el-Bağdadî'nin el-Fark Beyne'l-Fırak adlı kitabından alıntı yaparak, Zeydiyye'nin üç, Keysâniyye'nin iki grubundan bahsettikten sonra İmâmiyye'den olan on beş fırkanın Zeydiyye, Keysâniyye ve Gulât'a muhalif olduğunu söyler ve bu muhalif on beş fırkayı açıklar. Bu on beş fırka sırasıyla şunlardır: 1-Kâmiliyye 2-Muhammediyye 3-Bâkiriyye 4-Nâvusiyye 5-Şumeytiyye 6-Ammâriyye 7-İsmâiliyye 8-Mübârekiyye 9-Mûseviyye 10-Kat'iyye 11-İsnâaşeriyye 12-Hişâmiyye 13-Zurâriyye 14-Yûnusiyye 15-Şeytâniyye. (Celâlî: 2009, 247-255)

Son olarak Celâlî, aynı eserinde bu sefer İmam Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm ez-Zâhirî'nin el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal adlı eserinden alıntı yaparak, Şia'yı Zeydiyye'den Cârüdiyye, Râfızâ'dan İmamiyye ve Gâliye diye üç fırkaya ayırır ve bunları tek tek açıklar. (Celâlî: 2009, 238-247)

1.3.3. Havâric

Hâricilik, “çıkılmak, ayrılmak, itaat etmemek” anlamındaki hurûc kelimesinden türemiştir. Hâricîler ise, çıkan, isyan edenler anlamına gelmektedir. (Heyet: 2007, 172-173) Hâricîler, daha önce Hz. Ali’yi (r.a.) destekleyip onun tarafında yer aldıkları halde, Sıffin Savaşında ortaya çıkan hakem olayı ile birlikte, Hz. Ali’ye (r.a.) karşı çıkararak onun ordusundan ayrılanlara denir. Bunlar, Allah’tan başka hüküm verecek yoktur; hükmü ancak Allah verir, sloganı etrafında birleşmişlerdir. Önceleri dinin emirlerini yerine getirmeyen ve yasakladıklarından kaçınmayan, yani büyük günah işleyen kimseleri tekfir etmişlerdir. Böylece Müslümanlar arasında itikâdî nitelikte ilk firkalaşma hareketi olduğu bilinmektedir. (Kubat: 2006, VI, 116-117)

Bağdâdî, Hâricilerin büyük firkalarını yediye ayırır diğer kollarıyla birlikte toplam yirmi firkaya ulaşmaktadır. Aynı şekilde İsferyânî’nin de taksimi bu şekildedir. (Bağdâdî: 1995, 72-113; İsferyânî: 1983, 45-95.) Şehristânî ise Hâricilerin büyük firkalarını sekize ayırır. Diğer gruplarıyla birlikte bu sayı yirmi iki olmaktadır. (Şehristânî: 1993, 131-160) Âmidî, Hâricilerin ana firkalarını yediye ayırır ve alt kollarıyla beraber bunları yirmi ikiye tamamlar. Cürcânî de aynen bu tasnifi yapar. (Âmidî: 2002, 73-84; Cürcânî: 2015, 789-801).

Celâlî ise, Hâricîler hakkında genel bir bilgi vermemektedir. Hâricîler’i; Âmidî ve Cürcânî’nin yaptığı tasnifin aynısını yaparak bunları yedi gruba ayırır ve varsa bu grupların da alt kolları hakkında kısa bilgiler vermektedir.

Bu yedi grup sırasıyla şöyledir: 1-Muhakkime 2-Beyhesiyye 3-Ezârîka 4-Necedât 5-Asfâriyye 6-İbâdiyye 7-Acârîde.

Celâlî, ayrıca İbâdiyye fırkasını Hafsiyye, Yezidiyye, Hârisiyye ve Kâilun diye dört gruba ayırır.

Celâlî, yine Acârîde Fırkasını da kendi içerisinde Meymûniyye, Hamziyye, Şuaybiyye, Hâzimiyye, Halefiyye, Etrâfiyye, Ma’lumiyye, Meçhûliyye, Sultiyye, Sa’lebiyye diye on gruba ayırmaktadır. (Celâlî: 2003, 191-195).

1.3.4. Mürcie

Mürcie, sözlükte “erteleme, geciktirme” anlamına gelen (rce) kökünden gelip “erteleyenler, geciktirenler” anlamlarına gelmektedir. (Heyet: 2007, 249).

Mürcie, İslam’ın ilk zamanlarında ortaya çıkmış, ılımlı ve uzlaşmacı fikirleriyle tanınmış itikadî ve siyasî bir fırkadır. Mürcie’nin tanımı üzerinde çeşitli rivayetler mevcuttur. Örneğin, ilk Mürcie’nin, Hz. Ali (r.a.) ve Hz. Osman’ın (r.a.) meselelerini erteleyen ve onların küfre girdikleri konusunda fikir beyan etmeyen kişilerdir. Veya nasıl ki küfürle birlikte taâtın fayda vermediği gibi, imanla beraber günahın da zarar vermeyeceğini iddia edenlere denir. Genel olarak denilebilir ki, büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah’a bırakarak, onların cennetlik veya cehennemlik olduklarına yönelik herhangi bir fikir ortaya koymayan kimselerdir. Mürcie’nin doğuşunu hazırlayan en önemli sebepler; Hâricî zihniyet, Emevî - Hâşimî çekişmesi ya da Emevîlerin siyasî ve ekonomik politikaları denilebilir. (Kutlu: 2002, I, 168-178)

Celâlî, bunların Mürcie diye isimlendirilmesinin sebebi ameli, niyetten sonraya bırakmalarındır. Yani amel, derece olarak niyet ve itikattan sonra gelir. Ya da işlenen günah imana zarar vermez. Tıpkı işlenen sevabın küfre fayda vermemesi gibi. Böylece kişilere ümit verirler. Buna göre ise, Mürcie lafzındaki hemzenin olmaması gerekir. (Celâlî: 2003, 195)

Şehristânî, Mürcie fırkasını altıya ayırmaktadır. (Şehristânî: 1993, 161-169) Bağdâdî ise Mürcie’yi beş fırkaya ayırır. Aynı şekilde İsferyânî, Âmidî ve Cürcânî de Mürcie’yi beş fırkaya ayırırlar. (Bağdâdî: 1995, 202-207; İsferyânî: 1983, 96-99; Âmidî: 2002, 85-89; Cürcânî: 2015, 801-805).

Celâlî, Mürcie Fırkasını beş gruba ayırarak bunlar hakkında kısa bilgiler verir. Bu beş fırka sırasıyla isimleri şöyle: 1-Yûsusiyye 2-Ubeydiyye 3-Gassâniyye 4-Sevbâniyye 5-Sûmeniyye. (Celâlî: 2003, 195-196)

1.3.5. Neccâriyye

Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr’ın kurduğu bir kelâm ekolüdür. Kurucusunun adına nisbetle Huseyniyye olarak ta anılır. (Öz: 2006, XXXII, 481-482)

Neccâriyye, Fiillerin yaratılması, istitaat, irade, vaidin kısımları gibi bazı usullerde Ehl-i Sünnete müvafıktırlar. Rü'yetin olmaması, hayatı ve kudreti nefyetmeleri, kelamın hâdis olduğu bu meselelerde Mu'tezile ile müvafakat eden Neccâriyye, İmanı; Allah'ı, Resullerini ve Müslümanların icma ettikleri ferâizi bilmektir, diye tanımladırlar. Bunları da Allah'a boyun eğerek ve dil ile tekrarlayarak yapmak gereklidir. İmanın her bir özelliğinin taât olduğu ve bir tane özelliğın imanın kendisi olmadığını ifade edip, iman artar fakat eksilmez hükmünü vermişlerdir. Neccâriyye, cismin hakikatı renk, tat, koku gibi bir araya gelen arazlar olduğunu söylerler. Bu arazlar bir araya geldiğinde cismi oluştururlar. Bu belki de cevherdir diye ifade ederler. Fakat İsferyânî burada onların çelişkiye düştüklerini söyler. Çünkü cevher, ancak kendisiyle kaim olacağı; arazın ise tek başına var olamayacağını söylemektedir. Bunlar, Kelâmullah'ın okunduğu zaman araz, yazıldığı zaman cisim olur, derler. Neccâriyye taraftarları, Kur'an'ın mahlukluğu meselesinde ihtilafa düştüler. Fakat daha sonra Kur'an'ın mahluk olduğuna dair ittifak ettiler. (İsferyânî: 1983, 100-101)

Celâlî de Neccâriyye hakkında İsferyânî'e paralel bilgiler vermektedir. Bunların, Muhammed b. Hüseyin en-Neccâr taraftarları olduğunu söyler. Neccâriyye, fiillerin yaratılmasında, fiilin istitaatle birlikte olduğu ve kulun fiillerini kespittiği hususunda Ehl-i Sünnetle aynı görüştedirler. Sıfatları kabul etmemede, kelamın hâdisliği ve Allah'ı gözle görmenin imkânsızlığı hususlarında ise Mu'tezile ile aynı görüştedirler. (Celâlî: 2003, 196)

Şehristânî, Neccâriyye fırkasını, Cebriyye fırkasının alt kolu olarak ele alır. (Şehristânî: 1993, 97) Bağdâdî, İsferyânî, Âmidî ve Cürcânî de ise Neccâriyye fırkasını üç gruba ayırırlar. (Bağdâdî: 1995, 207-211; İsferyânî: 1983, 101-103; Âmidî: 2002, 89-91; Cürcânî: 2015, 805-807). Celâlî de aynen bunlar gibi Neccâriyye fırkasını Bergûsiyye, Za'feriyye ve Müstedrike diye üç gruba ayırır ve bunlar hakkında kısaca bilgi vermektedir. (Celâlî: 2003, 196-197).

1.3.6. Cebriyye

Cebriyye, sözlükte "tedavi etmek, bir kırığı yerine koymak ve bir işe zorlamak" gibi anlamlara gelen, "cebr" kökünden gelmektedir. (Heyet: 2007, 77)

Bütün kelamcılarının kabul ettiği bir tarifi bulunmamakla birlikte genellikle “insanların kendilerine has bir iradeye sahip olmadığını, zihni ve amelî bütün fiillerinin ilahî gücün zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunular” diye tanımlanabilmektedir. Bununla beraber Mu'tezile mensuplarıyla Ehl-i sünnet kelamcılarının Cebriyye kavramına yükledikleri anlamlar birbirinden farklıdır. Mu'tezile'ye göre cebriyye, kullara ait bütün fiillerin önceden belirlenmiş bir plan (kader) dâhilinde gerçekleştiğini ve bu tür fiillerin, kulun kısmi tesiri söz konusu olsa bile ilâhî irade ve kudretten bağımsız olarak meydana gelmesinin mümkün olmadığını kabul eden grupların adıdır. Buna göre kadere inanan ve kullara ait fiillerin Allah'ın yaratmasıyla oluştuğunu savunan bütün ekoller Cebriyye'ye dâhildir. Ehl-, sünnet kelamcılarının çoğunluğuna göre ise insanlara ait fiillerin, kendilerinin hiçbir etkisi olmaksızın yalnız ilâhî irade ve kudretin tesiriyle gerçekleştiğini ve insanların gerçek anlamda herhangi bir fiil sahibi olmadıklarını iddia edenlere Cebriyye denilir. (Abdülhamit: 1993, VII, 205)

Şehristânî, Cebriyye fırkasını üç gruba ayırmaktadır. (Şehristânî: 1993, 97-104) Molla Musa Celâlî de Âmidî ve Cürçânî'nin tasnif yöntemini izleyerek Cebriyye'yi alt başlıklara ayırmadan **Cebriye-i Mutevassıta** ve **Cebriye-i Hâlisâ** diye ayırarak bilgi vermektedir.

Cebr, kulun fiillerinin Allah'a isnat edilmesi demektir. Cebriye-i Mutevassıta; Eş'ariyye, Neccâriyye ve Dirâriyye gibi “fiilde kulun bir kesbi var; fakat tesiri yoktur” diyen gruplardır. Cebriye-i Halisâ ise, “kulun fiilde ne kesbi vardır ne de tesiri vardır” Cehmiyye fırkası gibi gruplardır. Cehmiyye, Cehm b. Safvân taraftarlarıdır. Şöyle dediler: “Fiilde, aslen veya tesiren veya kesben kulun bir kudreti yoktur. Kul, kendisinden sâdır olan fiillerde cansız varlıklar gibidir. Allah Teâla bir şeyi meydana gelmeden bilmez ve O'nun ilmi hâdistir. O, herhangi bir yerde değildir. Başkasının vasıflandırdığı şeylerle vasıflandırılmaz. Çünkü O'na ilim ve hayat gibi benzetmeler yapılamaz. Cennet ve cehennem, ahaliyi oralara girdikten bir süre sonra son bulacaktır. Öyle ki Allah'tan başka hiçbir varlık kalmayacaktır.” Ayrıca, rü'yetin olmaması, kelamın mahlûkluğu ve şeriat varid olmadan önce akılla bilmenin vacipliği hususlarında Mu'tezile ile aynı görüştedirler. (Celâlî: 2003, 197)

1.2.7. Müşebbihe

Sözlükte “benzetmek, benzer yapmak” anlamlarına gelen “şebbehe” sözcüğünden türemiştir. Müşebbihe ise, “benzetenler” anlamına gelmektedir. (Heyet: 2007, 378)

Müşebbihe, Allah’ı zat ve sıfatlarında insanlara benzetenler anlamında kullanılan bir kavramdır. Allah’ı, insana benzetme manasında bu kavramın masdarı teşbih ifadesi kullanılmaktadır. Bunlar, Allah’ı insan gibi tasavvur etme sapkınlığı içerisine girmiş, teşbihi daha çok Allah’ın sıfatlarında kullanmaktadırlar. (Öğmü: 2009, 142)

Bağdâdî ile İsferyânî bu fırkayı iki kola ayırmaktadır. (Bağdâdî: 1995, 225-230; İsferyânî: 1983, 119-121) Âmidî ile Cürçânî ise bu fırkayı alt kollara ayırmazlar. Celâlî de bu fırkayı alt kollara ayırmaz ve bu fırka hakkında çok kısa bir şekilde bilgi vermektedir. (Âmidî: 2002, 93-96; Cürçânî: 2015, 807-809; Celâlî: 2003, 198)

Celâlî bu fırka için şöyle der: “Bunlar, Allah’ı (c.c.) mahlûkata benzetirler. Onlar, kendi aralarında ihtilaf etseler bile biz, onları “teşbihle hüküm verenler” diye bir tek fırka olarak aldık. İşte saydığımız bu fırkalar, Allah Resulü sallallahu aleyhi ve sellem “...Onların hepsi cehennemdedir” sözüyle bahsettiği sapık fırkalardır. (Celâlî: 2003, 198)

1.3.8. Nâciye Fırkası

Sözlükte “asıl olarak bir şeyden ayrılmak, akıntılardan korunmak kendisini saran şeylerden ayrılmak” gibi anlamlara gelir. Bu kavram Kur’an-ı Kerim’de insanın kendisine zarar veren bir nedenden kurtulması anlamında kullanılmaktadır.

Nâciye Fırkası yani kurtuluşa eren fırka Ehl-i Sünnet olarak adlandırılmaktadır. Bu fırkanın dışında kalanlara ise, Ehl-i Bid’at olarak adlandırılır. Ehl-i Sünnet ismi ise, sünnet, sosyal yapıda var olan Hz. Muhammed’e dayandığı kabul edilen söz, fiil ve takrirleri ifade etmektedir. Bundan dolayı da Ehl-i Sünnet açısından sünnet İslam, İslam da sünnettir ve ikisinin birbirinden ayrılması imkânsızdır. (Kanter: 2017, XVI, 30-33) Din ile alakalı meselerde itikadî ve ameli anlamda peygamberi ve ashâbî takip edenler diye anlaşılmaktadır. Ehl-i sünnet, yeni mezheplerin ortaya çıkış sürecinde dışarda kalan Müslümanların genel tavrını ifade etmektedir. Bu açıdan da Ehl-i sünnet bir mezhep değil; Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından bildirilen gerçekleri olduğu gibi kabul eden bütün Müslümanları içine almaktadır. (Keskin: 2003 III, 35)

Mezhep tarihçileri bu fırkanın başka kollarından bahsetmezler. Ancak Bağdâdî bu fırkanın bazı kısımlarından bahseder. (Bağdâdî: 1995, 313-318) Âmidî, Nâciye fırkasını oluşturanların Eş'arilik, Muhaddislerden Selef ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaât olduğunu söyler. (Âmidî: 2002, 96) Aynı şekilde Cürçânî de bu şekilde ayırmaktadır. (Cürçânî: 2015, 811) Celâlî ise Nâciye fırkasını, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'ten olan Eş'ariyye, Maturidiyye ve Selefilik diye üçe ayırmaktadır. Ayrıca bu üç mezhebin geçmiş fırkaların bid'atlerinden kesinlikle uzak olduğunu söylemektedir. (Celâlî: 2003, 198)

Celâlî, bu fırkanın, âlemin hudus olduğu konusunda icma etmişlerdir. Ayrıca Allah'ın (c.c.) varlığı, Ondan başka yaratıcının olmadığı, Onun kadim olduğu, Allah'ın (c.c.) ilim, kudret ve bunlar gibi diğer sıfatlarının olduğu, Onun bir benzerinin, zıttının veya bir ortağının olmadığı, kendisinin başka bir şeye hulul etmediği hususlarında icma etmişlerdir. Allah'ın zatı hâdis değildir, bir yerde veya bir cihette değildir. Allah (c.c.) için hareket, bir yerden bir yere intikal etme cehalet ve yalan söyleme sahih değildir. Sıfatlarında eksiklik yoktur. Ahirette Allah (c.c.), müminler tarafından görülecektir. Onun dilediği olur, dilemediği ise olmaz. O, ğanîdir, hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. O'na hiçbir şey vacip değildir. Allah (c.c.) birine sevap verdiğinde fazlıyla verir, ceza verdiğinde ise adaletiyle verir. Fiillerinin bir sebebi yoktur. Ondan başka hâkim yoktur. Allah, yaptıklarında ve hükmettiklerinde zalimdir veya haksızlık yapmıştır, denilmez. Allah (c.c.) parçalardan oluşmuş değildir. Onun bir sınırı ve sonu yoktur. Yarattıklarında ise artırma ve eksilme vardır.

Haşrın cismaniliği haktır. Ceza, muhasebe, sırat, mizan, cennet ve cehennemın şuan yaratılmış olmaları, cennet ehlinin cennette, cehennem ehlinin de cehennemde sonsuza kadar kalması haktır. Günahkârları affetmek caizdir. Şefaathaktır. Hz. Âdem'den (a.s.) Hz. Muhammed'e (s.a.v.) kadar bütün peygamberlerin mucizelerle gönderilmesi haktır. Ağacın altında Rıdvan bey'atında bulunanlar ile Bedir ehli cennetliktir. İmamın atanması mükelleflere vaciptir. Hz. Peygamberden (s.a.v.) sonra hak imamlar sırasıyla Hz. Ebûbekir (r.a.), Hz. Ömer (r.a.), Hz. Osman (r.a.) ve Hz. Ali (r.a.)'dir. Efdâliyet te bu sıraya göredir.

Ehl-i kıbleden kimseyi tekfir edemeyiz. Ancak Allah'ı inkâr edeni veya şirke gireni, nübüvveti inkâr edeni veya peygamberlerin getirdiği şeyleri, icma edilen bir şeyi inkâr edeni ve helalleri haram sayanları tekfir ederiz. Bunların dışında kalanlara bid'atçı deriz;

ama onlar kâfir olmazlar. Ehl-i Sünnet, bu gibi konularda icmâ etmişlerdir. (Celâlî: 2003, 198-199)

SONUÇ

Molla Musa Celâlî, Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesinde yaşamış ve o bölgede çok iyi tanınan önemli bir şahsiyettir. Hayatını tamamen ilme adanmış medrese geleneğinden gelen ve İslamî ilimlerin çeşitli alanlarında eserler telif etmiş Şâfiî mezhebine bağlı bir âlimdir. Özellikle İslam mezhepleriyle ilgili eserler yazması ve bölümler ele almasından dolayı değerlendirilmesi gereken bir husus olmuştur.

Celâlî, medrese geleneğinden yetişmiş ve elli seneden fazla medreselerde ders vermiş önemli şahsiyetlerden biridir. Geç yaşta da olsa ilmi kitaplar yazmaya başlayan Celâlî, İslâmî ilimlerin hemen her alanında birçok eser kaleme almıştır. Eserlerinin içeriğine bakıldığında, genel olarak konuları belli bir düzen içinde olmadığı ve belli bir sıralama takibi yapmadığı görülmektedir. Celâlî, medreselerde ders veren bir âlim olmasına karşın bazı eserlerinde İslam mezhepleri hakkında çok ciddi bilgiler vermektedir. Bu da kayda değer bir durumdur. Biz de buna kayıtsız kalmayarak müellifin, İslam mezheplerine dair yazdığı eserleri inceleyerek bir sonuç ortaya koymaya çaba gösterdik.

Bilindiği üzere Hz. Peygamberden (s.a.v.) sonra meydana gelen olaylarda siyasî ve kelimî problemler ortaya çıkmış ve buna bağlı olarak siyasi ve itikadî gruplar ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu grupların çoğalmasıyla birlikte mezheplerin sayısını, görüşlerini, öğrenmek, onları tenkit veya reddetmek amacıyla zaman içerisinde pek çok eser ele alınmıştır. Bu eserler telif edilirken her mezhep mensubu, kendisinin tâbi olduğu mezhebi merkeze alarak yani daha çok kendi mezhep anlayışına göre tasnifler yapmışlardır. Bu doğrultuda bakıldığında Celâlî de kendi mensup olduğu mezhebe bağlı kalarak tasnif ve tenkit yapmış bu geleneği sürdürmeye devam etmiştir.

Molla Musa Celâlî'nin Mecmûatu'l ulûm ile er-Risaletu'daiyye ila muhabbeti Muaviyye adlı eserlerinin İslam mezhepleriyle ilgili bölümlerini incelediğimizde, bu hususta ilk mezhep tarihçileri olan Bâğdâdî, İsferyânî, Şehristânî gibi mezhep tarihçilerinin yöntemini izlediğini ancak özellikle Âmidî'nin tasnifi merkezli olduğunu görmekteyiz. Ancak tasnifi ve mezheplere dair görüşleri doğrudan Amidî'den değil, onun tasnifini ve görüşlerini Seyyid Şerif Cürcânî'nin Şerhu'l-Mevâkif eserinden aldığını görüyoruz.

Ancak Celâli'nin seleflerinden bağımsız olarak aktardığı bazı bilgiler de mevcuttur. Söz gelimi mezheplerin ana kollarını ve bunların alt kollarını açıklarken, onların fikirlerinden çelişkili gördüğü yerleri eleştirel bir tutumla değerlendirmektedir.

Daha önce değindiğimiz üzere Celâli'nin birçok eserlerinden olan Mecmûatu'l ulûm ile er-Risaletü'd-daiyye ile muhabbeti Muaviyye adlı iki eseri mezhepler tarihini ilgilendiren çok önemli iki eserdir. Celâli, bu eserlerinde Hz. Peygamber'in son anlarından başlayarak daha sonra fırkaların doğuşuna da etki eden ihtilafları ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Yine İslam tarihinde genel olarak sekiz ana mezhep diye bilinen bu fırkaları ve varsa bunların alt kolların bazılarını ayrıntılı, bazılarını da kısaca tanıtmaktadır. Yine Nâciye fırkasını yani Ehl-i Sünnet mezheplerini kısaca anlatmaktadır. Kitabının mezheplerle ilgili olan bölümünün sonunda Ehl-i Sünnet akidesinin genel bir özetini yapmaktadır. Bu bahsedilen durumlardan dolayı, bu eserlerin mezhepler tarihi alanında yazılmış önemli ve kayda değer eserler olduğu anlaşılmaktadır. Aslında en önemlisi de medrese geleneğinden gelen bir âlimin mezheplere olan bakışının nasıl olduğu, fırkaları nasıl değerlendirdiğini, nerelerde hangi kaynaklardan yararlandığını, nasıl bir mezhepler tarihi anlayışının olduğunu bize bilgi vermektedir. Bununla birlikte müellif eserlerinde mezheplerle ilgili bilgiler aktarırken, genel olarak kaynak göstermemektedir. Çok az yerde kaynak göstermektedir. Ancak göstermiş olduğu kaynağın hangi sayfasından veya tam olarak neresinden aldığını belirtmemektedir.

Sonuç olarak medrese geleneğinden gelen bir âlimin İslami ilimlerin hemen her alanında eser vermesi ve özellikle de İslam mezhepleri hakkında uzun bilgiler aktarması mezhep algısını tahlil etme, değerlendirme fırsatı vermesi kayda değer bir durumdur. Bundan dolayı da bu makalede bütün artı ve eksi yönleriyle bilimsel açıdan açıklamalar yaparak bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Abdülhamit, İ, "Cebriyye", DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.

Aktepî, A. Ş. Keşfu'z-Zalâm fî Akâidi Fıraki'l-İslam (1854-1910), (Thk. Metin Bozan), Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Diyarbakır, 2011.

Altuntaş H. -Şahin, M. Kur'ân-ı Kerîm Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009.

Âmidî, S. Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn, (thk. Ahmed Muhammed elMehdi), Dâru'l-Kutubi'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire, 2002.

Aydınlı, O. "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları" Marife Dergisi, (3), 2003, 27-54.

Bağdâdî, A. el-Fark Beyne'l-Fırak, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid) el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1995.

Bozan, M. "Şark Medreseleri Geleneğinde Fırak Yazıcılığı" Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı, Bingöl, 2012), 678-691.

BOZAN, M. "On iki İmamcı Şia'nın Oluşum Süreci" Rihle Dergi, 2014, 36-44.

Celâlî, M. M. er-Risaletu'd-Daiyye ilâ Muhabbeti Muaviyye, Sembol Yayınları, İstanbul, 2009.

Celâlî, M. M. Mecmûatu'l-Ulûm, İhvan Neşriyat Yayınları, İstanbul, ty.

Cürcânî, S. Ş. Şerhu'l-Mevâkîf, (Çev. Ömer Türker), Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2015,

Dârimî, A. Sünenü'd-Dârimî, (Thk. Mustafa Dib el-Bûğa) Dâru'l-Mustafa, Dımaşk, 2011.

Ebu Davud, S. Sünenü Ebî Dâvud, (Thk. Muhammed Avvâme) Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut, 1998.

Gökalp, Y. "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi" Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (7), 2007, 56-92.

Hanbel, A. el-Müsned, (Thk. Şuayb el-Arnâvût, Adil Mürşid) Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1995.

Heyet, el-Müncid fi'l-Lugati ve'l-A'lâm, Daru'l-Meşrik, Beyrut, 2007.

İbn Hazm, Z. el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal, (Thk. Muhammed İbrahim Nasr, Abdurrâhman Umeyr), Dâru'l-Cîl, Beyrut, Tarih yok.

İbn-Mace, A. Sünen-i İbn-i Mâce, (Thk. Şuayb el-Arnâvut), Dâru-r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dımaşk, 2009.

İsferâyînî, M. et-Tabsîr fi'd-Din ve Temyîzi'l-Fırkati'n-Nâciyeti ani'l Firakı'l-Hâlikîn, (thk. Kemal Yûsuf el-Hût) Âlemu'l-Kutup, Beyrut, 1983.

Kanter, Ö. "Kurtuluşa Eren Fırka/el-Fırkatu'n-Nâciyye İnancı" Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (16) 2017, 29-46.

Keskin, H. "Ehl-i Sünnet Kavramı Hakkında Bir Değerlendirme" Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, (3) 2003, 35-38.

Koçyiğit, T. "Abdülaziz, ed-Dihlevî" DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988,

Kubat, M, "Hâricîliğin Doğuşunda Münâfıkların Rolü" Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, (6) 2006, 116-147.

Kutlu, S. "Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları" Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi dergisi, (1) 2002, 168-210.

Onat, H. "Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, ty. 7-23.

Onat, H. "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (36), 1997, 79-113.

Öğmüş, H. "Mu'tezile'nin Müşebbihe Algısını Oluşturan Amiller" Marife Dergisi, (3), 2009, 141-155.

Öz, M. "Neccar, Hüseyin b. Muhammed" DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.

Özler, M. İslam Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2016.

Şehristânî, M. el-Milel ve'n-Nihal, (thk. Emir Ali MEHNA-Ali Hasan FAÛR), Dâru'l-Marife, Beyrut, 1993.

Tirmizi, M. Sünenü't-Tirmîzî, Mektebetü'l-Meârîf, Riyad, Tarih yok.

Üzüm, İ. “Mezhep” DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004.

Yvuz, Y. Ş. “Âlûsî, Mahmûd Şükrî” DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.